DIRECTORATE OF DISTANCE EDUCATON

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

MASTER OF ARTS - NEPALI

SEMESTER-I

NEP(DE)-PG-C-102

BLOCK – 2

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL
Postal Address:
The Registrar,
University of North Bengal,
Raja Rammohunpur,
P.O.-N.B.U., Dist-Darjeeling,
West Bengal, Pin-734013,
India.
Phone: (O) +91 0353-2776331/2699008
Fax: (0353) 2776313, 2699001
Email: regnbu@sancharnet.in ; regnbu@nbu.ac.in
Wesbsite: www.nbu.ac.in

First Published in 2019

ENLIGHTENMENT TO PERFECTION

All rights reserved. No Part of this book may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission in writing from University of North Bengal. Any person who does any unauthorised act in relation to this book may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.
This book is meant for educational and learning purpose. The authors of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the even the Authors has/ have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action.

FOREWORD

The Self-Learning Material (SLM) is written with the aim of providing simple and organized study content to all the learners. The SLMs are prepared on the framework of being mutually cohesive, internally consistent and structured as per the university's syllabi. It is a humble attempt to give glimpses of the various approaches and dimensions to the topic of study and to kindle the learner's interest to the subject

We have tried to put together information from various sources into this book that has been written in an engaging style with interesting and relevant examples. It introduces you to the insights of subject concepts and theories and presents them in a way that is easy to understand and comprehend.

We always believe in continuous improvement and would periodically update the content in the very interest of the learners. It may be added that despite enormous efforts and coordination, there is every possibility for some omission or inadequacy in few areas or topics, which would definitely be rectified in future.

We hope you enjoy learning from this book and the experience truly enrich your learning and help you to advance in your career and future endeavours.

नेपाली कविता साहित्य

BLOCK 1

एकाइ – 1 कविताका संरचनात्मक तत्त्वहरू

एकाइ - 2 छन्द र अलङ्कार – परिचय र प्रकार

एकाइ - 3 नेपाली कवितामा छन्द र लयको स्थिति

एकाइ – 4 नेपाली कविताको पृष्ठभूमि, परम्परा र विकास

एकाइ – 5 प्राथमिककालीन नेपाली कविता र काव्यिक प्रवृत्ति

एकाइ - 6 शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी कविता

एकाइ – 7 नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना र क्रान्तिकारी स्वर

BLOCK 2

एकाइ – 8 : नेपाली कवितामा प्रतिबिम्बित समाज-दर्शन.................... 7

एकाइ – 9 : नेपाली गद्य-कविताको स्वरूप, वैशिष्ट्य र विकास-परम्परा 32

एकाइ – 10 : नेपाली कवितामा देखा परेका नवीन शैली, प्रवृत्ति र प्रयोग 57

एकाइ – 11 : आयामिक आन्देलन र नेपाली कविता 81

एकाइ – 12 : नेपाली कवितामा प्रतीक, बिम्ब र मिथकको प्रयोग र प्राप्ति 110

एकाइ-13 : नेपाली कविताका उपविधाहरू – लामो कविता, हाइकु, दुई हरफे, तीन हरफे कविता.. 136

एकाइ-14 : नेपाली कवितामाको समाज-सांस्कृतिक अध्ययन 163

BLOCK- 2 नेपाली कविता साहित्य

यस भागको परिचय

यस पुस्तकको पहिलो भागमा नेपाली कविता साहित्यका संरचनात्मक तत्त्व, छन्द र अलङ्कार, छन्द र लयको स्थिति, पृष्ठभूमि, परम्परा र विकास, प्राथमिककालीन नेपाली कविता र काव्यिक प्रवृत्ति, शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी कविता, नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना र क्रान्तिकारी स्वरको अध्ययन गरिन्छ। नेपाली कविता साहित्य

एकाइ - एकाइ - 8 नेपाली कवितामा प्रतिबिम्बित समाज-दर्शन.

एकाइ - 9 नेपाली गद्य-कविताको स्वरूप, वैशिष्ट्य र विकास-परम्परा

एकाइ - 10 नेपाली कवितामा देखा परेका नवीन शैली, प्रवृत्ति र प्रयोग.

एकाइ - 11 आयामिक आन्देलन र नेपाली कविता

एका - 12 नेपाली कवितामा प्रतीक, बिम्ब र मिथकको प्रयोग र प्राप्ति

एकाइ - 13 नेपाली कविताका उपविधाहरू – लामो कविता, हाइकु, दुई हरफे, तीन हरफे कविता.

एकाइ–14 नेपाली कवितामाको समाज-सांस्कृतिक अध्ययन

एकाइ – 8 : नेपाली कवितामा प्रतिबिम्बित समाज-दर्शन

संरचना

8.1 उद्देश्य

8.2 परिचय

8.3 समाज र दर्शनको परिचय

8.4 नेपाली कवितामा समाज-दर्शन

8.5 उपसंहार

8.6 सार

8.7 अनुशीलनी

8.8 अतिरिक्त अध्ययन

8.1 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययनपछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नु हुनेछः

समाजको अर्थ र परिचय

दर्शनको परिचय

नेपाली कवितामा प्रतिबिम्बित समाज-दर्शनको चित्रण

समाज-दर्शनको दृष्टिले नेपाली कविताको विशेषता

8.2 परिचय

समाजको वस्तुगत यथार्थलाई बौद्धिक र चिन्तनशील दृष्टिले व्याख्या-विश्लेषण गर्नु समाज-दर्शन हो। समाज-दर्शनको क्षेत्र मानव समाज हो। समाज-दर्शनले सामाजिक अर्थनीति, राजनीति, धर्म, मानव सांस्कृतिक विकास, शिक्षा नीति जस्ता विरोधी समस्याहरूलाई लिएर विचार-विमर्श गर्छ। वास्तवमा यस दर्शनको दृष्टिद्वारा कुनै एउटा कृति वा त्यसमा पाइने दार्शनिक विचारको अध्ययन गर्न सकिन्छ। कुनै पनि कृतिमा पाइने सामाजिक दर्शनका निम्नलिखित तत्त्वहरू हुन सक्छन् । जस्तैः सामाजिक सङ्गठनको चेतना, जाति, राष्ट्रियता, राजनैतिक चेतना, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक नैतिकता, सामाजिक आदर्श, विश्व-चेतना, नीति- शिक्षा, आर्थिक स्थिति आदि प्रमुख छन्। नेपाली कवितामा समाज-दर्शनका यी तत्त्वहरू पाइन्छन्।

8.3 समाज र दर्शनको परिचय

समाज मानवीय संस्था हो। जहाँ मानिसहरू सामूहिक रूपमा आपसमा मिलेर कुनै विशेष उद्देश्यका लागि सङ्घटित हुने गदर्छन्। अतः एउटा विशेष स्थानमा अनेक समुदायहरूका बसोबासलाई समाज भन्न सकिन्छ।

समाज शब्दको व्युत्पत्ति अज् धातुमा सम उपसर्ग र घञ् प्रत्ययको योगबाट भएको देखिन्छ। समाजको शाब्दिक अर्थ पशु भिन्नानां संघः अर्थात् 'पशुभन्दा भिन्न समूह' हो।

संपूर्णानन्दका अनुसार सम अजन्ति जनाः अस्मिन् इति अर्थात् समाज त्यो हो, जहाँ लोकले आपसमा मिलेर एकसाथ अघि बढ्ने प्रण गर्दछ।

विभिन्न शब्दकोशहरूमा समाजको शाब्दिक अर्थका रूपमा जाति, समूह, दल, मण्डली, सङ्घ, सभा, अधिष्ठान, संस्था, सङ्गठन आदि शब्दहरूका व्यवहार गरेका पाइन्छन्। समाज अङ्ग्रेजी सोसायटी शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो। यसबाहेक अङ्ग्रेजीमा समाज शब्दका दुईवटा पर्याय कम्यूनइटि र कन्ग्रिगेसन प्रचलित छन्।

मैकाइबरले आफ्नो ग्रन्थ सोसाइटी मा समाजलाई परिभाषित गर्दै के लेखेका छन् भने, समाज, रीति अनि व्यवहारहरूको प्रमुख एवम् पारस्परिक सहायताको एकाधिक समुदाय तथा विभागको मानव आचार एवम् स्वतन्त्रताका नियन्त्रणको क्रम हो। यही सततः परिवर्तनशील जटिल क्रमलाई नै समाज भनिन्छ।

उपर्युक्त परिभाषा र विषयलाई दृष्टिगत गर्दा के स्पष्ट हुन्छ भने, मनुष्य आफ्नो उद्देश्यपूर्तिका लागि साधन जुटाउने कार्यमा परोक्ष र प्रत्यक्ष रूपमा क्रियाशील हुन्छन्। मनुष्यको यही क्रियाकलापको मानवीय सम्बन्धको सङ्कुल रूप समाज हो। यसप्रकार 'समाज मनुष्यको सामाजिक जीवनको समन्वित मूर्त रूप हो, जहाँ वंश-परम्परा, परिवेश, संस्कृति एवम् नैतिक विचार-प्रणाली र कलात्मक अभिव्यञ्जना-रीति आदिको प्रभावमा रहन्छ।'

समाज मानवीय सम्बन्धको दृष्टिले बहुआयामी अर्थलाई बोध गर्ने शब्द हो। यो यस्तो प्रतिमान शब्द हो, जुन व्यक्तिको पारम्परिक क्रिया तथा प्रतिक्रियालाई सम्मिश्रित गर्छ। सजिलो अर्थमा भन्नुपर्दा समाज एउटा यस्तो जनसमूह हो, जो सदस्य अलग-अलग व्यक्तिको स्वामी रहेर पनि कुनै समान निर्दिष्ट उद्देश्यका लागि साँझा कार्य-प्रणाली अपनाएका हुन्छन् अथवा कुनै निश्चित प्रश्न वा समस्याका लागि एउटै किसिमको दृष्टिकोण

राख्छन्। यसैले समाज व्यक्ति-व्यक्ति बिचको गतिशील सङ्गठित प्रक्रिया हो।

दर्शन प्रकृति, ईश्वर, ज्ञान, विज्ञान, वस्तु, जीवन र चेतनाबारेको विवेचन र विश्लेषण गरिने विद्या हो। जीवन र प्रकृतिका आन्तिरक तथा बाह्य तत्त्वहरूका बारेमा चिन्तन र अध्ययन गरिएको शास्त्र विशेषलाई पनि दर्शन नै भनिन्छ। प्रकृति, समाज र जीवनसँग सम्बद्ध वस्तुगत यथार्थको परिचय विवेचना वा विश्लेषण दर्शन हो। दर्शन जीवनजगत्लाई हेर्ने बौद्धिक दृष्टिचेत हो अथवा दर्शन बुद्धिको प्रयास हो। दर्शनले मानिसलाई सोच्न र चिन्तन गर्न सिकाउँछ। भारतीय दर्शनको रूपरेखाअनुसार वेदका उपाङ्गहरूमा 6 वटा दर्शनहरू कविल ऋषिको सांख्य दर्शन, वात्स्यायन र व्यासको भाष्य दर्शन, गौतम ऋषिको न्याय दर्शन, पतञ्जलिको योग दर्शन, कणाद ऋषिको वैशेषिक दर्शन, व्यासको वेदान दर्शन र जैमिनीको मिमांश दर्शन जगत् प्रसिद्ध छन्। भारतीय दर्शनमा चार्वाक त्यस्तो एउटा दर्शन हो जुन नियामक र नियन्तालाई स्वीकार गरिएको छैन। यस दर्शनले मनुष्यको शरीरलाई आत्म मान्दै खानु-पिउनु र रमाइलो गर्नु अनि शरीरलाई बलियो हस्टपुस्ट बनाउनु मात्र उद्देश्य मानिएको छ। यसरी नै वेदान्त दर्शनको सिद्धान्त पनि बेग्लै देखिन्छ। यस दर्शनलाई अद्वैतवादी दर्शन पनि भनिन्छ। स्वामी शंकराचार्यले वेदान्त दर्शनलाई प्रचार-प्रसार गरेका हुन्। वेदान्त दर्शनले ब्रह्मातत्त्वलाई मात्र स्वीकार्छ। यस दर्शनको उद्देश्य केवल ब्रह्मा सत्य अरू दृश्यमान जगत्लाई झुटो वा असत्य अर्थात् मिथ्या मान्नु हो। जगत् ईश्वरीय माया मात्र हो। यसमा जीव, प्रकृति केही छैनन् भन्ने दृष्टिकोण पाइन्छ। अतः भारतमा यसबाहेक अन्य दर्शनहरू पनि धेरै प्रचलित छन्- बौद्ध दर्शन, जैन दर्शन, विशिष्टाद्वैत दर्शन, पाशुपात दर्शन, शैव दर्शन, प्रत्याभिज्ञा दर्शन, रसेश्वर दर्शन आदि।

Notes

पश्चिमका स्पाइनोजा, फिस्टे, शेलिङ, हेगल, शपनहार, अगस्टेकोमटे, कान्ट, लोट्जे, ग्रीन, ब्रेडले रायस, फिसिनो, सिजेल्पिनस, डकार्टे, लीबनीज, लौक, ह्युम, बर्कले प्रशिद्ध दार्शनिकहरू हुन्।

निष्कर्षमा दर्शन र साहित्य नितान्त बेग्ला-बेग्लै विषय भए पनि साहित्यले दार्शनिक विचारहरूलाई सरल कलात्मक ढङ्गमा व्यक्त गरेर निश्चितताामा ल्याउने कार्य गर्ने हुँदा दर्शन र साहित्यलाई सँग-सँगै राखेर हेर्न सकिन्छ।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ **1:** □

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□

1. □□□□□□□□□□□□□□□?□

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

3. □□□-□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

8.4 नेपाली कवितामा प्रतिबिम्बित समाज-दर्शन

नेपाली कविता देश र जनताको हक, अधिकार प्राप्तिको चेतना तथा उत्तरदायित्वलाई लिएर धेरै लेखिएका छन्। आधुनिक र समकालीन कवितामा मात्र नभएर वीर र अध्यात्मकालका शक्तिवल्लभ अर्ज्याल र भानुभक्त आचार्य, रघुनाथ भट्ट, नीतिकालीन कविहरू धरणीधर शर्मा, महानन्द सापकोटा, मकै पर्वकालीन कृष्णलाल अधिकारीको कवितामा समेत राजनैतिक चेतनाको उन्मेष पाइन्छ। त्यसपछि नेपालको इतिहासमा राजनैतिक परिवर्तनको लहरसितै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, केदारनाथ व्यथित, गोपालप्रसाद रिमाल, युद्धप्रसाद मिश्र प्रभृत्ति कविहरूका कवितामा राजनैतिक चेतनाको उजर छाप देख्न पाइन्छ। कवि जुन युगमा बाँचेको हुन्छ त्यसै युगको राजनैतिक प्रभावबाट उसले सिर्जनकार्यलाई आरम्भ गर्दछ भने त्यसको प्रतिछाया काव्यमा देखापर्नु स्वाभाविक हो। सामाजिक सङ्गठनको चेतना, जाति, राष्ट्रियता, राजनीतिक-सामाजिक परिवर्तन, नैतिकता, सामाजिक आदर्श, विश्व-चेतना, नीति- शिक्षा, आर्थिक समस्या जस्ता समाज दार्शनिक पक्षहरू नेपाली कवितामा देख्न पाइन्छन्। यस आधारमा तल चर्चा गर्न उपयुक्त हुन्छ।

नेपाली कवितामा समाज-दर्शनको झलक सुवान्नददासको पृथ्वीनारायण शीर्षक कवितामा देख्न पाइन्छ। तत्कालीन नेपालाका ऐतिहासिक पुरुष पृथ्वीनारायण शाहको वीरोचित महिमालाई वर्णन गरेर लेखिएको प्रस्तुत कवितामा राजाद्वारा पिण्डदान, पितृतर्पण, हात्ती दान, गजदान, ब्राह्मणलाई भोजन गराएको, पशुपतीमा पाती चढाएको, काशी पुगेको, गंगामा डुबुल्की लगाएको, नेपालको सिन्की, मगरातको घिउ, पाल्पाको हिङ वा जिरा, रिसिङको खोर्सानी, तरहूँको चामल र भिर्कोटको दाल पकाएर राजालाई भोजन तयार गरेको प्रसङ्गले विशेष युगको राजनैतिक प्रभावको छाया हो

भन्न सकिन्छ। उक्त प्रसङ्गले नेपालीहरूको विश्वास-अविश्वास, दानपुण्य, नेपालको सांस्कृतिक विशेषतालाई समेत व्यक्त गरेको पाइन्छ। वीरगाथा कालका कवितामा शासकस्तुतिलाई लिएर लेखिए पनि युगबोधको कारण त्यसमा राजनैतिक र राष्ट्रिय चेतनाको उद्बोधन पाइन्छ। यस सन्दर्भमा दयाराम श्रेष्ठ भन्छन्, पृथ्वीनारायण शाह, उनको व्यक्तित्व तथा कार्यहरू नै आधुनिक नेपालका निर्माणका साथै राष्ट्रिय चेतनाको उद्बोधनका लागि एक मात्र कारकका रूपमा देखापर्छन्। वीरकालका कविहरू झूटो ऐतिहासिकताका वक्ता नभएर नभएर जातीय सभ्याताका सच्चा प्रवक्ता हुन्।

सुवानन्ददासपछि शक्तिवल्लभ र उदयानन्दले राष्ट्रिय पृष्ठभूमिमा वीर-भावयुक्त कविता लेखे पनि शक्तिवल्लभको ‘तनहूँ भकुण्डो’ कवितामा स्तुतिभन्दा बेसी असन्तुष्टिको झलक अनुभव हुन्छ। जस्तैः

मन्त्रि सागर खनाल छ बाला

पाँचको छ सब गान्तिन चाला

कालु जैसि खरिदारत राला

तेस ढंग तनहूं कति खाला ।1।

शक्तिवल्लभ अर्ज्यालका आजसम्म दुईवटा श्लोकहरू मात्र उपलब्ध छन्। पृथ्वीनारायण शाहकै राज्यकालमा लेखिएको अनुमान लगाइएको यस श्लोकमा युगले ग्रहण गरेको राजनैतिक प्रभावको प्रतिछाया अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। साथै राजनीतिक-सामाजिक परिवर्तन, नैतिकता र सामाजिक आदर्श अर्थसाम्य प्रतीकका रूपमा व्यक्त भएको पाइन्छ।

यदुनाथ पोखरेल राष्ट्रिय चेतनालाई विस्तारित गर्दै अघि लैजाने कविहरूमा एक हुन्। तिनले वीर स्तुतिको प्रवृत्तिलाई देश स्तुतिमा पुऱ्याएका छन् भनेर विद्वान्हरू मान्दछन्। नेपाली कवितामा राष्ट्रिय स्वाधीनताको भावधारालाई पोखरेलले उत्कर्षमा पुऱ्याउने कार्य गरेका देखिन्छन्। ताराकान्त पाण्डेय भन्छन्-साम्राज्यवादको प्रच्छन्न विरोधीसँगै राष्ट्रिय स्वाधीनताको भावना उनको महत्त्वपूर्ण प्राप्ति हो र परवर्ती साहित्यकारका निम्ति उनको लेखनी प्रेरक बनेको छ। पोखरेलका कवितामा राष्ट्रिय भावधाराको उत्कर्ष अभिव्यक्ति पाइन्छ। जस्तैः

फिरङ्गी हटाई लुटीपिटी चाँडो

पिगी आज गङ्गा पषा(खा)ल्नु छ खाँडो

गोरा त शूरा दुई एक हुन्छन्

गो(षा)र्खा महाँ काँतर आज कुन छन्

गारन डराइ पनि चिट्ठी लेष्यो (लेख्यो)

नेपालका वीर सिपाही (देष्यो) देख्यो।

भानुभक्त आचार्यका काव्यमा पनि नेपाली समाजको यथार्थ रूप प्रकट भएको देख्न पाइन्छ। उनको बधु-शिक्षा तत्कालीन नेपालको सामाजिक परिस्थितिलाई उतार्ने युगीन रचना हो। अध्यात्म रामायण राजनैतिक अर्थसाम्य प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति भन्न सकिन्छ। भानुभक्तले बधु-शिक्षामा नीति-शिक्षा र सामाजिक चेतनाको बन्दना गरेका छन्। प्रस्तुत रचनामा नेपालको कुण्ठित सामाजिक व्यवस्थाको झलक पाइन्छ। सासू-बुहारीको झगडा सुनेर कविले घर-गाउँको पारिवारिक मर्यादा र व्यवस्थाको चित्रण गरेका छन्। रचनामा गाउँ-घरमा नारीलाई घरको चाकरनी बनाउने

पुरातन कुसंस्कार र सामाजिक मान्यताको विकृतिलाई यथार्थपरक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ। भानुभक्तले आफै सामन्ती उत्पडनलाई झेलेका थिए। यसर्थ सामन्ती भष्ट्रचार प्रशासनले जनताप्रति गरेको लापर्बाहीको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई तिनको कलमले कोर्न बिर्सेको छैन।

ज्ञानदिलदास सरल र ठेट नेपाली भाषामा सामाजिक विद्रूप, अन्धविश्वास र कुरीतिप्रति व्यङ्ग्यात्मक आलोचना तथा गम्भीर दार्शनिक एवम् आध्यात्मिक विचारहरूको अभिव्यक्ति गर्ने कवि हुन्। सामाजिक कट्टरताप्रति विरोध, निम्नवर्गीय समाजप्रति सहानुभाव उनका उदय लहरी काव्यमा पाइन्छ। ज्ञानदिलदास जातप्रथा र ब्राह्मणवादको कट्टर विरोधी थिए। तिनी अङ्ग्रेजहरूको विरुद्धमा उठेर धर्मको आधारमा शुद्ध नेपाली समाजको चेतना जागृत गराउने जातिप्रेमी प्रखर र तेजस्वी सन्त थिए। उनले समाजमा व्याप्त अन्धविश्वास, कर्मकाण्ड, कुप्रथा र साम्प्रदायिकताप्रति सामाजिक परिवर्तन र नीति-शिक्षाको पाठ पढाएका छन्। जस्तैः

चारै जातको अर्जि पुग्यो धनीका ढोकामा ।।

ब्रम्हाज्ञान दि सक्यो धनका पोकामा ।।

सुद्र साधु जति छन् धेरै धन भन्छन् ।।

कन्ठी धारं गर्दा पचास् रूपञां गन्छन् ।। (उदय-लहरी)

कविले कर्मकाण्डको नाममा हुने धार्मिक विचनलको निन्दा गरेका छन्। सामाजिक सङ्गठनको चेतनालाई सर्वप्रथम मोतीराम भट्ट र उनको कवि-मण्डलीले विकसित गरेका हुन्। नेपाली समाजमा साङ्गठनिक चेतनाको संस्कार बसाउने महत् कार्य मोती-मण्डलीको सक्रियताबाट थालिएको पाइन्छ। यस मण्डलीका कविहरूले शृङ्गार भावलाई केन्द्रीय

विषय बनाएर कविता लेखे पनि राजनैतिक दृष्टिकोणको विजारोपण पाइन्छ। प्रधानमन्त्री वीरशमशेर राणाको निरंकुस शासनप्रति मण्डलीका कविहरू सन्तुष्ट थिएनन्। कुमारबहादुर जोशीअनुसार 'मण्डलीका एक जना कविले आफअनो एउटा पद्यरचनामा भीमशमशेर राणालाई माझी जस्तो तुच्छ व्यक्तिसित दाँजेका हुनाले मण्डलीलाई भङ्ग' पारिएको घटनाबाट शृङ्गारिक कवितामा राजनैतिक र साङ्गठनिक चेतनाको झलक स्पष्ट देख्न पाइन्छ।

 नेपाली कवितामा समाज-दर्शनको यथार्थ झलक नीतिकालीन लेखनाथ पौड्याल, धरणीधर कोइराला, महानन्द सापकोटा प्रभृत्ति कविहरूका काव्यमा व्यक्त भएको पाइन्छ। लेखनाथले भौतिकवादी, भोगवादी, पुँजीवादी र व्यक्तिवादीहरूप्रति घोर विरोध जनाएका छन्। मानवीय स्वार्थ र सञ्चयवृत्तिलाई देखेर कवि सन्तुष्ट छैनन् साथै समाजमा बढ्दो स्वार्थपरताले मानिसको चिन्तन स्तरलाई कसरी परिसीमित र अहंवादी बनाउँदै लगिरहेछ र समाज त्यतातिरै धकलिरहेको छ, त्यसको झलक कवितामा कलात्मक ढेङ्गले उतार्छन्। जस्तैः

म खाऊँ, मै लाऊँ, सुख सयल वा मौज म गरुँ

म बाँचूँ मै नाचूँ अरू सब मरुन् दुर्बलहरू (तरुण-तपसी)

नीति-शिक्षा र सामाजिक आदर्शको चेतनाका साथै राष्ट्रिय परिस्थितिको प्रतिकूलतालाई पनि कविले देखाउन चाहेका छन्। राणाकालीन शासनमा जनताको मौलिक अधिकार खोसिएको देखेर कविले पिंजराको सुगा लेख्छन्। र जनतालाई स्वतन्त्रताको पाठ सिकाउँछन्। हातमा ठङ्गुरा र जिब्रोमा ताला लगाएर बाँचेका नेपालीहरूको जीवनको क्रन्दन, उच्छवासलाई कविले यस कवितामा पोखेका छन्।

धरणीधर कोइराला जातीय जागरण कालमा देखिएका राष्ट्रिय भावका कवि हुन्। राष्ट्रिय जागरणका बिम्ब-प्रतिबिम्ब उनका कविताको धारा हो। जाग जाग कवितामा राष्ट्रिय भावनाको अनुभूति पाइन्छ। तिनले नेपाली समाजलाई जाग्ने आह्वान गरेका छन्। समाजको सुस्त्याइँ, अकर्मण्यताले कवि ज्यादै छट्पटिएको देखिन्छ। वीरको सन्तानको बेहाल अवस्था देखेर कवि समाजलाई प्रश्न गर्छन्। शौर्य सौखिनलाई भुलेर छट्टु र षड्यन्त्रकारी बन्दै आफ्नो स्वार्थका लागि कुचालमा लाग्ने समाजको बढ्दो प्रवृत्तिप्रति कवि प्रश्न गर्छन्। जस्तैः

निज जाति समाज गुमान नली

किनलुब्ध सियाल कुचाल चली?

लगरी झगरी रिपुपाउ परी

गुतछौ निरआदरको पगरी ?

प्रस्तुत कवितांशमा समाजको मनोदशाको चित्रण उत्रेको छ। कोइराला सुधारवादी कवि पनि हुन्। उनको अर्जी कवितामा सुधारवादी भावना व्यक्त भएको पाइन्छ। अतः कोइरालाका कविता सामाजिक भावले ओत-प्रोत छन्। कर्मठ-वीर कवितामा सङ्घर्षशील मानिस अवश्य सफल बन्छन् भन्ने सामाजिक भाव उतारिएको छ। कवि नैतिकताका समर्थक भएकाले मानिसको आचारसम्बन्धी तत्त्वहरूको वर्णन तिनका कवितामा पाउन सकिन्छ।

महानन्द सापकोटा पनि सामाजिक उत्थानको निम्ति परिवर्तन हेर्न चाहन्छन्। र समाजमा सङ्घर्षको आवश्यक्ता अनुभव गर्छन्। अनिच्छाव्रत उनका कविताको मूल मन्त्र हो। समाजमा धन थुपार्ने स्वार्थी मनोभाव प्रतिदिन बढेर जाँदो छ। धनीवर्ग अझ लोभमा फसेर दौडधुपमा छन्,

गरिबहरू सधैं थिचिएर, पिँधिएर बाँच्न विवश छन्। समाजमा सुधार आएको छैन। समाज अझै पनि स्वार्थी र सामन्तीहरूको मुठीमा किच्चिएको छ भन्ने दर्शन पाइन्छ। जस्तैः

न पैसा थुपार्ने तितो तिर्सना

न ता राजसम्मानको वासना छ

कतै जान्न ठूलो थलो ठाउँ खोजी

सदा बस्न तल्ला पिरामा म राजी।

समाजको नाङ्गो चित्र उतार्ने कविहरूमा बालकृष्ण सम पनि एकजना हो। समाजमा प्रचलित जातप्रथा, अमानवता, कुसंस्कार, साँघुरो विचार-धारालाई ढालेर स्वस्थ समाजको निर्माण गर्ने आग्रह तिनमा छ। ज्ञान र विज्ञानको दर्शनमा विश्वास गर्ने समले नेपाली समाजमा गाडिएर बसेको अन्धविश्वास र जातप्रथालाई चिसो चूह्लो महाकाव्यमा उदाङ्गो पारेका छन्। एकातर्फ सामन्ती शोषणले धरमर भएको समाजलाई अर्कोतर्फ जातीय पर्खालहरूले विकृति खडा गरेर ध्वस्त पार्दै लगेको सामाजिक अव्यवस्थाप्रति ध्यानाकर्षित गराउन खोज्छन्।

माधवप्रसाद घिमिरेका कवितामा पनि पतोन्मुख समाजको चित्रण गरिएको पाइन्छ। मानिसको दुश्चरित्र, अविश्वास, कुकर्मले स्वर्गरूपी समाज नै नरक बन्दै गएको अनि साचो भावना दुर्लभ भइसकेको विद्यमान सामाजिकतालाई कविले व्यक्त गरेका छन्। जस्तैः

सर्वतोमुख दुश्चरित्र,

भावना दुर्लभ पवित्र,

स्वर्ग नरक छ नित्य गुप्त,

मूल विश्वासै छ लुप्त ।

राष्ट्रवादी दृष्टि राखेर कविता लेख्ने भारतीय नेपाली कविहरूमा एकजना तुलसीबहादुर छेत्रीको नाम पनि लिन सकिन्छ। स्वतन्त्रता प्रेमी गाँधीको वीरत्वको भावको तस्वीर खिंज्दै दासत्वको जंजीरमा जकडिएको भारतवासीलाई मुक्ति दिलाउने सत्यवादी राष्ट्र नायकप्रति वन्दना गरेका छन्। जस्तैः

भीष्म प्रतिज्ञा-धारी नर वा

सत्य युधिष्ठिर भनूँ?

अस्त्र अहिंसा तिक्त औषधी

वा स्वादिष्टी खीर भनूँ ।

तुलसीबहादुर छेत्रीपछि राष्ट्रिय भावनाका राजनैतिक चिन्तनाशील अर्का भारतीय नेपाली कवि नरेन्द्रप्रसाद कुमाईंको नाम लिन सकिन्छ। भारत स्वतन्त्र संग्रामको अवधिमा लेखिएको तिनका कविताहरूमा राष्ट्रिय भावनाको प्राधान्य पाइन्छ। सेनानीसँग, शंखनाद, आँधी एक चलाऊ, दापको खुकुरीसित, सेनानीको मृत्यु शोकमा जस्ता कविताहरूमा तत्कालीन राजनैतिक चेतनाको छाप देख्न पाइन्छ। आफ्नो समाज, देश र जातिप्रति कविको अगाध अनुराग रहेको प्रस्ट हुन्छ। भारतभरि छरिएर रहेका नेपाली जातिलाई एउटा सूत्रमा बाँधेर जातिको उत्थान गर्न चाहने नेता डम्बरसिंह गुरुङको निधनले आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, अज्ञानता र अशिक्षाले पछाडि परेको नेपाली जाति अझ अन्धकारमा पर्न सक्ने अनुमानले कवि औधि व्यथित बन्न पुग्छन्। जस्तैः

तडपी तडपी जसरी मार्छौ

Notes

मणिपिणु गोमन जलबिनु माछो

रोई रोई जसरी गल्छ

माऊ बिनाको दुखिया बाछो

त्यसरी तिमीबिनु आज समाज नजाती मानो रुन्छ

तनमय पथको उज्जवल दीपक नहुँदा जनता अन्धा हुन्छ।

अगमसिंह गिरी नेपाली जीवनको नाङ्गो तस्वीर खिंज्ने जातीय कवि हुन्। कवि गिरीका कवितामा जातीय चेतना घनिभूत भएको पाइन्छ। स्वजातिको अस्तित्वको निम्ति छट्पटाउने कवि गिरी निर्भीक योद्धाका रूपमा देखिन्छन्। सन् 1966 को जनदूत पत्रिकामा यौद्धा कविको प्रसवको चिच्चाहट सुन्न पाइन्छ। आफ्नो जाति लुछिएको पाएर कवि त्यसको प्रतिशोध र प्रतिहिंसाको निम्ति 'जागित्रे बनिदिन्छु म' भन्दै हुँकार गर्छन्। आफ्नो जातिको अस्तित्व संरक्षण र संवर्द्धन गर्न कवि युवावर्गलाई आह्वान गर्छन्। जस्तैः

हाम्रो अस्तित्वको युद्ध अब

हिँडिदेऊ बोकेर छाती-छातीमा ।

राष्ट्र-प्रेम, सामाजिक आदर्श, सामाजिक सङ्गठनको चेतना, राजनैतिक चेतना, सामाजिक परिवर्तनको स्वर रोमान्टिक कविहरूमा धेरै सुन्न पाइन्छन्। देवकोटा मूलतः प्रकृतिको अनुरागलाई काव्यमा उतार्ने प्रतिभाशाली कवि हुन्। तापनि राष्ट्रप्रेम तिनको कविताको मेरू हो। देवकोटाका कवितामा राष्ट्रिय चिन्तन सामन्तवाद तथा साम्राज्यवादका विरोधसँगै निरङ्कुश सत्ताको अन्त्य र न्यायपूर्ण समाज व्यवस्थाको निर्माणको चेतना पाइन्छ भनेर ताराकान्त पाण्डेय भन्छन्। देवकोटाका

साँढे, पागल, झञ्झावीर, हुरीको गीत आदि कविताहरूमा अध्यात्मवादी र बन्द समाजको राणा र शाह शासनको कालो राजनीतिको झलक देख्न पाइन्छ। देवकोटाको समाज-दर्शन मुना-मदनमा अझ स्पष्ट देख्न पाइन्छ। मुना-मदन तत्कालीन सामन्तीहरूलाई गरिएको व्यङ्ग्य रचना हो। गणेशलाल सुब्बाअनुसार मुना-मदन सामान्ती व्यवस्थाले जातिको दुर्दशा गराएको सफल मर्मस्पर्शी र यथार्थ चित्रण हो। गरिबीपन, समाजको कुदृष्टि, मानिसको महत्त्वकांक्षा, भोटेको सरलता, मानवतावादी स्वर, विरह जस्ता विशेषताहरूले भरिएको मुना-मदन तत्कालीन सामन्ती समाज र व्यवस्थाको ऐना हो। निम्न मध्यम वर्गीय नेपाली समाजको दुरुस्त चित्र उतार्ने मुना-मदनभन्दा दोस्रो काव्य सायदै नहोला। मानिस धनले होइन, जातले होइन तर चोखो हृदयले ठूलो हुन्छ भन्ने दर्शन देवकोटाले समाजलाई सिकाएका छन्। जस्तैः

छेत्रीको छोरो यो पाउ छुन्छ, घिनले छुँदैन

मानिस ठूलो दिलले हुन्छ, जातले हुँदैन।

देवकोटाकै हाराहारीमा सिद्धिचरण श्रेष्ठ शुद्ध राष्ट्रिय जागरण र विश्वव्यापी दृष्टिकोणलाई कवितामा उतार्न खोज्छन्। सामन्ती प्रभावले उनको कविता राष्ट्रवादी चिन्तनको घेरोभित्र खप्टिन पुग्छ। राष्ट्रिय जागृतिको प्रवाहमा विद्रोहको गीत सुसेल्न थाल्थन्। क्रान्तिकारी-प्रगतीवादी दृष्टिकोण उनको कवितामा अझ मजबुत बन्नथाल्छ। निजी जीवनको भोगाइ, अनुभूति, विकृति, विद्यामान विसङ्गति र निराशाप्रतिको आक्रोश बढ्न थाल्छ। तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक विषम परिस्थितिप्रति तीव्र व्यङ्ग्य र विरोधमा उनको कलम डगमगाउँदैन। अतः समाजमा व्याप्त अन्याय, आत्याचार, शोषण, जमन उत्पीडन आदिको अन्त्य गरी

समतामूलक शोषणरहित समाजको स्थापनाका लागि आह्वान गर्न पुग्छन्। समग्रमा उनको कवितामा विषमता, विपन्नता, अन्याय र पापका सट्टा समानता, सम्पन्नता, न्याय र धर्मको प्रतिष्ठापनद्वार मानिस-मानिसका बीच भेदभाव मेटाएर सबैलाई क्रमद्वारा सुखी समाजको निर्माण गर्ने परिकल्पना गरिएको छ। जस्तैः

भोक रोग सही मरेँ मेरो छैन केही

तिमी पनि चूप बस्छौ लाज छैन केही ।

सिद्धिचरणझैँ गोपालप्रसाद रिमालले राष्ट्रियता, देशभक्ति, प्रकृति, नारी, स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्र, जातीय गौरव र क्रान्तिको कामनाले प्रेरित भएर कविता लेखेका छन्। रिमाल विद्रोही-क्रान्तिकारी स्वर आलाप्ने युगसचेत प्रगतिशील कवि हुन्। तापनि तिनका कवितामा आँसु, दीनता, हीनता, निराशा र मृत्युको दार्शनिक पुट पाइन्छ। जीवनको कटुसत्यसित रिमाल परिचित छन्। एकातिर विद्रोह र क्रान्तिको रापले सिकिएका छन् अर्कोतिर आँसु, दीनता, हीनता, निराशा र मृत्युबोधले मनस्तापी र विलापी पनि छन्। तर समाजलाई सङ्घर्षको पाठ पढाउँदै मानिसलाई आँसु, कठिनाइ, दीनता, हीनता सबैलाई झेलेर अघि बढ्ने प्रेरणा दिन्छन्। कविको निम्ति दुःख वा आँसु मानिसको प्राण हो। समाजको अहंकार, अशक्यता, अलमल, अन्योल र धरमरलाई कवि बढो व्यङ्ग्यात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गर्छन्। जस्तैः

हामीलाई हाम्रो सुधार चाहिएको छैन,

क्रान्ति चाहिएको छैन,

उधारो गुण र क्रान्तिको भ्रान्ति

कसैले केही बेरको लागि दिए हुन्थ्यो

भन्ने हाम्रो जपना छ,

त्यसो नगर, आफैं योग्य बन भन्ने तिमी को?

समाजको सामाजिक-राजनैतिक मनोवृत्तिलाई कविले इमान्दारपूर्वक प्रकट गरेका छन्। यसै क्रममा रोमान्टिक कालको मूल समयावधिभित्रै प्रगतिवादी कविता लेखिन थाल्दछन्। परम्परागत समाजमा रहेका विकृति, बेथिति, शोषण, जमिन्दारी प्रथा, नारीप्रति गरिने अमानवीय तथा चरम शोषणको विरोध र राष्ट्रियताप्रतिको प्रेम, समतामूलक समाज निर्माण गर्ने अभिलासा, आमूल परिवर्तनकारी शक्तिप्रतिको विश्वास, सर्वहारा मानवतावादी चिन्तन प्रगतिवादी कवितामा पाइन्छ। प्रगतिवादी कवितामा समाज-दर्शनको सम्पूटन गहिरो रूपमा भएको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा गोपालप्रसाद भण्डारी भन्छन् भूपिले नेपाली राजनीतिमा जति परिव्रर्तन आए पनि नेपाली जनजीवनमा कुनै परिवर्तन नआएको, किसान र मजदुर वर्गको जीवनमा शोषणको डाहाबाहेक अरू कुनै परिवर्तन नआएको विषयलाई 'रातो झण्डा' कविता मार्फत व्यक्त गरेका छन्। उनले निर्झर, अन्धकारको इतिहास, नयाँ सरगम र सुनौलो भोलि जस्ता कवितामा वर्ग संघर्ष एवम् आमूल परिवर्तनकारी चेतना मानव जीवनको भोलिलाई भविष्यद्रष्टाको रूपमा व्यक्त गरेका छन्। 'गलत लाग्छ मलाई मेरो देशको इतिहास' नामक कवितामा रोग, भोक, शोकबाट कुँजिएका, अभावै अभावले थिचिएका शासकवर्गद्वारा लत्याइएका र हेपिएका मानवहरूका हृदयस्पर्शी कारुणिक चित्र प्रस्तुत भएर आउँदा मानव मूल्य बोधको अवस्था उद्बोधित भएर आएको देखिन्छ। जस्तैः

हिमालको सेतो निधारमा

रातो टिका ढल्काउँका,

मानवप्रति मानवताको

सच्चा प्रेम झल्काउँला ।

आनन्ददेव भट्टले पनि नेपाली समाजमा व्याप्त क्रुरता, अमानवीयता, तानाशाही बर्बरता र विवेकहीनतालाई चित्रण गरेका छन्। युद्धप्रसाद मिश्रले पनि शोषण, दमन, पूँजीवादी सामन्ती शोषक वर्गप्रति विद्रोह र घृणा व्यक्त गर्दै समाजको नाङ्गो तस्वीर प्रस्तुत गरेका छन्। जस्तैः

कुर्कुच्चा छ चिरा चिरा जिउ डढेका घामको तापले

मान्छे हौ पशुको छ जीवन दशा दर्वारका श्रापले

खानु पेचभरी भएर सपना हड्डी उठेका मुख

हर्दम शोषकका दुराचरणले कुल्ची दिएको सुख ।

स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धारामा केन्द्रित कवि विजय मल्लका कवितामा नयाँ समय र समाजको आह्वान गरिएको र नयाँ समाजको अभिनन्दन गरिएको पाइन्छ। समाजमा देखिएको आर्थिक विषमतालाई प्रगतिवादी कविहरूले गहिरो रूपमा प्रकाश पारेका छन्। कवि हरिभक्त कटुवाल रोमान्टिक प्रगतिवादी कवि हुन्। तिनका कवितामा निरंकुश, अत्याचारी र अन्यायी शासनमा पिल्सिएका, शोषित नेपाली जातिको आर्थिक विषमताले ग्रस्त गरिबी जीवनलाई कविले प्रतीकात्मक ढङ्गले अभिव्यक्त गर्दै समाजको उताङ्गो रूपलाई देखाएका छन्। जस्तैः

घरी-घरी हावा भरिरहनु पर्ने

पङ्चर भएको-

बाइसिकलको ट्यूब जस्तो यो जीवन

कि टीठलाग्दो छ!

टाल्यो-उप्किन्छ/उप्किनछ टाल्यो।

टाल्दा-टाल्दै टाल्ने ठाउँ नै हराइसक्छ

र पनि नटाली धर छैन

नगुडी चक्कालाई सुख छैन।

कटुवाल जातिको आर्थिक विषमतालाई मात्र कवितामा उतार्ने कवि होइनन्। तिनका कवितामा विश्व-चेतनाको आभाष पनि भेटिन्छ। विश्वको मान्छेमा मानवता हराइरहेको भावबोध तिनका कवितामा छ। जस्तैः

म खोजी हिंड्थे मान्छेको माया

यो मन बिसाउने छायाँ

        म मृगतृष्णाहरूमा हराएँ

के दिन्थ्यो माया बैगुनी दुनियाँ ।

नेपाली कवितामा विश्व-चेतनाको छाप प्रयोगवादी कविहरूमा अझ बढ्ता पाइन्छन्। कोइराला, वल्लभर काइंलाका कवितामा मानवतावादी जीवन-दर्शनले जातीय घेरो नाँघेर सार्वभौम पक्षलाई छोएको देखिन्छ। उदाहरणका लागि प्रयोगकालका कवितामा अस्तित्व सङ्कट, एकलोपना, जीवनको यन्त्रणा तथा मृत्युबोधको गहिरो अनुभूति प्रकट गरिएका छन्। 'म कति एकलो छु म सबैबाहेक एकलो छु' भन्ने वल्लभको कवितांशमा वर्तमान विश्व मानवले जेल्नुपरेको यथार्थ पाइन्छ। समसामिक धाराका कविहरूमा पनि विश्व-चेतना अझ प्रखर भएर व्यक्त भएको पाइन्छ।

Notes

जतातत‍ै हिंशा, बारुद, अविश्वास, छल, कुटनीतिले विश्व थिल्थिलाएको छ। कोही पनि मानिस सुरक्षित र निश्चिन्त बाँच्न सकेका छैनन्। यस्तो उकुसमुस परिवेशमा आजको मान्छे सबै विश्वास, आस्था र आशा हराएर शंकामा बाँच्न विवश छन्। कवि जस योञ्जन प्यासीका कविता प्रासङ्गिक देखिन्छ। जस्तैः

सकिन्न भन्न

फेरि कहिले अन्तरिक्षमा हावाहरू गङ्गा भएर बहलान्

सकिन्न भन्न

फेरि कहिले यी सेता परेवाहरू चङ्गा भेर उड्लान् ।(शान्ति सन्देह)

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ 2:□

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□

1. □□□□□□□□□□□□□□□□-□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□छ?

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□-□□□□□□□□□□
□□□□□र□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

3. □□□□□□□□□□□□□□□□□□र □□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□?

....

....

....

8.5 उपसंहार

नेपाली कवितामा समाज-दर्शनका विभिन्न तत्त्वहरूको चित्रण भएको देखिन्छ। प्राथमिक कालीन कविताहरू प्रायः राष्ट्रिय चेतनाको प्रबलतालाई लिएर लेखिएका पाइन्छन्। तापनि राजनैतिक दृष्टिकोणको पूर्वाभाष प्राथमिक कवितामा पनि देख्न पाइन्छ। शृङ्गारिक नेपाली कविताले नेपाली समाजमा साङ्गठनिक चेतनाको संस्कारलाई निर्माण गर्ने कार्यमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेको छ। मूलतः राष्ट्रिय, जातीय, राजनैतिक, सामाजिक आदर्श र विश्व-चेतनाको चित्रण पछिल्लो समयका कवितामा अझ प्रखर र बौद्धिक रूपमा उल्लिखित छन्। युगीन जीवन भोगाइको यथार्थमूलक चित्रण, विसङ्गत र विकृत सामाजिक–सांस्कृतिक मूल्यमान्यता, महँगी, भ्रष्टाचार, अन्याय, अत्याचार, दुराचार, शोषण, गरिबी, अशिक्षा, पछौटेपन, देशको गिर्दो सामाजिक–राजनैतिक अवस्थाका साथै व्यक्ति, समाज, राष्ट्र आदि अनेक सन्दर्भको कवितात्मक अभिव्यक्ति, राष्ट्रिय–अन्तर्राष्ट्रिय जगत्का अनेक क्षेत्रमा व्याप्त विकृति र विसङ्गतिको आक्रोशपूर्ण चित्रण, सङ्कटग्रस्त मानवाधिकार तथा ह्रासोन्मुख मानवीय अस्तित्वको वर्णनका साथै मानवीय मूल्य र अस्तित्वको खोजी नेपाली कवितामा देख्न पाइन्छ।

8.6 सार

यस प्रखण्डमा हामीलाई नेपाली कवितामा प्रतिबिम्बित समाज-दर्शनबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा संक्षिप्त समेट्न सकिन्छ।

समाज-दर्शनको क्षेत्र मानव समाज हो। समाज-दर्शनले सामाजिक अर्थनीति, राजनीति, धर्म, मानव सांस्कृतिक विकास, शिक्षा नीति जस्ता विरोधी समस्याहरूलाई लिएर विचार-विमर्श गर्छ। सामाजिक सङ्गठनको चेतना, जाति, राष्ट्रियता, राजनैतिक चेतना, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक नैतिकता, सामाजिक आदर्श, विश्व-चेतना, नीति- शिक्षा, आर्थिक स्थिति जस्ता समाज-दार्शनिक पक्षहरूको चित्रण नेपाली कवितामा पाइन्छन्।

समाज मानवीय संस्था हो। जहाँ मानिसहरू सामूहिक रूपमा आपसमा मिलेर कुनै विशेष उद्देश्यका लागि सङ्घटित हुने गदर्छन्। अतः एउटा विशेष स्थानमा अनेक समुदायहरूका बसोबासलाई समाज भन्न सकिन्छ।

दर्शन प्रकृति, ईश्वर, ज्ञान, विज्ञान, वस्तु, जीवन र चेतनाबारेको विवेचन र विश्लेषण गरिने विद्या हो। जीवन र प्रकृतिका आन्तिरक तथा बाह्य तत्त्वहरूका बारेमा चिन्तन र अध्ययन गरिएको शास्त्र विशेषलाई पनि दर्शन नै भनिन्छ। प्रकृति, समाज र जीवनसँग सम्बद्ध वस्तुगत यथार्थको परिचय विवेचना वा विश्लेषण दर्शन हो। दर्शन जीवनजगत्लाई हेर्ने बौद्धिक दृष्टिचेत हो अथवा दर्शन बुद्धिको प्रयास हो।

नेपाली कवितामा देश र जनताको हक, अधिकार प्राप्तिको चेतना तथा उत्तरदायित्वलाई लिएर लेखिएका छन्। आधुनिक कालका कवितामा

मूलतः देश र जनताको हक अधिकार प्राप्तिको चेतना प्रखर रूपमा अभिव्यञ्जित भएको देखिन्छ।

सुवानन्ददास, शक्तिवल्लभ अर्ज्याल, उदयानन्द प्रभृति कविहरूमा राष्ट्रिय चेतनामूलक अभिव्यक्ति पाइन्छ। साथै राजनैतिक सन्दर्भको वैचारिक उन्मेष पनि यदाकदा पाइन्छ। सामाजिक सङ्गठनको चेतना शृङ्कारिक कविता-परम्पराबाट सुरु हुन्छ। जातीय, राष्ट्रिय जागरण, सामाजिक आदर्श र शिक्षा जस्ता समाज दार्शनिक पक्ष लेखनाथ, धरणीधर, महानन्द प्रभृति कवितामा पाइन्छ भने राजनैतिक परिवर्तनको उजर अभिव्यक्ति देवकोटा, रिमाल, सिद्धिचरण, भूपि आदिका कवितामा पाइन्छ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले समाज-दर्शन के हो? नेपाली कवितामा प्रतिबिम्बित समाज-दर्शनबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। समाज र दर्शनको परिचय र नेपाली कवितामा प्रतिबिम्बित समाज-दर्शनका मूल-मूल पक्षहरूबारे यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

8.7 अनुशीलनी

1. समाज-दर्शनको परिचय दिएर नेपाली कवितामा पाइने समाज-दर्शनका तत्त्वहरूको विश्लेषण गर्नुहोस्।

2. राष्ट्रिय चेतनामूलक दृष्टिले नेपाली कविताको चर्चा गर्नुहोस्।

3 नेपाली कवितामा पाइने राजनैतिक चेतनाको सन्दर्भको विवेचना गर्नु होस्।

4. समाज-दर्शनको दृष्टिले आधुनिक नेपाली कविताको विश्लेषण गर्नुहोस्।

5. भारतीय नेपाली कवितामा पाइने समाज-दार्शनिक पक्षहरूको समीक्षा गर्नुहोस्।

टिप्पणी लेख्नुहोस्-

समाज र दर्शन ।

मोती मण्डली र भीम शमशेर ।

रोमान्टिक प्रगतिवाद ।

8.8 अतिरिक्त अध्ययन

1. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (सम्पा) – साझा समालोचना ।
2. घनश्याम नेपाल – नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास ।
3. कृष्णहरि बराल – वस्तुपरक समालोचना ।
4. मोहनराज शर्मा – समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग ।
5. चूडामणि बन्धु – साझा कविता ।
6. ईश्वर बराल – सयपत्री ।
7. अभि सुवेदी – सिर्जना र मूल्याङ्कन ।
8. बालमुकुन्द पाण्डे (सम्पा.) – रूपरेखा ।
9. जयदेव भट्टराई – साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति ।
10. अमर गिरी (सम्पा) – काव्यविमर्श ।
11. तारानाथ शर्मा – नेपाली साहित्यको इतिहास ।
12. असित राई – भारतीय नेपाली साहित्यको इतिहास।

8.9 [illegible]

[illegible]

1. [illegible] 1: [illegible]

[illegible] -1 [illegible] 8.3 [illegible]

[illegible] -2 [illegible] 8.3 [illegible]

[illegible] -3 [illegible] 8.2 [illegible]

2. [illegible] 2: [illegible]

[illegible] -1 [illegible] 8.4 [illegible]

[illegible] -2 [illegible] 8.4 [illegible]

[illegible] -3 [illegible] 8.4 [illegible]

एकाइ – 9 : नेपाली गद्य-कविताको स्वरूप, वैशिष्ट्य र विकास-परम्परा

संरचना

9.1 उद्देश्य

9.2 परिचय

9.3 नेपाली गद्य-कविताको स्वरूप

9.4 नेपाली गद्य-कविताको वैशिष्ट्य

9.5 नेपाली गद्य-कविताको विकास-परम्परा

9.6 उपसंहार

9.7 सार

9.8 अनुशीलनी

9.9 अतिरिक्त अध्ययन

9.1 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययनपछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नु हुनेछ:

गद्य-कविताको परिचय

नेपाली गद्य-कविताको स्वरूप

नेपाली गद्य-कविताको वैशिष्ट्य

9.2 परिचय

गद्यको (गद्+यत्) गत् धातुमा यत् प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ। व्युत्पत्तिको दृष्टिले गद्य शब्दको अर्थ भन्नु पर्ने योग्य कुरा हुन्छ। तर संसारमा प्रतिक्षण भन्नुपर्न सबै योग्य कुरा निर्धारित गर्न सकिँदैन। यस कारण गद्यलाई कवितामा पनि परिगणित गरिएको पाइन्छ। पूर्वीय साहित्यमा गद्यको प्रयोग प्राचीन वैदिककालदेखि हुँदै आएको देखिन्छ किनभने गद्य मानव जातिको अभिव्यक्तिको सहज प्रक्रिया हो। बृहत् नेपाली शब्दकोश अनुसार काव्य वा साहित्यका संरचनात्मक शिल्प तथा शैलीविशेषका आधारमा विभाजित भेदमध्ये एक; छन्द र लयको औपचारिक बन्धनमा आधारित नभएको भेद। छन्द र लयको औपचारिकताविना अभिव्यक्तिमा कवितात्मक तत्त्व भरिएको रचना; छन्दमुक्त कविता। छन्दमा नबाँधिई गद्यमा नै कवितात्मक तत्त्व भरिएको स्वतन्त्र वा मुक्त रूपमा रचित काव्य।

वैदिक कालमा लेखन सामग्रीको अभावले गर्दा स्मरण शक्तिलाई सरल बनाउनका लागि अनि शास्त्रीय तथा वैज्ञानिक विषयका लागि गद्य शैलीलाई अपाएका थिए भनेर विदवान्हरू मान्दछन्। वैदिक युगमा जुन संहिताहरू गद्यमा रचिए ती कही-कही अनुप्रासमय र कवित्वपूर्ण रहेका देखिन्छन्। संस्कृतका दण्डी, सुबन्धु तथा बाण जस्ता कविहरूले गद्य धारालाई समासप्रधान, अलङ्कारबहुल कृतिम विकास गरेर अघि ल्याएका देखिन्छन्। काव्यमा गद्य धाराको विकास कसरी भयो भन्ने सम्बन्धमा हामी संस्कृत साहित्यसम्म पुग्नै पर्छ। संस्कृत साहित्यमा गद्य काव्यको विकास दुई भागमा विकास भएको देखिन्छ -1. वैदिक गद्य र लौकिक

गद्य। लौकिक गद्य पनि दुई भागमा विभाजित छन् – प्रशस्ति गद्य र साहित्यिक गद्य। साहित्यिक गद्यमा लेखिएका रचनालाई गद्य काव्य भनिन्छन्। प्राचीन साहित्यमा गद्य काव्य भन्नाले कथा, आख्यायिका र चप्पूलाई बुझाउँदछन्। तर अहिले गद्य-कविता भनेको आधुनिक कविता शैली हो जुन चाहिँ छन्दको बन्धनदेखि मुक्त भावहरूको लयात्मक सन्तुलित काव्यरूप हो। पाश्चात्य कविता साहित्यमा देखापरेका गद्य-कविता धारा नेपाली साहित्यमा आधुनिक कालमा भित्रिएको हो। गोपालप्रसाद रिमाल, विजय मल्ल, मोहन कोइराला, कुमार नेपाल, विरेन्द्र सुब्बा, द्वारिका श्रेष्ठ जस्ता आधुनिक धारा कविहरूले यस धारालाई अघि बढाएका हुन्। यसको आफ्नै वैशिष्ट्य र विकास-पम्परा रहेको देखिन्छ।

9.3 नेपाली गद्य-कविताको स्वरूप

जुनसुकै विषय वा वस्तुको आकार; आकृति। वस्तुमा रहने आफ्नो स्वभाव वा गुणलाई स्वरूप भनिन्छ। यही कोशीय अर्थानुसार नेपाली गद्य-कविताको स्वरूपलाई चिनाउन सकिन्छ। ताना शर्माले गद्य-कविताका छवटा आवश्यक स्वाभाव वा गुणलाई मानेका दोखिन्छन्-

छन्दको सचेत विरोध हुनु ।

अभिव्यक्तिमा गाम्भीर्य हुनु ।

केन्द्रीय भावमा सन्तुलन हुनु ।

कवि हृदयका इमानदार अनुभूतिहरूको प्रस्फुटन हुनु ।

पद्य कविताभन्दा प्रखर कसिएको र रमाइलो हुनु ।

अभिव्यक्तिमा केन्द्रीय सौन्दर्य ल्याउन शब्दहरूको योजना सचेत रूपले हुनु।

उपर्युक्त गुणले यसका स्वरूप प्रदान गर्न मद्द गर्दछ। तर स्वाभावले मात्र यसको आकृति उजालिँदैन। यसर्थ यसका गुण वा स्वाभाव अनि लेखकहरूका अवधारणाका माध्यमबाट गद्य-कविताको स्वरूप निर्धारण गर्न सकिन्छ। गद्य-कविताको लक्षणहरूबाट पनि यसको स्वरूप निर्धारण गर्न सहयोग हुन्छ। भीमनिधि तिवारीले गद्य-कविताको लक्षणलाई यस प्रकार परिभाषित गरेका छन्- 'कुनै विचारात्मक या भावात्मक गद्य जब छन्दको बन्धनमा नपरेर स्वतन्त्र श्रुतिमधुर भएर ध्वनिको प्रवाहमा बहेर जान्छ जब त्यसमा वैज्ञानिकता यानी शब्द-विन्यास तथा वाक्य-विन्यासको विचित्र क्रम आउँछ अनि त्यो गद्य-कविता हुन्छ।' यसरी नै वासुदेव त्रिपाठीले 'रिमालका कवितासृजना मुटुको ढुकढुकझैँ लयपूर्ण वा लयालु भएर चलेको छ। छन्दमा बाँधिएर जे प्राप्त गरिन्छ त्यो पो लयात्मकता । त्यसलाई आत्मसात् गरेर गद्य-कविताको सफल प्रयोग उनले गरेका छन्' भनेर जुन अभिव्यक्ति दिएका छन् त्यसबाट के बुझिन्छ भने नेपाली गद्य-कविताको स्वरूप लयात्मकता एउटा हो। लय भनेको कविको आन्तरिक भावभेग हो। असामान्य रूपमा उर्लेका भावनाहरूलाई संयोजन गर्ने तत्त्व नै छन्द हो। दुईको अभिन्न सम्बन्ध छ। तर गद्य-कवितामा छन्दलाई वहिष्कार गरेर कवितालाई लयात्मक रूप दिएको हुन्छ। लयको संयोजनाले नै कविका भावलाई एकार्कासित जोडेर निष्कर्षसम्म पुऱ्याउँदछन्। छन्दको अभावमा गेयताको निर्वाह हुन नसके पनि कविता लयपूर्ण र मिठास हुन्छ। भावलाई लयले बाँधेर त्यसमा मिठास भर्ने काम बिम्ब-प्रतीक अनि भाषा सहायक हुन्छन्। गद्य-कविताको स्वरूप निर्माणमा बिम्ब-प्रतीक अनि भाषा मुख्य औजार हुन्। घनश्याम नेपालले रिमालका गद्य-कवितामा अपारम्पारिक बिम्बविधान र प्रतीकमूलक भाषाशैली रहेको उल्लेख गरेका छन्। अतः अपारम्पारिक वा समसामयिक

बिम्बविधान र प्रतीकात्मक भाषा-शैली गद्य-कविताका स्वरूपगत विशेषता हुन्। जस्तैः

त्यो बिहानको सूर्यझैं उज्यालो छर्दै आउँछ।

त्यसको कम्बरमा झुन्डिएको शीतजस्तै टल्कने

तिमा एक हतियार देख्नेछौ;

त्यसैले ऊ अधर्मसित लड्नेछ !

त्यो आउँदा तिमी पहिले त सपना हो कि भनेर

छामछुम गर्नेछौ, तर त्यो हिउँ र आगोभन्दा पनि

बढ्ता छोइने भएर आउँछ। (आमाको सपना कविताबाट)

रिमालका प्रस्तुत कवितांशबाट अपारम्परिक बिम्ब र प्रतीकमूलक भाषाशैलीको उत्खनन भएको देख्छौं। नेपाली गद्य-कविताका अन्य धेरै विशेषताहरू छन् जसमा एउटा अलग-अलग रूपमा बाह्य संरचनालाई टुक्राएर पनि कविताको आनुभूतिक संरचनालाई सग्लो अभिव्यक्ति दिनु हो। अतः 'कविताको केन्द्रीय भावमा सन्तुलन हुनु' यसको गुण हो। यस्तै विशेषताहरूले गद्य-कवितालाई स्वरूप प्रदान गर्दछन्। उदाहरण –

ए बघिनी ए बघिनी ! यही हो तेरो बच्चो

कति कच्चो ! कति कलिलो ! कति बुच्चो !

शरम भएन तँलाई पेट पसार्न जन्माउन यति सानो

खियौटे ठेटनो ? खप्न नसक्ने श्यालको घुच्चो !

ए सिंगाने बामुन्ने !

बाघको छोरो भईकन आउन लाज लागेन तँलाई ?

पुरुखाहरूको भयङ्कर पौरुष यति सानो पारी गिज्याइ मलाई ।

(बाघले बच्चा किन खान्छ? कविताबाट)

प्रस्तुत कवितालाई देवकोटाले सात भागमा टुक्राएका छन् तर कविताको आनुभूतिक वा केन्द्रीय भावमा सन्तुलन रहेकोले खज्मजिएको देखिँदैन।

गद्य-कविताको अर्को स्वरूपगत विशेषता रत्नध्वज जोशीका मतानुसार स्थानीय रङ्ग हो। नेपालका कविहरूले वि. सं. 2007 सालको आसपास र क्रान्तिपछि कवितामा स्थानीयतालाई केन्द्रमा राखेर त्यससित सम्बन्धित समाज-राजनीतिक सन्दर्भहरूलाई मूर्त्याउने प्रयास गरेका छन्। देवकोटाका साँढे, रिमालको प्रश्न, विजय मल्लको छोरीलाई मानचित्र पढाउँदा इत्यादि कविताहरू यस प्रकारका देखिन्छन्। उदाहरण-

रातो रगतले कोरिएको साँध छ

खेतमा डील लाएझैं

हरे, हरेक राष्ट्रको फाँटमा !

यो हो भारत, यो हो पाकिस्तान

हिन्दू मुसलमानको रगतले मुछिएको

यही हो रेखा महान् !

यो जर्मनी, यो इङ्ग्ल्याण्ड

यो रूस, यो जापान। (छोरीलाई मानचित्र पढाउँदा)

यसरी नै गद्य-कवितामा प्रश्नोत्तर अथवा एकल वक्ता भएको एकालापीय संवाद शैली अर्को विशेषता हो। रिमालले आमाको सपना, देवकोटाले

बागले बच्चा किन खान्छ ? जस्ता कविताहरूमा प्रश्नोत्तर शैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। यसलाई नाटकीय शैली पनि भनिन्छ। यस्तो शैलीमा संरचित कवितामा द्वन्द्व, संवाद, दृश्यविधान र सहभागी वा पात्र आदिको उपस्थिति देखिन्छन्। अतः संवादात्मकता र सबोधनात्मकता, वार्तालापीय र आत्मालापीय संवाद शैली गद्य-कविताका स्वरूपगत विशेषताहरू हुन्। आत्मालापीय संवाद शैलीको उदाहरण-

त्यहाँ ? त्यहाँ त भर्खरै एक हूल केटाकेटीहरू जम्मा भएका छन्-

कोही होलीमा रँगाएर ल्याइएका जस्ता,

कोहा दूधले धोएर पठाइएका जस्ता

र ती व्यस्त छन् कागज र काठका जहाज र यानहरू बनाउनमा,

प्रस्तान कुन दिशातरिबाट गर्ने हो बन्ने छलफलमा

र आज तिनीहरू त्यहाँ जान्छन् (वासु शशी- बीसौ शताब्दीको गीतबाट)

आमा त्यो आउँछ र ?

“हो, बा त्यो आउँछ।” (रिमाल- आमाको सपनाबाट)

उपर्युक्त उदाहरणमा संवादको माध्यमबाट कार्यव्यापारलाई पात्रद्वारा व्यक्त गर्न खोजिएको छ।

गद्य-कविताको व्यक्तिवाद र सामूहिकता

निष्कर्षमा गद्य-कविताको संरचना लघुतम नभएर लघुरूपाकारको हुन्छ। ताना शर्माले बचाए अनुसार नै छन्दको सचेत विरोध भएको, गाम्भीर्य, केन्द्रीय भावमा सन्तुलन, इमानदार अनुभूतिको प्रस्फुटन, प्रखर कसिएको

र रमाइलो भावाभिव्यक्ति भएको, केन्द्रीय सौन्दर्यमूलक शब्दहरु योजनालाई नै गद्य-कविताका स्वरूपगत गुण मान्न सकिन्छ।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ **1:**□

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□

1. □□□□□□□□□□□□□□?□

....

....

....

2. □□□-□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

3. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□-□□□□□□□□□?□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

9.4 नेपाली गद्य-कविताको वैशिष्ट्य

नेपाली गद्य-कविता दुई धारामा प्रवाहित भएको देखिन्छ। दुवै धाराका कविताले आफ्नाःआफ्ना समय र परिस्थितिलाई सम्बोधन गरेका हुनाले नेपाली साहित्यमा गद्य-कविताको वैशिष्ट्य उच्चकोटिको रहेको छ। नेपालीमा गद्य-कविताको शिलान्यास प्रतिकूल राजनैतिक परिवेश तथा

विद्रोह र क्रान्तिले बिथोलेको कालखण्डबाट सुरु भएको छ। गोपालप्रसाद रिमाल नेपाली कविता-परम्परामा राजनैतिक प्रतिकूल अवस्था कालमा प्रवेश गरेका हुन्। तिनका आमाको सपना शीर्षक कविता वि.सं 2000 मा छापिँदा मुलुकमा अराजकता, अशान्ति, भय, अत्याचार व्याप्त थियो। जन-क्रान्ति एकातिर शंखनाथ हुँदै थियो। रिमाल राष्ट्रप्रेमी औ जातीय उत्थान चाहन्थे । राजतीनिक सुविधाको प्रबल खाँचो देशलाई चाहिन्छ भन्ने तिनले जान्दथे। यस्तै धेरै कारणहरूले उनी जेल पसे, अमानवीय यातना भोगे त्यसैले पछि बहुलाए अनि मरे। उनलाई दृढ विश्वास थियो एक दिन क्रान्ति आउनेछ अनि शासकतन्त्रलाई परास्त गरेर मुलुकको समृद्धि हुनेछ। तब उनले नेपाल मातृभूमि आमालाई त्यो अर्थात् क्रान्ति आउँछ भनेर सोध्दथे र आउँछ भन्ने उत्तर पाएर आशावादी बन्थे। साँच्चै मुलुकमा क्रान्ति आयो अनि सफल पनि भयो। 2007 सालमा प्रजाले शासनतन्त्र आफ्नो बाघडोरमा हत्याए तर राजनैतिक नेतृत्व वा नेताहरूको अनुभवमा अपरिपक्वता, आफूमा दृढ विश्वासको कमीले गर्दा कवि रिमालकी देशरूपि आमाले देखेको सपना पूरा त भयो त्यसले कालन्तरमा सन्तुष्ट दिन सकेनन् । कवि नियास्रिन पुगे। उनले युगलाई सम्बोधन गर्दै जनताको असमर्थताप्रति तीव्र व्यङ्ग्यमा भने-

हामीलाई हाम्रो हार नै प्रिय छ,

त्यसैले हाम्रो जयमाला बनाउन चाहान्छौं,

'तिमी जितेका छैनौ, जित्ने त अर्कै छ' भन्ने तिमी को?

गद्य-कविताको कालखण्ड नै यस्तो प्रतिकूलतामा गुम्सिनु परेको हुँदा त्यसबेलाका गद्य-कविहरूमा देशको चिन्ता र व्यग्रता, संवेदनाको ज्वार आदि युगीन सन्दर्भको वैशिष्ट्य व्यक्त हुन स्वाभाविक छ।

गद्य-कविताको पहिलो धाराका कविहरू प्रायः रिमालजस्तै मुलुकको राजनैतिक मार्मिक कटुतालाई व्यक्त गर्न पुगेका देखिन्छन्। त्यसमा मोहन कोइराला प्रयोगशील नवीनताका साथ अरूभन्दा फरक बाटो रोज्न पुगे। तिनले मुलुकलाई कार्टुनको शहर भनेर तीव्र व्यङ्ग्य गरे, आफू बाँचेको युगलाई घाइते भने। ईश्वर बरालका अनुसार उनले ' प्रतिसन्धिकालीन नेपालीका भावना औ कामना, समस्या औ अभिलाषा, व्यथा औ बाधा, सङ्कट औ सङ्घर्षसित वास्ता' राखे। कोइरालाबाट नै नेपाली काव्य-परम्परामा प्रयोग कालको प्रवर्तन पनि हुन पुग्यो। उनी दुर्बोध्य कविका रूपमा प्रशिद्ध भए। गद्य-कविता युगको प्रत्यक्ष चित्र हो। यसको अपारम्पारिक बिम्बविधान र प्रतीकमूलक काव्यभाषा आफैमा वैशिष्ट्य हो। उदाहरणका निम्ति कोइरालाका नागर सभ्यता र संस्कृतिको झलक यसरी प्रतीकात्मक रूपमा व्यक्त भएको छ-

ए मानिस ! जसको पन्जाले पाठोलाई झैँ जिस्क्याउँछ।

चिमोट्छ- भुत्ल्याउँछ .

समय घाइते बाघलाई पाठोलाई झैँ जिस्क्याउँछ ।

त्यो युगको नङ्ग्राबाट त्यो त्यहाँ पल्टेको होला ।

जसले युगलाई तीखो नंग्राले कोपरेको होला ।

जसका परिपक्व केशहरू हिजोले आफ्नै कोठाभित्र लुट्यो।

गद्य-कविताको दोस्रो धारामा पनि पहिलो धाराका झैँ समर्थ कविहरू देखापर्छन् । यस धाराका युवा कविहरूमा अभिव्यक्तिको नौलो रूप पाइन्छ। उनीहरू स्थानीयताप्रति भावुक भएर कविताको कुचीले इमानदार चित्र कोर्न खोज्छन्। जस्तैः

मध्य दिनको सडक यो कति उराठिलो छ,

रूप बोकेर अनि कोही माया कुर्नझै गरेर भर्खरै गएको छ,

तर वरिपरिका रूख हरेका हेऱ्यै छन्,

गुहार्न नभ्याएको घण्टाघर पनि टोह्लाएको टोह्लायै छ। (द्वारिका श्रेष्ठ)

पहिलो धाराका गद्य-कविताले जस्तो क्रान्ति युगमा झैँ युगीन राजनैतिक बेथितिलाई विषयवस्तु नरोजेर प्रायः क्रान्तिपछिका दोस्रो धाराका कवितामा 'यौवनपछि दुःख र निरासाको आवाज चर्को भएको सुनिन्छ' भनेर लेखक जोशी थप्छन्। दुःख र निरासा यस धाराका कविताको केन्द्रिय पक्ष भएको जस्तो प्रतीत हुन्छ। युवा कविहरू चाहे नेपालका हुन् औ दार्जिलिङका उनीहरूमा एक हिसाबले निरासाको कुइरो मराडिएको बोध हुन्छ। देश प्रगतिको गतिमा पछाडिँदै गएको त्यो छटपटी वा वित्यासले युवा कविहरू विसन्चो थिए। बाटो हराएका बटुवाझैँ लक्ष्यको कुनै गन्तव्य नदेख्दा र सही दिशा नभेट्दा नैराश्यको पुट यति गहिरिएर व्यक्त हुन्छ-

पुग्छु नभए गएको ठाउँ त पाइलैपिच्छे पर सर्छ !

कि नभए भैगो

पुग्ने ठाउँ होइन यहाँ केवल हिँड्ने बाटो छ!

यसरी नै आयामिक कविहरूले पनि गद्य-कविता शैलीको विशिष्ट्यलाई नयाँपन दिएको पाइन्छ। उनीहरू परम्परागत शैलीको विरोधी र साहित्यमा सम्पूर्णता खोज्छन्। विशेष चित्रमय भाषा प्रयोगको दृष्टिले आयम कालका कवितामा नौल्याई छ। उदाहरण-

इतिहास घिसार्दछ

कमिज च्यातिञ्जेल इतिहासको पन्नाभित्र,

Notes

आङ्मा नङ्याएर कोतरिएको मानचित्र,

रगत पिच्छे,

हिरोसिमाको

पराजयको साइनबोर्ड।

मेरो हत्केलामा

थोपा रगतको एउटा क्षण यो,

समयको यस घुम्तीमा एउटा ढुङ्गा बगरमा !

फेदाङवाले भविष्यको चल्ला मन्साएर छर्केको

बोकेर कटकटिएको रगत, निधारमा

दुई-चार थोपा !

-शहीदको

प्रस्तुत कवितामा गद्य-कविताको स्वरूपगत वैशिष्ट्य देख्छौं। आजका पुस्ताले पनि गद्य-कविता शैलीलाई अझ परिष्कार र परिमार्जन गरेर नयाँ स्वाद र विविध वस्तुलाई ग्रहण गरी रचना गरिरहेका देखिन्छन्। विशेष दार्जिलिङका युवा पुस्ताका आशालाग्दा कविताको भविष्यले आफ्नो दशा र दिशालाई गोरेटो दिइरहेका छन्।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ **2:**□

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□

1. □□□□□□□□□-□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□?□

....

Notes

....

....

2. [illegible]

....

....

....

3. [illegible]?

....

....

....

9.5 नेपाली गद्य-कविताको विकास-परम्परा

नेपाली काव्य-परम्परामा गद्य-कविता पारम्पारिक र प्रचलित पद्यमय लेखनको विरोधमा देखापरेको आधुनिक शैली हो। गद्यशैलीको प्रयोग र प्रचलनसँगै नेपाली कविता-परम्परामा यथोचित रूपमा आधुनिकताले प्रवेश पाएको हो भन्ने धारणाहरू पनि छँदैछन्। साहित्यका अन्य विधाहरूमा झैँ कविताका कालविभाजन प्रक्रियामा पनि समस्याहरू देखापरेका छन्। प्रतिभाका आधारमा नामकरण गरी कालविभाजन गर्ने प्रक्रियाले लेखनाथ, देवकोटा र रिमाल कोही एकबाट नेपाली काव्यमा आधुनिकता सुरु हुन्छ भन्ने तर्कहरू अघि आएका छन्। यस दृष्टिले हेर्दा आजसम्मको सम्मतिले गोपालप्रसाद रिमाललाई आधुनिक प्रथम गद्य-कवि हुन् भनेर चिनाइएका छन्।

यसर्थ नेपाली गद्य-कविता धारा आधुनिक कालको स्वच्छन्दतावादी युगमा देखापरेका गोपालप्रसाद रिमालको कविको गान (वि.सं. 1992) शीर्षक कविताबाट यसको परम्परा-प्रवर्तन भएको हो भन्ने अडकल छ। केशवप्रसाद उपाध्यायका अनुसार 'रिमालको 'कविको गान' कुनै उच्च कविता होइन, तर यसले बाहिरी आकृति र आन्तरिक अर्थगत लय वहन गरेको छ र मनलाई आह्लादित पार्ने गुण यसमा छ।'

वि. सं. 1992 देखि हालसम्म नेपाली गद्य-कविताले आठ दशकको यात्रा पुरा गरिसकेको देखिन्छ। यसको ठिक विपरीत नेपाली साहित्यमा भन्दा लगभग अस्सी वर्षअघि अमेरिकाबाट गद्य-कविता शैलीको परम्परा थालिएको थियो। कवि वाल्ट ह्विट्म्यानले घाँसका पातहरू (सन् 1855) कविता-सङ्ग्रहमा प्रथमपल्ट गद्यशैलीको प्रवर्तन गरेका थिए। नेपालीमा आठ दशकपछि स्वच्छन्दतावादी कालमा आएर यस धाराले आफ्नो अस्तित्व पायो। यस सम्बन्धमा रत्नध्वज जोशीका भनाइ विचारनीय छ। तिनका भनाइमा 'यहाँ गद्यकविता लेख्ने प्रवृत्ति विदेशी साहित्यअध्ययनको आधारमा आएको हो।'

लेखक जोशीले नेपाली गद्य-कविताका विकासलाई दुई धारामा छुट्टाएर विस्तृत अध्ययन गरेका छन्।

पहिलो धारामा जम्मा दशजना कविहरू गोपालप्रसाद रिमाल, विजय मल्ल, बालकृष्ण सम, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, जनार्दन सम, माधवलाल करमाचार्य, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, भीमदर्शन रोका, कुलमणि देवकोटा आदि रहेका छन्। दोस्रो धारामा जम्मा सातजना कविहरू भूपेन्द्रमान शेरचन, द्वारिका श्रेष्ठ, आनन्ददेव भट्ट, टेकबहादुर नवीन, वासुवैद्य शशी, कुमार नेपाल, वीरेन्द्र सुब्बा आदि रहेका छन्।

जोशी र ताना शर्माका अवधारणा र वर्गीकरणलाई आधार बनाएर नेपाली गद्य-कविता परम्परा र विकासलाई अध्ययन गर्दा सुगम हुन्छ। ताना शर्माका भनाइअनुसार 'रिमालभन्दा अघि पनि गद्य-कविता क्षेत्रमा कति कविहरूले कलम चलाइसकेका थिए तर ती गद्य-कविताको स्वरूपगत प्रयोगका दृष्टिले असफल छन्।' यस तथ्यबाट रिमालभन्दा अघिदेखि नै नेपाली कविता-परम्परामा आधुनिक गद्य-कविता शैलीको प्रभाव छाइसकेका थिएछन् भन्ने अनुमान गर्न त सकिन्छ तर प्रमाणसिद्ध गर्न सकिँदैन। यसो हुँदा गोपालप्रसाद रिमाल नै प्रथम नेपाली गद्य-कविका रूपमा देखिना आउँछन्। प्रमाणका लागि घनश्याम नेपालका अनुसार 'यस कालका अर्थात् रोमान्टिक कालका अर्का महत्त्वपूर्ण कवि हुन् गोपालप्रसाद रिमाल (1917-73)। उनले नेपाली कवितालाई दिएको सबैभन्दा ठूलो योगदान हो गद्य-कविताको परम्परा-प्रवर्तन तथा कोमल, सरल, सरस, पारदर्शी एवम् अपारम्परिक बिम्बविधान तथा प्रतीकमूलक काव्य-शैली।'

गोपालप्रसाद रिमालका कविको गान गोर्खा-पत्रमा वि.सं. 1992 फागुन 16 गतेको दिन प्रकाशित भएको थियो। त्यसपछि तिनका आमाको सपना (सं 2000) उच्च कोटिका गद्य-कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएका देखिन्छन्। रिमालकै हाराहारीमा बालकृष्ण समका शारदा (वि. सं 1992) पत्रिकामा फुटेको फूलदान कविता पनि प्रकाशित भएको हो। फुटेको फूलदान र बहुलालेमा पनि छन्दको बन्धनलाई तोडेर समले गद्य-कविताशैलीतिर चेतनशील प्रयास गरेका थिए। लक्ष्मीनन्दन शर्मा चालिसेका उद्योगमा कलमी (सं 1992), नेवाका शारदामा जीवनलोक (सं 1993), देवकोटाका साँढे (सं. 2003), प्रभुजी भेडो बनाऊ (सं 2004), भाँचूँ कि कलम ?, जूनकीरी (सं 2004) बालकृष्ण समका ईश्वर (सं 2004), नेपाल आमासित झगडा (सं 2006), स्वास्नी मान्छे (सं 2007), भीमनिधि

तिवारीका शारदामा प्रेमको परिणाम (सं 1994), भवानी भिक्षुका वियोग रात्री (सं 1994), प्रति (सं 1995), गोपालसिंह नेपालीका भ्रान्ति हुँदै गद्य-कविता प्रयोग काल, नव प्रयोग कालतर्फ अगाडि बढ्दछन्। (एउटा याद राख्नु पर्ने कुरा गोपालसिंह नेपाली आफैले भने गद्य-कवितालाई समर्थन गर्दैन थिए।) लक्ष्मीनन्दन शर्मा चालिसेका कलमी, गोपालसिंह नेपालीका भ्रान्ति, भीमनिधि तिवारीका प्रेमको परिणाम आदि गद्य-कविता भन्न नसुहाउने ती केवल गद्य मात्र हुन् भन्ने कटाक्ष शर्माले गरेका छन्। भीमनिधि तिवारीका प्रेमको परिणाम कवितालाई प्रकाशनावधि प्रथम नेपाली गद्य-कविता भनेर विज्ञापन गरेको सम्बन्धमा ताना शर्माका घोर आपति देखिन्छन्। तिनका अनुसार यो केवल गद्य मात्र हो। यसप्रकारका कविताहरू त सं. 1992 सालको माघ-फागुनको उद्योग पत्रिकामा कलमी र जीवनलोक छापिसकेको थियो। यसको शैलीमा कुनै नवीनता छैन। कवितामा आत्मानुभूति पाइँदैन। अभिव्यक्ति विवरणात्मक र व्याख्यात्मक रहेको छ। केवल सात उदाहरणहरूको सङ्कलनलाई गद्य-कविताको नाम दिन सकिन्न भनेर ठाडै अस्वीकारेका थिए।

तिवारीका जम्मा 38 वटा कवितालाई गद्य-कविताको नामकरण गरी प्रकाशित गरिएका छन्। त्यसमा तिनको आत्मस्वीकृति के रहेको छ भने वि. सं. '1993 सालको आश्विन महीनामा नजाने मलाई के साहित्यिक प्रेरणा आयो कुन्नि नेपाली भाषामा सर्वप्रथम गद्य-कविता लेख्ने अवकाश मैले पाएँ र तिनै गद्य-कविताहरू पछि, 94 सालको वैशाख, जेठदेखि शारदा मा प्रकाशित हुँदै आए। त्यसपछि अरू लेखकहरूले पनि फाट्टफुट्ट गद्य-कविता लेख्नथाले – शायद वार्णिक छन्दबाट मुक्ति पाउनाको निम्ति। यहिले त, हर्षको कुरा छ, जो कोही पनि गद्य-कविताका लेखक छन्।' तिवारीका प्रस्तुत आत्मस्वीकृतिले सर्वप्रथम नेपाली गद्य-कविताका लेखक

उनै हुन्। उनले आफ्ना कविता कसरी गद्य-कविता भयो भन्ने सम्बन्धमा केही उदाहरण पनि दिएका छन्-

मेरो अघाएको आँखाले देख्यो बोको अन्धेलाई, पर्मेश्वरको

मूर्तिलाई, बसिरहेको लठ्‌ठी समाई, जाडोले जो जीउ कमाई,

भन्थ्यो ‘एक पैसा मलाई ।’ मेरो आफ्नो सहोदर भाइ, मरिरहेछ

खान नपाई !! मैले दिएँ पैसा एक, उसले दियो आशिष अनेक ।

उनका विचारमा ‘अब यो गद्य-कविता भयो किनकि छन्दको बन्धनमा नपरीकन श्रुति-मधुर भएर ध्वनिको प्रवाहमा बहेको छ।’ तिवारीका गद्य-कविता चार पंक्तिको एक श्लोक गरी लेखिएका छन्। यसो हुनाको कारणले पनि शर्माले त्यस प्रकारका कवितालाई केवल गद्य मानेका हुनसक्छन्

सुरुमा शर्माले रिमालका रजत-जयन्ती कवितालाई प्रथम गद्य-कविता मानेका भएपनि पछिल्लो खोज र अनुसन्धानको क्रममा रजत-जयन्ती भन्दा अघि नै कविको गान प्रकाशित भएको फेला पारेपछि त्यसैलाई नेपाली प्रथम गद्य-कविता र रिमाललाई प्रथम सफल गद्य-कवि भनेका छन्। शर्माले रिमाललाई मात्र होइन सम, भिक्षु र देवकोटाका गद्य-कविताको योगदानको पनि कदर गरेका पाइन्छन्।

शर्माबाहेक रत्नध्वज जोशीका अनुसार ‘1994 सालको शारदामा प्रकाशति गोपालप्रसाद रिमालको प्रति देखि नै नेपालीमा गद्य-कविताको शुरू मान्नुपर्छ’ भनेका छन्। यतिमात्र होइन तिनले के पनि भनेका छन् भने ‘नेपाली भाषाका प्रत्येक उखानका स्रष्टालाई गद्य-कवि माने हुन्छ मुटुको व्यथा र ध्रुव नाटकभित्रका अनेक वाक्यलाई गद्यकविता मान्न सक्छौं। तथापि 1986 सालदेखि नै गद्यकविताको पनि शुरू भयो भनिन्न।’

उपर्युक्त लेखकहरूका विचारलाई ध्यानमा राखेर केशवप्रसाद उपाध्यायको आफ्नो दृष्टि राख्न उपयुक्त हुन्छ -'कुनै छन्द नभएको, गेयगुणहीन यो यो रचना गद्य-कविताको प्रारूप वा आद्यप्रकार मानिन सक्छ तर गद्यकविता मानिन सक्दैन।'

नेपाली गद्य-कविता धारा कालमा केवल गद्यमा मात्र कविता लेखिएका छैनन् वार्णिक, मात्रिक, वार्णिक, झ्याउरे छन्दमा पनि त्यस समयका भरतराज पन्त, कन्चन पुडासैनी, दैवज्ञ राज न्यौपाने जास्ता कविहरूले छन्दमा कविता लेखिरहेकै थिए तर आधुनिक युगका धेरैजसो प्रतिष्ठित कविहरूले भने यस धारालाई व्यापक समर्थन गरिसकेका थिए। तर नेपालीमा गद्य-कविता अकस्मात् कुनै एक व्यक्तिको प्रयासबाट सुरु भएको हो भन्न गाह्रै पर्छ।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ 3:

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□

1. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□ छ?

....

....

....

Notes

3. □□□□□□□□-□□□र □□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□

....

....

....

9.6 उपसंहार

नेपाली काव्य-परम्परामा गद्य-कविता धारालाई आधुनिक युगको वैशिष्ट्य मान्न सकिन्छ। विश्व साहित्यबाट थालिएको गद्य-कविता-परम्परा नेपाली साहित्यमा पनि आधुनिक युगमा आएर सुरु हुन्छ। नेपाली कविता-परम्परामा गोपालप्रसाद रिमालबाट सचेत रूपमा यो धाराको प्रवर्तन भएकोले तिनैलाई गद्य-कविताको प्रवर्तक पनि मानिन्छ। वास्तवमा अभि सुवेदीका दृष्टिमा रिमाल आफै चाहिँ आधुनिक कवि थिएनन् तर तिनका कवितामा पाइने शैलीको नवीनता, विषयवस्तुमा युग-चेतनाको उन्मेष जस्ता इत्यादि विशेषताले गर्दा तिनलाई आधुनिकताका पूर्वाधार मानिन्छ। नेपाली गद्य-कविता-परम्परा पाश्चात्य साहित्यको हाराहारिमा झन्डै अस्सी वर्षको अन्तरालपछि सुरु भएको हो। रिमाल लगायत त्यस बेलाका आधुनिक कविहरूले यस धारालाई एउटा नवीन दिशा दिएर अघि बढाइएका हुन्। रिमालदेखि सुरु भएर द्वारिका श्रेष्ठ, वीरेन्द्र सुब्बा हुँदै अघि बढेको यस धाराका कविहरूमा प्रवृत्तिगत प्रयोगमा असमानता देखिन्छन्। सुरुमा दुई धारामा यो प्रवाहित भएर विकासिएको हुँदा अघिल्ला कविहरूले मुलुकमा राजनैतिक असमजदारी, राजनैतिक अदूरदर्शिता, अपरिपक्वाताको कमजोरी पक्षको चित्रण वर्णन गरेका छन् भने पछिल्ला धाराका कविहरूले राजनैतिक बेथितिको कारण युग नै घाइते भइसकेपछि उनीहरू निसासिएर

छट्पटिँदै घोर निरासा व्यक्त गर्न पुगेका छन्। द्वारिका र वीरेन्द्र कविहरूपछिका समयको गद्य-कविताको स्वर फराकिएर सार्वभौम जीवन र समस्यालाई सम्पूर्णतामा व्यक्त गर्न थाले भने अझै पछिका कवितामा जातीय समस्या र जीवनको विविध सौन्दर्य पक्षलाई बिम्बात्मक तथा प्रतीकात्मक ढङ्गले व्यक्त गरेर कवितालाई फस्टाउने मौका दिएका छन्। अतः आधुनिक कालबाट सुरु भएको गद्य-कविता धाराको प्रचलन वा प्रयोग समकालीन युगमा आएर झन् यसले उत्तरोतर विकास गरेर स्पष्ट पहिचान बनाएको छ। आज पद्यमय फटकर कविता यदाकदा लेखिएका भेटिन्छन्।

9.7 सार

यस प्रखण्डमा हामीलाई नेपाली गद्य कविताको स्वरूप, वैशिष्ट्य र विकास-परम्पराबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा संक्षिप्त समेट्न सकिन्छ।

नेपाली गद्य-कविता पाश्चात्य साहित्यबाट भित्रिएको नेपाली रूप हो। गोपालप्रसाद रिमाल, विजय मल्ल, बालकृष्ण सम, भिक्षु जस्ता कविहरूले यसको प्रारम्भिक पूर्वाधार तयार पारेका हुन्। 'अपारम्पारिक बिम्ब र प्रतीकमूलक काव्यशैली' को प्रयोग गद्य-कविताको आधुनिक स्वरूप हो।

लयत्मकता, स्थानीयता, नाटकीयता जस्ता विशेषताहरू नेपाली गद्य-कविताका स्वरूपगत विशेषताहरू हुन्। छन्दको सचेत विरोध गरी लेखिने भए पनि लयात्मक सन्तुलनले कवितालाई मधुर, प्रभावकारी र आस्वादित तुल्याएको देखिन्छ।

कवितामा छन्दको सचेत विरोध हुनु, केन्द्रिय भावलाई सन्तुलित राख्नसक्नु, अभिव्यक्तिमा गामभीर्यता हुनु, भनाइलाई स्पष्ट र इमानदारपूर्वक व्यक्त गर्नु, खिरिलो र गाँठिएको भावाभिव्यक्ति हुनु, शब्दप्रयोगमा सचेतता अपनाउनु नेपाली गद्य-कविताको विशेषता वा स्वाभावगत गुण हो।

युगीन समस्या र स्थानीय परिदृश्यलाई कवितामा उतार्नु गद्य-कविहरूको थप विशेषता हो। सुरुका नेपाली गद्य-कवितामा नेपालको जनक्रान्ति कालका राजनैतिक उहापोहालाई तुरुस्त उतारिएको पाइन्छ। प्रजामुखी देश स्थापनले पनि मुलुकलाई चाहे अनुसार सुधार गर्न असमर्थ भएपछि अपरिपक्व राजनैतिक नेतृत्वप्रति घोर व्यङ्ग्य गर्नु, नागरीय उत्श्रृङ्खल सभ्यताप्रति चिन्ता व्यक्त गर्नु, मुलुकको राजनीति नै अलमलिएपछि निरासा मात्र देख्नु नेपाली गद्य-कविताका प्रारम्भिक विशेषताहरू हुन्।

विषयलाई जतिसक्दो नयाँ ढङ्गमा, बिम्बको सुन्दर साँचाभित्र प्रतीकमयतापूर्वक भावलाई व्यक्त गर्नु नेपाली गद्य-कविताको चिन्हारी हो। भावनाको कोरा अभिव्यक्तिमा नलागेर सौन्दर्य सिर्जना गर्ने परिपुष्ट शब्दहरूको प्रयोगमा सचेतता रहनु, जीवनलाई संस्कृति र सम्भ्यताको स्थूल परिप्रेक्ष्यमा हेर्नु र जीवनमूलक अभिव्यक्ति दिनु नेपाली गद्य-कविता भन्न सकिन्छ।

गद्य-कविता छन्दमा बाँधिएर लेख्न नपर्ने हुँदा जस्तो विचार मनमा आउँछ त्यसलाई सहज अभिव्यक्त दिन सकिन्छ। छन्दको बन्धन हटेर गएपछि नै कवितामा वातचितको शैलीले ठाउँ लियो। कविता लचकदार भयो र पाठकसित सम्प्रेणष गर्न पुग्यो। जबसम्म पाठक आफैले पाठलाई पढ्दैनन् गद्य-कविता बुझ्न सक्दैन।

गद्य-कविहरू स्वतन्त्रता प्रेमी हुन्छन् अनि मुक्तिको अभिलाषी पनि। त्यसैले छन्दलाई उनीहरू परतन्त्र मान्दै त्यसबाट मुक्त गद्य-स्वरूपको कविता रच्न स्वतन्त्र छन्।

विद्रोही भावना गद्य-कविताको प्राण हो। एकातिर समाजलाई साम्यवादी व्यवस्थाबाट मुक्तिको बाटो देखाउँदै नेपाली जनजीवनको यथार्थ पक्षलाई चित्रण गर्दछन् भने अर्कोतिर नैराश्य र वुद्धिको विरोधमा सक्रिय देखिन्छन्। आफूखुसी प्रतीक र उपमाको प्रयोग गरेर कवितालाई दुर्बोध्य जालमा लपेट्दछन्।

यस प्रखण्डको अध्ययनले नेपाली गद्य कविताको स्वरूप के कस्तो छ? यसको वैशिष्ट्य र विकास-परम्पराबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। नेपाली गद्य कविताको परिचय, स्वरूप, वैशिष्ट्य र विकास-परम्पराको यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

9.8 अनुशीलनी

1. गद्य-कविताको स्वरूपबारे चर्चा गर्नुहोस्।

2. नेपाली गद्य-कविताको विकासक्रमलाई प्रस्तुत गर्दै प्रमुख गद्य-कविहरूको विशेंषता प्रकाश पार्नुहोस्।

3. 'रिमालभन्दा अघि पनि गद्य-कविता क्षेत्रमा कति कविहरूले कलम चलाइसकेका थिए तर ती गद्य-कविताको स्वरूपगत प्रयोगका दृष्टिले असफल छन्' भन्ने कथनबारे आफ्नो मन्तव्य प्रकट गर्नुहोस्।

4. प्रथम नेपाली गद्य-कवि र कविताको सम्बन्धमा देखापरेका मतमतान्तरलाई प्रकाश पार्नुहोस्।

5. दुई धाराका गद्य-कवितामा पाइने अन्तर र समानतालाई चिनाउनुहोस्।

Notes

6. 'गद्य-कविताको अपारम्परिक बिम्ब-विधान र प्रतीकमूलक भाषा' भन्नाले के बुझिन्छ?

7. साहित्यमा गद्य-कविहरूका स्थान निर्धारण गर्नुहोस्।

8. 'नेपाली भाषाका प्रत्येक उखानका स्रष्टालाई गद्य-कवि माने हुन्छ मुटुको व्यथा र ध्रुव नाटकभित्रका अनेक वाक्यलाई गद्यकविता मान्न सक्छौँ' – भनाइको तात्पर्यलाई खुलस्त पार्नुहोस्।

दस वाक्यभित्र टिप्पणी लेख्नुहोस् ।

कवि रिमाल ।

गद्य-कवितामा लयको स्थिति ।

गद्य-कविताका गुण ।

गद्य शब्दको व्युत्पति ।

छन्दको विरोध ।

9.9 अतिरिक्त अध्ययन-

1. बासुदेव त्रिपाठी – नेपाली कविताको सिँहावलोकन ।

2. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (सम्पा) – साझा समालोचना ।

3. रत्नध्वज जोशी – आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक ।

4. चूडामणि बन्धु – साझा कविता ।

4. अभि सुवेदी – सिर्जना र मूल्याङ्कन ।

5. घनश्याम नेपाल – कविता सागर ।

7. खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल – कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास

।

8. लक्षमणप्रसाद गौतम – कविताको सैद्धान्तिक विमर्श ।

9. घनश्याम नेपाल – रूप र रेखाहरू ।

10. रमेश श्रेष्ठ – नेपाली कविताको प्रवृत्ति ।

11. अमरकुमार सिंह – नयी कविता की रचना प्रक्रिया ।

12. मोहन कोइराला – मोहन कोइरालाका कविता ।

13. असित राई – भारतीय नेपाली साहित्यको इतिहास ।

14. घनश्याम नेपाल – नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास ।

15. केशवप्रसाद उपाध्याय –रिमाल व्यक्ति र कृति ।

16. तामा शर्मा – घोत्ल्याइँहरू ।

कविताबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरू ।

9.10 [illegible]

1. [illegible] 1: [illegible]

[illegible] -1 [illegible] 9.2 [illegible]

[illegible] -2 [illegible] 9.3 [illegible]

[illegible] -3 [illegible] 9.3 [illegible]

Notes

2.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□2:□

□□□□□-1□□□□□□□□□□□9.4□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-2□□□□□□□□□□□9.4□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-3□□□□□□□□□□□9.4□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

2.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□3:□

□□□□□-1□□□□□□□□□□□9.5□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-2□□□□□□□□□□□9.5□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-3□□□□□□□□□□□9.5□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

एकाइ – 10 : नेपाली कवितामा देखा परेका नवीन शैली, प्रवृत्ति र प्रयोग

संरचना

10.1 उद्देश्य

10.2 परिचय

10.3 नेपाली कवितामा देखापरेका नवीन शैलीको प्रयोग

10.4 नेपाली कवितामा देखापरेका नवीन प्रवृत्तिको प्रयोग

10.5 उपसंहार

10.6 सार

10.7 अनुशीलनी

10.8 अतिरिक्त अध्ययन

10.1 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययनपछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नु हुनेछः

नवीनताको परिचय

नवीनताको दृष्टिले नेपाली कविता

नेपाली कवितामा विभिन्न नवीन शैलीको प्रयोग

नवीन प्रवृत्ति प्रयोगको दृष्टिले नेपाली कविता

10.2 परिचय

नेपाली कविताको इतिहासमा विभिन्न प्रवृत्ति, धारा र शैलीका कविताहरू लेखिएको पाइन्छ। वीर, भक्ति, शृङ्गार, नीति, रोमान्टिक, प्रोयगवादी, उत्तर-प्रयोगवादी प्रवृत्तिहरू देखा परेका छन्। एउटा कालखण्डमा देखा परेको प्रवत्ति र शैलीको प्रयोग अर्को कालखण्डमा गौण रूपमा रहिरहेको देखिन्छ। अतः एकपछि अर्को गर्दै नेपाली कविताका प्रवृत्तिहरू संस्कार र परम्पराजन्य अघि बढेको देखिन्छ। नेपाली कवितामा नवीन शैली र वैचारिक चिन्तनको प्रयोग आधुनिक कालमा आएर विकास भएको हो। हुन त हरेक कालखण्डको प्रवृत्ति र शैली आफैमा नयाँ र मौलिक हुने गर्दछन्। तापनि आधुनिक युगमा आएर नेपाली कविताले आफ्नो स्वरूप परिवर्तन गरी नवीन शैली र प्रवृत्तिको उत्तरोतर विकास गरेको छ। यसको निम्ति नेपाली कवितामा देखिएका आन्दोलन र अभियानहरूको ठुलो योगदान छ। तेस्रो आयाम (वि.सं. 2017), सडक कविता क्रान्ति (वि.सं 2036), भोक कविता आन्दोलन (वि.सं 2040), तरलवाद (2040), जनआन्दोलन कविता (वि. सं 2046), संक्रमण कविता अभियान (वि.सं 2050), खेत कविता अभियान (वि सं 2051), छन्द बचाऊँ अभियान (वि. सं 2053), संरक्षण कविता यात्रा (वि.सं 2053), सिर्जना चैत्र 3 अभियान (2054), चौथो आयम (वि. सं 2056), सिर्रजनशील अराजकता (वि.सं 2056), बससाहित्य अभियान (वि.सं 2061), रङ्गवाद (वि.सं 2061)गणतन्त्र कविता आन्दोलन (विसं 2061), अक्षरयात्रा (वि.सं 2062), स्वर कविता अभियान (वि.सं 2072), विचलन लेखन (सन् सन् 2008), किनाराका आवाजहरू (सन् 2008), हस्तक्षेपी (सन् 2015), समावेशी लेखन (स्न 2015) आदि प्रमुख छन्।

10.3 नेपाली कवितामा देखापरेका नवीन शैलीको प्रयोग

शैली कविताको बाह्यतत्त्व हो तापनि शैलीलाई कविताको महत्त्वपूर्ण घटक मानिन्छ। शैली कविताको विशिष्ट र मौलिक भाषिक कला हो। भावलाई कविताको आत्म मानिन्छ भने शैली कविताको शरीर तत्त्व हो। लक्ष्मणप्रसाद गौतमअनुसार भाषिक एकाइको सौन्दर्यबोधक समुच्चय हुने र भाषा एवं विषयको दृष्टिबाट विचलन हुने रचनाकारको विशिष्ट रचना प्रकार वा अभिव्यक्तिलाई शैली भनिन्छ। यो कविको आफ्नै किसिमको कविता रच्ने वा लेख्ने तरिका वा अभिव्यक्ति हो; जुन तरिका वा रचनाप्रकार प्रायः अरूसँग मिल्दैन र यो एक किसिमले वैयक्तिक वा निजी हुन्छ। सजिलोमा भन्नुपर्दा शैली अभिव्यक्तिको तरिका वा ढङ्ग हो। शैलीलाई कविताको कलापक्ष मानिन्छ। यसैअन्तर्गत कविले आफ्नो अनुभूतिलाई अभिव्यक्त दिदँछन्। हिन्दीका विद्वान् राजेन्द्रप्रसाद श्रीवास्तवले कलापक्षका चार तत्त्वका उल्लेख गरेका छन्- भाषा, अलङ्कार, छन्द र वर्णन। कविताको बाह्य सौन्दर्य बढाउने शैली तत्त्वहरू यी नै हुन्। प्रायःजसो शैलीलाई वर्ण्यविषय, रचनाविधान र रचयितालाई आधार मानेर वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। विषय भेदका आधारमा कविताको शैली विविध प्रकारका हुनसक्छन्।

नेपाली कवितामा देखापरेका नवीन शैलीलाई निम्नलिखित रूपमा देखाउन सकिन्छ- सरल-शैली, क्लिष्ट-शैली, गद्य-शैली, नाटकीय शैली, वर्णनात्मक-शैली, प्रश्न-शैली, आख्यानपरक शैली र व्यङ्ग्य-शैली, चेतना-प्रवाह शैली, तर्क-शैली, मनोवैज्ञानिक शैली आदि प्रमुख देखिन्छन्।

सरल-शैली- अप्ठयारो कुरालाई सजिलो पार्ने काम वा क्रिया सरल हो। भाषा, अलङ्कार, छन्द, वर्णन आदि शैलीगत तत्त्वहरूलाई सोझो र सजिलैसँग बुझ्न वा बुझाउन सकिने दृष्टिले भावको अभिव्यक्ति गर्ने प्रणालीलाई सरल-शैली भन्न सकिन्छ। सरलता कविताको प्राण हो। सरल शैलीलाई नेपाली कविताको नवीन प्रयोग मान्न सकिन्छ। नीति कालदेखि यताका कविताहरूमा सरलता र सहजताको प्रयोग भेटिन्छ। भाषा प्रयोगको दृष्टिले नीतिकालीन कवितामा संस्कृत शब्दहरूको प्रचलन पाइए पनि त्यो नेपाली बोली र जिब्रोले पचाउन सक्ने किसिमका छन्। अलङ्कार र छन्द प्रयोगमा शास्त्रीय विधानलाई अपनाएर लेखिए पनि वर्णन शैली र भाषाको सहजताले सम्प्रेषणमा बाधा दिँदैन। जस्तैः

न शक्छौ यो आँशू टपटप टिपी चप्प पिउन

न शक्छौ मासूले दिभर अघायेर जिउन

न शक्छौयो भुत्ला लिइकन कुनै वस्त्र सिउन

चुँड्यौ व्यर्थै मेरो मनुज ! तिमिले जीवन किन ? (तरुण-तपसी)

सरलता र कृतिमता बीचको शैलीलाई लिएर कविता लेख्ने कवि हुन् लेखनाथ। धरणीधर शर्मा, महानन्द सापकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, गोपालप्रसाद रिमाल, भूपि शेरचन, अगमसिंह गिरी, हरिभक्त कटुवाल, युद्धप्रसाद मिश्र, केदारमान व्यथित, जीवन थिङ प्रभृत्ति कविहरू सरल शैलीका कविहरू हुन्।

क्लिष्ट शैली - अर्थ्याउन गाह्रो पर्ने; दुरूह; कठिन अभिव्यक्ति क्लिष्ट हो। नेपाली कवितामा क्लिष्ट शैली प्रयोगवादी कवितामा पाइन्छ। मोहन कोइराला, ईश्वरवल्लभ, वैरागी काइँला, नरेशचन्द्र खाती, नरदेन रूम्बा, मनबहादुर मुखिया प्रभृत्ति कविहरूका कवितामा क्लिष्टता, दुरुहता,

दुर्बोध्यता धेरै पाइन्छ। साथै बिम्ब, प्रतीक र पश्चिमी इतिहास, दर्शन र पूराकथाबाट सक्दो ग्रहण गरिएका मिथकको अमूर्त प्रयोगले कवितालाई ज्यादै क्लिष्ट बनाएको प्रतीत हुन्छ। सहचारक्रमिक चित्रात्मक भाषाको प्रयोगले गर्दा साधारण पाठकलाई अर्थ सम्प्रेषणमा समस्या आई पर्न सक्छ। क्लिष्ट शैलीको कविता लेखन-परम्परा अघिदेखि चल्दै आएको हो। रघुनाथ भट्ट, सोमनाथ सिग्देल, कुलचन्द्र गौतम प्रभृत्ति छन्द कविहरूले शास्त्रीय विधानमा अडेर संस्कृत मिश्रित भाषाको प्रयोग गरी क्लिष्ट कविताहरू लेखेका छन्। प्रयोग कालमा आएर छन्द प्रयोगको परम्परा मासिएर गए पनि वर्णनमा बौद्धिक साथै अलङ्कारलाई प्रवृत्तिको रूपमा एकै ठाउँ मिसाएर अभिव्यक्ति गर्ने प्रयास गरिएको पाइन्छ। जस्तैः

राल र सिङान घोलेर पिल्स्याउँछ घाँस

चिप्लेकिरा

नील, गङ्गा, वाग्मती

बालुवाका रेखामा किरिङमिरिङ

एकेक बित्ता सुक्छन् यत्रतत्र

घाँसको छालामा पन्ना उत्तानो पिल्सिएर

आँखा छर्दछन्-मरुभूमिको चर्को फ्लोरोसेन्ट घाम। (वैरागी काइँला)

गद्य-शैली - छन्द र लयको औपचारिक बन्धनमा आधारित नभएको स्वतन्त्र अभिव्यक्ति गद्य हो। नेपाली कवितामा गद्य-शैली रोमान्टिक कालमा देखापरेको नवीन रचना शिल्प हो। गद्य कविताको सन्दर्भमा भीमनिधि तिवारी भन्छन्- 'कुनै विचारात्मक या भावात्मक गद्य जब छन्दको बन्धनमा नपरेर स्वतन्त्र श्रुतिमधुर भएर ध्वनिको प्रवाहमा बहेर

जान्छ जब त्यसमा वैज्ञानिकता यानी शब्द-विन्यास तथा वाक्य-विन्यासको विचित्र क्रम आउँछ अनि त्यो गद्य-कविता हुन्छ।' नेपाली कविता-परम्परामा गद्य-कविताका प्रयोक्ताबारे धेरै विवादहरू देखापरेका छन् तापनि प्रायः विद्वान्हरू गोपालप्रसाद रिमाललाई प्रथम गद्य-कवि मान्छन्। गद्य-कवितामा छन्दको वहिष्कार गरिएको हुन्छ यद्यपि लयको निर्वाह गरिन्छ। वासुदेव त्रिपाठीअनुसार छन्दमा बाँधिएर जे प्राप्त गरिन्छ त्यो लय हो। लयको निर्वाहमा गद्य-कविता श्रुतिमधुर र ध्वनिको प्रवाहले श्रवणीय बन्दछ। छन्दको अभावमा गेयताको निर्वाह हुन नसके पनि कविता लयपूर्ण र मिठास हुन्छ। जस्तैः

एक जङ्गलमा पक्षीवर्गले

कन्सर्ट पार्टी धुमधाम रचे

कविलाई हराउने उद्देश्यले

कोइलीले 'को हो' को पञ्चम सूरमा

मयूर छमछमछम गरी नाच्ने,

तित्रा सूरताल मिलाउने,

यहाँ यस्तो थियो।

कवि पनि डुल्दै

नजिकैको नदीतीरमा बसे,

अनि आफ्नो टिपको सूरमा

गाए एक अमूल्यगान । (कविको गान)

नाटकीय शैली – नेपाली कवितामा नाटकीय शैलीलाई नवीन प्रयोग मान्न सकिन्छ। नाटकीय शैलीमा दोहोरो संवाद वा कथोपकथन हुन्छ। नाट्योन्मुखताले सम्प्रेषणमा मद्त गर्दछ। नाटकीय शैलीअन्तर्गत कथ्यको विकास पात्रले गर्दछ। पात्रले गर्ने संवादको माध्यम हो। नेपाली साहित्यमा नाटकीय शैलीको प्रयोग गरेर कविताहरू लेखिएका छन्। नाटकीय एकालापले नाटक र काव्यको संयुक्ति गराएको पाइन्छ। उदाहरणको निम्ति मोहन कोइरालाका कविताहरू प्रायः दुर्बोध्य भए पनि नाटकीय एकालापले गर्दा पाठकसित तत्क्षण, स्वतः सम्बन्ध स्थापित गर्न सफल भएको देखिन्छ। जस्तैः

ए मानिस ! जसको पन्जाले युगलाई कोपर्छ।

चिमोट्छ-भुत्ल्याउँछ।

समय घाइते बाघलाई पाठोलाई झैं जिस्क्याउँछ।

त्यो युगको नंग्राबाट त्यो त्यहाँ पल्टेको होला।

जसले युगलाई तीखो नंग्राले कोपरेको होला।

जसको परिपक्व केशहरू हिजोले आफ्नै कोठाभित्र लुट्यो।

वर्णन-शैली – भावभन्दा धेरै वस्तुको तथ्यलाई क्रमिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने शैली वर्णन शैली हो। कविताको पंक्तिको चयन औ गठन गर्ने काम वर्णन शैलीले गर्छ। कुनै वस्तु, घटना, परिवेश, दृश्य, स्थान डाँडा-पाखा, खोला-नाला आदि विषयको तथ्यसहित वर्णन गरिन्छ। नेपाली प्रबन्ध काव्यमा वर्णन-शैलीको सुन्दर प्रयोग गरिएको पाइन्छ। लेखनाथ, देवकोटा, सम, अगमसिह गिरी, कटुवाल, माधवप्रसाद घिमिरे, जीवन थिङ, तुलशीराम

कश्यप, मोहन दुखुन प्रभृत्ति कविहरूका काव्यमा वर्णन-शैलीको प्रयोग पाइन्छ। जस्तैः

फिकालाल कतै ताम्र अस्तकाल पहाडमा

नेपालमा परेजस्तो नाङ्गा ढुङ्गा विषे प्रभा ।

नदी छर्छिन सारा धन झिलिमिली चारूकरले

न हीरा भन्छिन् ती, न त सुन न मोती लुँग लुँग । (देवकोटा)

प्रश्न-शैली – प्रश्न-शैली आधुनिक नेपाली कवितामा धेरै प्रयोग गरेको पाइन्छ। प्रश्न-शैलीअन्तर्गत पात्र अथवा कविद्वारा विविध समस्याहरूको प्रश्नको माध्यमद्वार व्यक्त गरिन्छ। फलस्वरूप कवितामा कथ्यको विकास गर्न सहायकको रूपमा रही समस्यादिलाई सही रूपमा पाठकसामु पुऱ्याउने कार्य प्रश्न-शैलीले गर्छ। प्रश्न-शैलीमा भाव र विषयलाई प्रश्नको माध्यमबाट व्यक्त गरिएको हुन्छ। नेपाली कवितामा प्रश्नमूलक धेरै कविताहरू लेखिएका पाइन्छन्। सम, देवकोटा, रिमाल, सिद्धिचरण, भवानी भिक्षु, भीमनिधि तिवारी, महानन्द सापकोटा, विजय मल्ल, कुलमणि देवकोटा, गोमा, ध्रुव दवाडी प्रभृत्ति कविहरूका कवितामा प्रश्न-शैलीको प्रयोग पाइन्छ। जस्तैः

यहाँ हामीलाई आफ्नो अशक्यता नै प्रिय छ,

त्यसलाई छोप्ने अहंकार नै प्रिय छ।

त्यो उदांग पार्न खोज्नो तिमी को ?

आमा त्यो आउँछ र ?

“हो, बा त्यो आउँछ।”

त्यो बिहानको सूर्यझैँ उज्यालो छर्दै आउँछ।

हो र आमा ?

हो, तिमी जन्मँदा तिम्रो कलिलो अनुहारमा

त्यसकै छाया देख्ने आशा गरेको थिएः (रिमाल)

चेतना-प्रवाह शैली – पात्रको अवचेतन मनःस्थितिको भाव वा विचार तथा चेतनालाई विशृङ्खलित रूपमा अभिव्यक्ति गर्ने शैली चेतन-प्रवाह शैली हो। चेतन-प्रवाह शैली तन्द्रालु अवस्थाको अभिव्यक्तिको भाषा हो। यसमा विचार, भाव र चेतनालाई युक्तिसङ्गत रूपमा नभई क्रमभङ्ग रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ। नेपाली कवितामा चेतन-प्रवाह शैली प्रयोग काल र उत्तर-प्रयोग कालका कविहरूले गरेका भेटिन्छन्। मोहन कोइराला, वैरागी काइँला, ईश्वरवल्लभ, जगदीशशमशेर राणा, रत्नशमशेर थापा, गुमानसिंह चामलिङ, मदन रेग्मी, तोया गुरुङ, असीत राई, नरेशचन्द्र खाती, युद्धवीर राणा प्रभृत्ति कविहरूले चेतन-प्रवाह शैलीको प्रयोग गरेका देखिन्छन्। जस्तैः

पोथ्राहरूमा संगीत दौडिदै उम्रिउन् उम्रिउन् म्रिउन् उन नन् न्

....

पातहरूमा बर्सून् अर्केष्ट्राका टुक्राहरू अर्केष्ट्राका टुक्राहरू टुक्राहरू क्राहरू

हरू रु र्

पेपिरसका, पातहरूमा हरूमा रूमा मा म् ....

ग्रहण गर ! ग्रहण गर !(वैरागी काइँला)

व्यङ्ग्य-शैली – समाजमा व्याप्त विसङ्गति, विकृति, अन्यायपूर्ण व्यवस्था, सामाजिक-राजनैतिक दभाव आदिलाई व्यङ्ग्यको माध्यमद्वारा

व्यक्त गरिन्छ। व्यङ्ग्य सोझो रूपमा नभई व्यञ्जनात्मक परिप्रेक्ष्यमा व्यक्त हुन्छ। व्यङ्ग्यमा जे कुरा भनिन्छ त्यसको प्रत्यक्ष अर्थ नभएर त्यसले भिन्नै अर्थलाई व्यञ्जित गर्दछ। नेपाली कवितामा व्यङ्ग्य-शैलीको प्रयोग धेरै कविहरूले गरेका छन्। रिमाल, देवकोटा, सिद्धिचरण, भूपि, गिरी प्रभृत्ति कविहरू विद्यमान सामाजिक-राजनैतिक अव्यवस्थाको व्यङ्ग्य गर्न खप्पीस देखिन्छन्। जस्तैः

ढसमस्स

जूरोदार वृषभ शिवजीको, सडकबीचमा मेरो राज

घनटाउके जोदाहा।

को हो मेरो जिम्दो आसन डगाउन सक्ने पाजी?

अनडुंह अनडुंह हुंकार, फूं, फूं, फूं ! ड्वां ज्वां डुंकार

सुन् मेरो हुंकार, फूँ , फूँ, फूँ !

फररर फररर जा धूलो जा, उड् त्यसका आँखामा । (देवकोटा-साँढे)

मनोवैज्ञानिक शैली – मानसिक अन्तर्द्वन्द्व वा मनोदशालाई दर्शाउनका लागि मनोवैज्ञानिक शैलीको प्रयोग गरिन्छ। नेपाली कवितामा मनोवैज्ञानिक शैलीको प्रयोग गरेर कविताहरू लेखिएका छन्। जस्तैः

प्रियतमा !

मेरो अँध्यारो कोठाभित्र

म कहिले तकियालाई म्वाइँ खाइरहँदा

कहिले भित्तोसित ठुसिएर बसिरहँदा

र कहिले दलिनलाई प्रेमीले प्रेमिकालाई

Notes

हेर झैं हेरिरहँदा

अनायस मेरो दृष्टि

त्यस प्रकाशमय कोठाभित्र पर्दा

म पनि तिनीहरूका छाल र हुरीसित बगिरहँ जस्तो लाग्छ। (द्वारिका श्रेष्ठ)

□ □ □ □ □ □□□ □ □ □ □□ □ □ □□ □ □ □ □ □ □ □ **1:**□

□ □ □: i) तल □ □ □ □ □ □□ □ □ □□ □ □ □ □ □□ □ □ □ □
□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

1. □ □ □ □□ □ □ □ □□ □ □ □ □?□

....

....

....

2. □ □ □ □ □ □□ □ □ □ □ □□ □ □ □ □ □ □

....

....

....

3. □ □ □ □ □ □□ □ □ □ □ □□□ □ □□ □ □ □ □□ □ □ □□ □ □ □ □ □ □ □
□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

....

....

....

10.4 नेपाली कवितामा देखापरेका नवीन प्रवृत्तिको प्रयोग

नवीन भनेको भर्खरैको; हालसालैको; नयाँ; नौलो; नूतन भन्ने हुन्छ। नेपाली कवितामा देखापरेको नवीन प्रवृत्ति भन्नाले समसामयिक नेपाली कवितालाई मात्र हेर्नपर्ने हो तर यहाँ सन् 1960 देखि यताका समयमा देखापरेका नेपाली कविताका प्रवृत्तिहरूलाई लिएर चर्चा गर्दा उपयुक्त हुनेछ। वासुदेव त्रिपाठीअनुसार नवीनतम नेपाली कविताका मूलतः दुई धाराहरू छन्- एक काठमाडौंबाट थालिएको अत्याधुनिक भनिने कविता धारा र अर्को दार्जिलिङबाट थालिएको आयामिक भनिने कविता धारा। त्रिपाठीले यही दुई सहधारालाई नेपाली कविताको नवीनतम धारा मानेका छन्। नेपाली कविता-परम्परामा यही दुई सहधारालाई प्रयोगवादी प्रवृत्ति वा धारा पनि भनिन्छ। प्रयोगवादी धारामा देखिएका विशेषताहरू चित्रकला-सङ्गीत आदिको अमूर्त प्रयोग, वैयक्तिक, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय जीवनदृष्टि, वासनात्मक यौन संचेतना, मृत्युबोध, जीवन-वृत्तिहरूको असन्तोषजनक अवस्था, सामाजिक विसङ्गति, भग्न मानवीय मूल्य, नागर जीवनको विभीषिका, सामाजिक व्यङ्ग्य, व्यापारिक सभ्यताले खण्डित मान्छेको स्वरूप, जीवनको निरर्थकता, निराशा, बौद्धिकता, विसङ्गत र विकृत सामाजिक–सांस्कृतिक मूल्यमान्यता, सङ्कटग्रस्त मानवाधिकार तथा ह्रासोन्मुख मानवीय अस्तित्वको वर्णन, मानवीय मूल्य र अस्तित्वको खोज, मूल्य औ मान्यताको तिरोहण, युगीन जनजीवनसँग सम्बद्ध बिम्ब, प्रतीक र मिथकको प्रयोग, दुरुहता र दुर्बोध्यता आदि प्रमुख छन्।

उत्तर-प्रयोगकालका नेपाली कवितामा देखापरेका नवीन प्रवृत्तिहरू उत्तरआधुनिक प्रभाव, कथ्यगत समानता वा पुनरावृत्तीय प्रस्तुति, युगीन विङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य, सांस्कृतिक चेतना, सामूहिकताको अभिव्यक्ति, मानवमूल्यको उपेक्षा, जीवनका विसङ्गतिको चित्रण, मानवताको खोजी, सशस्त्र परिस्थितिको यथार्थ चित्रण, युगीन राजनैतिक चित्रण, आर्थिक

अवस्थाको विसङ्गत चित्रण, सामाजिक असमानताप्रति दृष्टि, चित्रकवितात्मक अभिव्यक्ति, नारीवादी चेतनाको प्रभाव, मिथकीय प्रयोग, प्रविधिसंस्कृतिको चित्रण, सरलतामा जोड आदि मुख्य देखिन्छन्। उक्त युक्तिहरूका साथ नेपाली कविताले नवीन स्वरूप प्राप्त गरेको देखिन्छ। अतः ईश्वर बरालले नयाँ कवितालाई विषयगत र शैलीगत सङ्घर्षका साथै दर्शनको नवीन उत्कर्ष मानेका छन्।

प्रयोगवादी नेपाली कविता धारामा देखापर्ने कविहरू मोहन कोइराला, बैरागी काइँला, ईश्वर वल्लभ, द्वारिका श्रेष्ठ, कृष्णभक्त श्रेष्ठ, मदन रेग्मी, नरेशचन्द्र खाती प्रवृत्ति कविहरू प्रमुख देखिन्छन्। मोहन कोइराला नेपाली कविताको क्षेत्रमा एक सशक्त चिन्तनशील प्रवृत्तिका कवि हुन्। उनका कवितामा युगको व्यथा, पीडा, वेदनाको मार्मिक चित्रण पाइन्छ। समसामयिक राजनैतिक व्यङ्ग्य, नागर सभ्यताको विषण्णता, नर नारीको विविध रूप, युगबोध जस्ता प्रवृत्तिगत विशेषता कोइरालाका कविताको परिचय हो। जस्तैः

म त्यसैको अलि पर झाङमनि सिस्नुको अथवा

ढुङ्गाको साँगुमुनि

अलपत्र पल्टिरहेको छायाँजस्तै वा मरिरहेको

देख्नेछौ- मुकुण्डा कतारोले ढाकेको,

प्रशस्त किर्था झंकिदै गाइरहेका दूबा-दूबा मुनाबाट

प्रशस्त भ्यागुता टरटराइरहेका, सिरानीमुनि दुलोबाट

कुकुर आउँछ सुँघ्दै साँप्रो उचालेर नाकमुनि तुर्क्याउन,

पानको मुखले पिचिक्क पिचिक्क । (कार्टुनको शहर)

बैरागी काइँला आजको विश्वमा मानिसको बढ्दो दुर्गति, निराशा, अस्तित्वगत सङ्कट, त्रास, जीवनको अनिश्चितता र होडबाजीपूर्ण सभ्यताप्रति चिन्ता व्यक्त गरेर कविता लेख्छन्। आयामिक कवि हुनाले काइँला जीवनवादी कवि हुन्। तर काइँलाको कविताको दर्शन अन्तमा कहाँ टुङ्गिन्छ भने जीवन, समाज, पृथ्वी 'सबै प्रकारका मूल्यहरू खालि भ्रम हुन्, वास्तविकता, यथार्थ र जिन्दगीप्रति गरिएका अड्कलहरू अन्धा मान्छेहरूले हात्तीमाथि गरिएका अड्कलजस्तै हुन्' भन्दै जीवनसम्बन्धी निष्कर्षमा पुग्छन्। जस्तैः

हिजो अघि ऐलेको प्राप्ति जाँतो घुम्छ

त्यही पाटी दूधखरी गुरुधर

आह! छिचोल्दैन कि सडकमा ब्रेल हत्केला (ब्रेलमा हत्केला छामेर)

ईश्वरवल्लभ समसामयिक युगबोधसित पूर्णरूपले परिचित एक कुशल आयामिक जीवनवादी कवि हुन्। यिनका कवितामा अस्तित्व संकट, एकलोपना, जीवनको यन्त्रणा तथा मृत्युबोधको गहिरो अनुभूति पाइन्छ। सार्त्रेको अस्तित्ववादबाट प्रेरित वल्लभ ईश्वरप्रति अनास्था प्रकट गर्छन्। धर्मको आडम्बरप्रति कविको वितृष्णा देखिन्छ। धर्म-अधर्म, शील-अश्लील, शुद्ध-अशुद्ध कविका लागि खालि सामाजिक आदर्श मात्र हुन् । यसैले यी आदर्शहरू कोरा सिद्धान्त ठान्छन् कवि। जस्तैः

पवित्रताका कथाहरूलाई किताबको बाहेक,

मैले धार्मिक किताबको पहिलो

पन्नामा नै पवित्रताको पाठ छ।

मोहन कोइराला ,वैरागी काइँला र ईश्वर वल्लभका कवितामा बुद्धितत्त्वको सघनता पाइन्छ। दुर्बोध्यता, दुरूहता, जटिलता, विदेशी पूराकथाहरूबाट गृहीत प्रतीक, बिम्ब र मिथकहरूको नवीन शिल्प यस धाराका कवितामा पाइन्छ। दुरूहता, क्लिष्टता, अस्पष्टतालाई पन्साउँदै नेपाली कवितामा छुट्टै प्रवृत्ति र काव्यशैलीका साथ केही कविहरू देखापर्छन्। भूपि शेरचन, हरिभक्त कटुवाल, पोषण पाण्डे, कालीप्रसाद रिजाल, वासु शशी, विजय मल्ल, मोहन हिमांशु थापा प्रभृत्ति कविहरू मुख्य छन्। यी कविहरू सरल, सुबोध र पारदर्शी काव्यशैलीलाई रुचाउँछन्। व्यङ्ग्य र विद्रोहयुक्त काव्यशैलीको विकास यी कविहरूले गरेका छन्। समाजका विद्रूप र मानिसको हीनतर पक्षहरूको चित्रण गर्नमा यी कविहरू सिपालु देखिन्छन्। उदाहरणको निम्ति भूपि शेरचनका सरल र जनवादी आन्दोलनसित सरोकार केन्द्रित कविताहरूलाई अघि सार्न सकिन्छ। जस्तैः

तिम्रो प्रत्येक बौद्ध विहारको विध्वंसमा

मैले आफ्नो स्वयम्भुको ज्ञानचक्षुमा

आँसु उर्लेको देखेको छु

तिम्रो हनोईमाथिको बम वर्षाको छिर्का

मैले आफ्नो धरहरामाथि परेको अनुभव गरेको छु

र बम वर्षाका रातहरू

मैले पनि जागरणका ट्रेन्चहरूमा बिताएको छु

को सक्छ निदाउन खरबारीमा

वरिपरि मुढाहरू दन्किरहेको बेलामा । (हो-चि-मिन्हलाई चिठी)

Notes

उत्तर-प्रयोगकालमा नवीन काव्यशिल्पलाई लिएर धेरै कविहरू देखापर्छन्। शैलेन्द्र साकार, मनप्रसाद सुब्बा, मञ्जुल, बानिरा गिरी, मोहन ठकुरी, नोर्जाङ स्याङ्देन, विनोद अश्रुमाली, श्रवण मुकारुङ, हेम हमाल, क्षेत्रप्रताप अधिकारी, सुधीर छेत्री, सीता पाण्डे, विमल निभा, आहुति, मातृका पोखरेल, मणि थापा, ईश्वरचन्द्र ज्ञवाली, स्पनील स्मृति, उपेन्द्र सुब्बा, स्वस्वती प्रतीक्षा, कुन्ता शर्मा, रेखा सुवेदी, चन्द्रवीर तुम्बाप्पो, मनु कन्दङवा प्रभृत्ति कविहरू प्रमुख देखिन्छन्। यी कविहरूले कल्पना, अतिशय भावुकता र अमूर्ततालाई त्यागेर वर्तमान मान्छेले भोगिरहेको जीवनलाई वस्तुपरक ढङ्गले यथार्थ चित्रण गर्न सफल भएका छन्। युगीन राजनीतिक अस्तव्यस्तताले जनतासँग केन्द्रिय सत्ताको संवाद विच्छेद भएको यथार्थ भाव खुबै सरल ढङ्गमा व्यक्त गरिएको देखिन्छ। जस्तैः

सिंहदरबार अचेल गोरेटा र पँधेरोको पुरा गर्दैन

सिंहदरबार अचेल भञ्ज्याङ र चौताराको कुरा गर्दैन ।

नेपाली कवितामा जनजातीय आन्दोलनको स्वर पनि निकै टडकारो सुनिन्छ। पुरुषोत्तम सुबेदीअनुसार 'जातीय सांस्कृतिक समुदायका जातीय सांस्कृतिक बिम्ब र विषयहरू कवितामा उठाउने र पहिचानको खोजीमा सक्रिय एउटा कवि पुस्ता अहिले सक्रिय देखिन्छ। यी कविहरूले नेपाली कवितामा एक किसिमको नयाँपन, ताजगी र राष्ट्रिय चरित्रलाई' व्यक्त गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ। जस्तैः

उभौलीमा माछा र कर्‍याङकुरुङ

नदीको उदगमतर्फ हुल बाँधिएर उकालिएका

उधौलीमा न्यानो खोज्दै उँधो झरेका

अनि पितृ र प्रकृतिको सम्मानमा

खोलानाला सिकारी बेखारीको दर्सन

ढुँकुढुँकु ढोल, झ्यामझ्याम झ्याम्टा बजाएर (गणेश राई)

नेपालमा झैं यता दार्जिलिङका नेपाली कवितामा पनि जनजातीय सांस्कृतिक बिम्ब र सौन्दर्यको अभिव्यक्ति गरेर लेखेको पाइन्छ। जस्तैः

मनको सेतो आकाशमा समाइरहने.....

ए....तागेरानिङ्वाफुमे सेवारो,

तनको रातो रगतमा बहिरहने......

ए....तागेरानिङ्वाफुमे सेवारो।

केराको हरियो पातमा कामनाको सेतो अछेता छर्दै तितेपातीको वासना

सल्लकाएर

तिमीलाई पुनः सुगन्धित पार्न चाहन्छु

ए... तागेरानिङ्वाफुमे सेवारो। (ज्ञानेन्द्र यक्सो)

नेपाली कवितामा नारी-चेतनाको स्वर पनि सुन्न पाइन्छ। पितृसत्ताप्रति कडा चुनौती र विद्रोहका साथै लिङभेदले जन्माएको असमानतालाई कवितामा उतारेका छन्। जस्तैः

ए पुरुष सत्ता !

आफु जन्मिन गरेको तिम्रो विर्यको डिजिटल भाषा

अब बुझ्ने छैन तिम्री डमीले (रेखा सुवेदी)

तौली तौली बोल्नुपर्छ

शब्दमा आदारभाव बोल्नुपर्छ

पाउमा निहुरनु पर्छ

दासताको फूल सिउरिनुपर्छ

लक्ष्मणरेखा नाघ्न हुँदैन

अधिकार माग्नु हुँदैन

पोथी बास्नु हुँदैन (कुन्ता शर्मा)

नारी उन्मुक्ति, समानता र सामाजिक-सांस्कृतिक पहिचानको स्वरलाई दार्जिलिङका नारीवादी कविहरूले पनि मुखरित गर्दै नारी मूल्यका कविताहरू लेखेका पाइन्छन्। जस्तैः

मेरो वैशको काउकुतीलाई लल्कारेर

नारी हुनुको दम्भ गर्न सकेँ

न तिम्रो छाचीमा शिर राखेर

यौटा सपना देख्ने सौभाग्य पाएँ

मेरो हजूर यसक्षण

नपुङ्सकहरूमाझ मैले आफ्नो यौवन तुहाएको

एउटा भोको रातमा आश्रित छु। (सुधा एम. राई)

नेपाली कवितामा दलित सौन्दर्य र चिन्तनका कविताहरू पनि लेखिरहेका छन्। समाजमा प्रचलित छुवाछुत प्रथा र वर्ण व्यवस्थाको भर्त्सना कविता मार्फत गरिएको पाइन्छ। आजका कविहरूमा जातिका धृष्टता विरुद्धका स्वरहरू धैरै सुन्न पाइन्छ। जस्तैः

हो मैले छोएको पानी चल्दैन चल्दैन चल्दैन

हजुर जुन मन्दिर डल्लै धुनुहुन्च दूधले म भूलैले पसिगएको खण्डमा

त्यही मन्दिरको अग्लो गजुर/ त्यस्तै मस्जितको शानदार मिनार/

उस्तै गिर्जाको गोलो गुम्बज

मै डकर्मीले ज्यानको बाजी हालेर ठड्याएको हुँ।

त्यहाँ बज्ने बडेमानको घन्टी पनि मै नाथुले झुण्ड्याइदिएको हुँ। (उमेश परियार)

वर्तमान युगीन जीवनका विकृति र विसङ्गतिको चित्रण गरेर धेरै कविताहरू लेखिएका छन्। मानवीय जीवनको कुण्ठा, विश्वासको सङ्कट, संवेदनहीनता, वितृष्णा, अन्योलग्रस्त जीवन, निराशा जस्ता समस्याहरू आजका कविताका प्रमुख प्रवृत्ति हुन्। जस्तैः

कुरुस बोक्नेहरूलाई सोधौं लाग्छ, खोइ त्यो मान्छे ?

जन्नत भन्नेहरूलाई सोधौं लाग्छ, खोइ त्यो मान्छे ?

स्वर्ग भन्नेहरूलाई सोधौं लाग्छ, खोइ त्यो मान्छे ?

अबोध त्यो मान्छे हराएको सूचनाहरूको बजार छ । (भूपेन्द्र सुब्बा)

[illegible] **2:** [illegible]

[illegible]: ¡) तल [illegible]

1. [illegible] - [illegible] छ?

....

....

Notes

....

2. [illegible]

....

....

....

3. [illegible] र [illegible]

....

....

....

10.5 उपसंहार

नेपाली कवितामा नवीन शैली र प्रवृत्तिको प्रयोग विभिन्न रूपमा भएको देखिन्छ। हरेक समयमा देखा पर्ने शैली र प्रवृत्ति आफैमा मौलिक र नयाँ हुने गर्छ तापनि नेपाली कवितामा नवीन शैली र प्रवृत्तिको प्रयोग आधुनिक तथा प्रयोगवादी कविताहरूमा भएको पाइन्छ। नवीन शैली र प्रवृत्ति प्रयोगको निम्ति विभिन्न समयमा देखा परेका साहित्यिक अभियान र आन्दोलनहरू प्रेरक पृष्ठभूमि रहेका छन्। पुराना र प्रचलित पद्य शैलीको विपरीत नेपाली कवितामा सर्वप्रथम गद्य-शैलीको प्रवर्तन आधुनिक कालमा भएको हो। नेपाली कविता एउटै विचार र शैलीमा केन्द्रित नभई विभिन्न शैली र प्रवृत्तिको स्वरूप ग्रहण गरेको पाइन्छ। प्रयोगकालका कवितामा आधुनिक मान्छेको स्वरूपलाई प्रष्ट पार्न खोजिएको छ भने राजनैतिक अव्यवस्थाप्रति प्रतिरोधको आक्रोश अधिक सुनिन्छ। यसका साथै उत्तर-प्रयोगकालीन नेपाली कवितामा गणतान्त्रिक-

चेतना, जातीय सांस्कृतिक स्वर, दलित-चेतना, नारीमुखी-चेतना, युगीन जीवनको विसङ्गत अभिव्यक्ति धेरै पाइन्छ।

10.6 सार

यस प्रखण्डमा हामीलाई नेपाली कवितामा देखा परेका नवीन शैली, प्रवृत्ति र प्रयोगबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा संक्षिप्त समेट्न सकिन्छ।

शैली कविताको बाह्यतत्त्व हो तापनि शैलीलाई कविताको महत्त्वपूर्ण घटक मानिन्छ। शैली कविताको विशिष्ट र मौलिक भाषिक कला हो। भावलाई कविताको आत्म मानिन्छ भने शैली कविताको शरीर तत्त्व हो। भाषिक एकाइको सौन्दर्यबोधक समुच्चय हुने र भाषा एवं विषयको दृष्टिबाट विचलन हुने रचनाकारको विशिष्ट रचना प्रकार वा अभिव्यक्तिलाई शैली भनिन्छ।

शैलीका भाषा, अलङ्कार, छन्द र वर्णन गरी चार पक्षहरू हुन्छन्। कविताको बाह्य सौन्दर्य बढाउने तत्त्वहरू यी नै हुन्। शैलीलाई वर्ण्यविषय, रचनाविधान र रचयितालाई आधार मानेर वर्गीकरण पनि गरिन्छ। विषय भेदका आधारमा सरल-शैली, क्लिष्ट-शैली, गद्य-शैली, नाटकीय शैली, वर्णनात्मक-शैली, प्रश्न-शैली, आख्यानपरक शैली र व्यङ्ग्य-शैली, तर्क-शैली, मनोवैज्ञानिक शैली आदि प्रमुख देखिन्छन्।

नेपाली कवितामा देखापरेका नवीन प्रवृत्तिहरू चित्रकला-सङ्गीत आदिको अमूर्त प्रयोग, वैयक्तिक, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय जीवनदृष्टि, वासनात्मक यौन संचेतना, मृत्युबोध, नागर जीवनको विभीषिका, सामाजिक व्यङ्ग्य, जीवनको निरर्थकता, निराशा, बौद्धिकता, मानवीय मूल्य र अस्तित्वको

खोज, मूल्य औ मान्यताको तिरोहण, युगीन जनजीवनसँग सम्बद्ध बिम्ब, प्रतीक र मिथकको प्रयोग, दुरुहता र दुर्बोध्यता, गणतान्त्रिक-चेतना, जातीय सांस्कृतिक स्वर, दलित-चेतना, नारीमुखी-चेतना, युगीन जीवनको विसङ्गत अभिव्यक्ति आदि प्रमुख छन्।

यस प्रखण्डको अध्ययनले नेपाली कवितामा देखा परेका नवीन शैली के कस्ता छन्? साथै यसको प्रवृत्ति र प्रयोगबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। नेपाली कवितामा देखा परेका नवीन शैली, प्रवृत्ति र प्रयोगबारे यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

10.7 अनुशीलनी

1. नेपाली कवितामा नवीन शैली र प्रवृत्ति भन्नाले के बुझिन्छ?

2. नेपाली कवितामा पाइने नवीन शैलीगत विशेषताहरूको चर्चा गर्नुहोस्।

3. नेपाली कवितामा देखा परेका मूल-मूल नवीन प्रवृत्तिहरूलाई प्रकाश पार्नुहोस्।

4. प्रयोगकाल र उत्तर-प्रयोगकालका कवितामा पाइने प्रवृत्तिगत भिन्नतामाथि विवेचना गर्नुहोस्।

5. नेपाली कवितामा पाइने जनजातीय सन्दर्भ र दलित प्रसङ्गको सोदाहरण चर्चा गर्नुहोस्।

टिप्पणी लेख्नुहोस्-

नेपाली कवितामा राजनैतिक चेतना ।

चेतन-प्रवाह शैली ।

नेपाली कवितामा दलित आवाज ।

नारीकेन्द्री नेपाली कविता ।

नेपाली कवितामा पृष्ठभूमिका रूपमा देखापरेका साहित्यिक आन्दोलनहरू ।

10.8 अतिरिक्त अध्ययन-

1. घनश्याम नेपाल – शैलीविज्ञान ।
2. मोहनराज शर्मा – शैलीविज्ञान ।
3. सोमनाथ सिग्देल - साहित्य प्रदीप ।
4. हेमाङ्ग अधिकारी – पूर्वीय समालोचना-सिद्धान्त ।
5. वासुदेव त्रिपाठी – नेपाली कविताको सिंहावलोकन ।
6. रत्नध्वज जोशी – आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक ।
7. अभि सुवेदी – सिर्जना र मूल्याङ्कन ।
7. कविता लामा – कविता डिस्कोर्स ।
8. लक्ष्मणप्रसाद गौतम – नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषण ।
9. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान – साझा समालोचना ।
10. ठाकुर पराजुली – नेपाली साहित्यको परिक्रमा ।
11. नेत्र एटम – समालोचनाको स्वरूप ।
12. नेत्र एटम – अन्तर्विषयक नेपाली समालोचना ।
13. ईश्वर बराल (सम्पा.) – मोहन कोइराला कविता ।
14. इन्द्रबहादुर राई – सन्दर्भमा ईश्वरवल्लभका कविताहरू ।
15. जस योञ्जन 'प्यासी' – परख ।

Notes

10.9 [illegible]

[illegible]

1. [illegible] 1: [illegible]

[illegible] -1 [illegible] 10.3 [illegible]

[illegible]

[illegible] -2 [illegible] 10.3 [illegible]

[illegible]

[illegible] -3 [illegible] 10.3 [illegible]

[illegible]

2. [illegible] 2: [illegible]

[illegible] -1 [illegible] 10.4 [illegible]

[illegible]

[illegible] -2 [illegible] 10.4 [illegible]

[illegible]

[illegible] -3 [illegible] 10.4 [illegible]

[illegible]

एकाइ – 11 : आयामिक आन्देलन र नेपाली कविता

संरचना

11.1 उद्देश्य

11.2 परिचय

11.3 आयामिक आन्दोलनको प्रारम्भ र अवधारणा

11.4 आयामिक आन्देलनका सैद्धान्तिक आधार

11.5 आयामिक आदोलन र नेपाली कविता

11.6 उपसंहार

11.7 सार

11.8 अनुशीलनी

11.9 अतिरिक्त अध्ययन

11.1 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययनपछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नु हुनेछः

आयामिक आन्दोलनको परिचय

आयामेली आन्दोलनका सैद्धान्तिक आधारहरू

आयामेली आन्दोलन पूर्व र उत्तरका नेपाली कविता

नेपाली कवितामा आयामिकता

11.2 परिचय

आयामिक आन्दोलन दार्जिलिङबाट प्रथमपल्ट घोषणा-पत्रसित थालिएको साहित्यिक आन्दोलनहरूमध्ये एक हो। आयामिक आन्दोलनलाई तेस्रो आयाम पनि भनिन्छ। साथै आयामवादी लेखन, आयामिक लेखन, आयामेली साहित्य जस्ता विभिन्न नामहरू प्रचलित छन्। 'सम्पूर्णता लेखौँ र सम्पूर्णता बाँचौँ' भन्ने आग्रहमा यो आन्दोलन केन्द्रित रहेको छ। त्यसैले परम्परित र पुराना लेखन पद्धतिलाई च्याप्टा साहित्यको संज्ञा दिँदै नवीन दृष्टि, नौलौ शिल्प आदिलाई ग्रहण गरेर मान्छेको सम्पूर्णता र वस्तुतालाई झ्वाम्म एकैचोटि साहित्यमा उतारिनुपर्छ भन्ने आग्रहमा यो आन्दोलन देखापरेको हो। ईश्वरवल्लभ र वैराँगी काइँलाले नेपाली साहित्यमा कविता विधाबाट आयामिक लेखन परम्पराको उत्खनन गरे भने इन्द्रबहादुर राईले कथा विधाबाट आयामिक लेखनलाई नेपाली साहित्यमा भित्र्याए। अतः नेपाली साहित्यमा पुराना प्रचलित लेखनको विरुद्धमा नयाँ मान्यतासहित थालिएको आन्दोलन हो। तापनि आयामिक प्रवर्तकहरूले यसलाई आन्दोलन नभनेर लेखन भन्न रुचाएका देखिन्छन्। आयमिक आन्दोलनपूर्वका नेपाली कवितामा राष्ट्रिय जागरण, जातीय चेतना, नीतिउपदेश, मनोरञ्जन, राजनैतिक विद्रोह र क्रान्तिका स्वर तथा प्रकृतिगत विशेषताहरू पाइन्छन् भने आयामिक उत्तरका नेपाली कवितामा सामाजिक–सांस्कृतिक मूल्यमान्यता, महँगी, भ्रष्टाचार, अन्याय, अत्याचार, दुराचार, शोषण, गरिबी अशिक्षा, पछौटेपन, देशको गिर्दो सामाजिक–राजनैतिक अवस्थाका साथै व्यक्ति, समाज, राष्ट्र आदि अनेक सन्दर्भको कवितात्मक अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ।

11.3 आयामिक आन्दोलनको प्रारम्भ र अवधारणा

आयामिक आन्दोलनको प्रारम्भ सर्वप्रथम दार्जिलिङबाट भएको हो। यस आन्दोलनका त्रिमूर्तिकार ईश्वरवल्लभ, इन्द्रबहादुर राई, वैरागी काइँला हुन्। पछिबाट तत्कालीन दार्जिलिङका अन्य युवाहरू आर. बी. प्रधान, चन्द्रमित लक्सम, तारककुमार कार्की, नरा गुरुङ आदि सक्रिय रहेका देखिन्छन्। हुन त दार्जिलिङबाट ईश्वरवल्लभको सम्पादनमा प्रकाशित हुने फूल, पात, पत्कर (सन् 1961) पत्रिकाको प्रकाशन अनि इन्द्रबहादुर राईको विपना कतिपय (सन् 1961) र आज रमिता छ (सन् 1964) औपन्यासिक कृतिबाट नै आयामिक चिन्तनको पूर्वाधार तयार भएको देखिन्छ। तर यसको औपचारिक सुरुवात सन् 1963 मा वैरागी काइँलाको सम्पादनमा प्रकाशित तेस्रो आयाम पत्रिकाबाट मात्र हुन्छ। उक्त पत्रिकामा वैरागी काइँलाका दुईवटा कविता- मातेको मान्छेको भाषण मध्यरातपछिको सडकसित र साँझ, रेखाचित्र, ईश्वर वल्लभका दुई कविता बन्द कुइरोमा नानीका पाइला र आयातनमा एउटा टुक्रा जिन्दगी र कथाकार इन्द्रबहादुर राईको एउटा कथा- ब्ल्याक आउट, काजूबदाम र छोरा प्रकाशित भएका छन्।

प्रतापचन्द्र प्रधानअनुसार आयामिक साहित्य भन्नाले नेपाली साहित्यमा तेस्रो आयामको थप स्वीकृति हो। वस्तुजगत्का तीन पाटा वा आयाम (लम्बाइ, चौडाइ र मोटाइ अथवा गहिराइ) मध्येका अन्तिम पाटा वा आयाम (मोटाइ वा गहिराइ) को साहित्यमा व्यक्त बौद्धिक अभिव्यक्ति नै आयामिक चिन्तनयुक्त साहित्य हो। भौतिक जगत्मा कुनै पनि वस्तु अस्तित्वको सिङ्गोपन वा सोलोडोलोपन विशेषतः वस्तुका यिनै तीन

Notes

आयामहरूमा अन्तर्निहित छ। यस सन्दर्भमा स्वयम् साहित्य पनि भौतिक वस्तुजगत्सँग सम्बद्ध भएको हुनाले यसलाई पनि भौतिक वस्तुकै समानान्तर ठानी वस्तुमा अन्तर्निहित तीनै आयामको परिधिभित्र साहित्य (विचार) लाई हेर्नुपर्छ भन्ने आग्रहबाट नेपाली साहित्यमा आयामिक चिन्तन अथवा आयामिक साहित्यको जन्म भएको हो।

तेस्रो आयाम पत्रिकाबाट आयामिक आन्दोलनको थालनी भएको घोषणा गरिएको छ। जुन घोषणामा निम्नलिखित पक्षहरू रहेका देखिन्छन्-

मानिसको सम्पूर्णता लेख्नुपर्छ। कुनै एक पक्षको वर्णन मात्र तेस्रो आयाम होइन।

तेस्रो आयामका लागि आवश्यक हतियारका रूपमा सापेक्षवाद, चित्रकला, सङ्गीत, मनोविज्ञान र प्रतीकहरू हुनेछन्।

तेस्रो आयाम नबुझिने हुनु सक्दछ।

पलायनको त्याग गर्ने, पलायन भन्नु भावुकता हो चेप्टो यसले जीवनको गहिराई समाउँदैन। चेप्टोमा सम्पूर्णता आउन सक्दैन।

जीवन नै आयामको मूल विषयबस्तु हो।

तेस्रो आयाम भनेको गहिराई हो जसमा विचार र दर्शन हुनेछन्।

मानिसले भोग्नुपरेका सबै जटिलतालाई अभिव्यक्त गर्नुपर्दछ। मानिसको त्यस्ता जटिलताको चित्रणमा वर्णन होइन, तेस्रो आयाम जिन्दगीको अभिव्यक्ति हुनेछ।

जिन्दगीको वास्तविक सत्यको लागि तेस्रो आयाम आवश्यक छ नत्र एकपक्षीय हुनु जानेछ।

तेस्रो आयाम नयाँ ढङ्गको लेखन हो। पुरानो शब्द र प्रतीक योजना तेस्रो आयाम हुने छैन। यसमा आधुनिक लेखन हुनेछ। आधुनिक लेखनले मात्र आधुनिक मान्छेको जिन्दगी सलक्क अभिव्यक्ति गर्न सक्छ।

उपर्युक्त घोषणा अनुसार मानिसको जिन्दगीलाई एकैपल्टमा झ्वाम्म अभिव्यक्त गर्नु वा सम्पूर्णता प्रदान गर्नु नै आयामेली दृष्टिकोण हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ।

'आयामिक' शब्दको पहिलो प्रयोग पनि यसै पत्रिका मार्फत भएको देखिन्छ। यो आन्दोलनको घोषणा त्यसबेला भए पनि दुई वर्षअघि ईश्वरवल्लभद्वारा सम्पादित फूल, पात, पत्कर (सन् 1961) पत्रिकामा प्रकाशित कविताहरूसितै यस आन्दोलनको जन्म भएको हो। फूल, पात, पत्कर पत्रिकामा काइलाका 9 वटा र वल्लभका 3 वटा कविता छापिएका छन्। प्रस्तुत कविताहरूमा पाइने प्रवृत्तिगत विशेषतालाई हेर्दा यी कविताहरूमा आयामिक प्रवृत्तिको झलक देख्न पाइन्छ। यसरी नै मई, 1963 मा इन्द्रबहादुर राईको एउटा लेख पनि छापिएको पाइन्छ।

तेस्रो आयाम वास्तवमा के हो भन्ने अवधारणालाई काइँलाले सोही पत्रिकाको सम्पादन लेखमा यसरी चिनाएका छन्- 'कोरा भावुकता प्रलाभमात्र नभएर दायित्वबोधदेखि पलायन पनि हो। फलतः जिन्दगीदेखि पनि पलायन हो। यस किसिमका साहित्य लेखनलाई आयामिक शब्दमा च्याप्टा भनिन्छ। किनभने यिनका तेस्रो आयाम (गहिराई तथा विचार वा दर्शन) हुँदैन, जीवनमाथि आस्था पनि हुँदैन। यस्ता रचनाहरू आधुनिक बौद्धिकताको भोक तृप्त गर्न असमर्थ हुन्छन्। विकसित मस्तिष्कले तिनको स्वागत गर्दैन। आधुनिक सचेत पाठकवर्गको रुचिको परिधिदेखि पनि बाहिर नै पर्दछ'।

इन्द्रबदादुर राईअनुसार अबको साहित्य लेखनले मानिसको सम्पूर्णतालाई उचाल्न ताक्नुपर्छ। मानिस आँखा मात्र, कान मात्र, मन मात्र हैन। ऊ जम्मै इन्द्रिय हृदय, मस्तिष्कको पुञ्ज हो र अब लेखिने प्रत्येक वाक्य र पंक्तिले उसको सम्पूर्णतालाई समाउनुपर्छ।

ईश्वरवल्लभअनुसार यस आयामेली विश्वासमा हामीहरू यै चाहन्छौं- जिन्दगीको सम्पूर्णता। जति सक्यौ उति धेर सलक्क जिन्दगी।

अतः कुनै पनि रचनामा भावुकता हुनु पुरानै परम्परालाई अँगाल्नु हो। अतः रचनामा बौद्धिक गहनता हुनु नै आयामेली हुनु हो। 'कुनै पनि रचनामा विचार र दर्शन हुनु' आयामेली आन्दोलनको मूल मन्त्र हो।

ताना शर्माअनुसार 'मानिसको सम्पूर्णता शरीर, हृदय र मस्तिष्कको पूर्णताले गर्दछ, र त्यसलाई प्रवाहित गर्ने वातावरण र स्थितिहरू पनि अवश्यै हुन्छन्।' अतः विचारको गहिराईले मात्र रचना आयामेली हुन सक्दैन, 'मानिसको सर्वपक्षहरूको चित्रण हुनु नै आयामेली हुनु हो। यसको प्रभाव नेपाली साहित्यमा विशेष छ किनभने साहित्यलेखनमा विचार, शैली र भाषा पक्षमा परिवर्तन ल्याउनपर्ने भन्दै त्यस किसिमको लेखन प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।'

समयको परिवर्तन र विज्ञानको अनवरत विकाससँगै विश्वमा मानिसहरू अनेक परिस्थिति र बाध्यताहरूद्वारा मुखापेक्षी बन्न परिरहेकोले घोर जटिलताभित्र मानिसहरू निस्सासिनु परेको अवस्थामा छ। एकातिर कला-साहित्यमा अनेक वाद र सिद्धान्तहरूले आक्रमण गरेर अझ जटिल र अफ्ठ्यारो बनाइरहेको परिस्थितिमा आयामेली लेखनले मानिसलाई नयाँ दिशा देखाएर 'सम्पूर्ण बाँचौँ र सम्पूर्ण लेखौँ' को दर्शन लिएर देखापरेको छ। तेस्रो आयाम निश्चित उद्देश्य र लक्ष्यलाई लिएर नेपाली साहित्यमा

आँटिलो प्रयाससितै अघि बढाइएको आन्दोलन हो। अन्ततः नेपाली साहित्यमा उक्त आयामेली आन्दोलनको विस्तार वि. सं 2007 सालको जनक्रान्तिपछि प्रजातन्त्रकालमा आएर मात्र भएको हो। यसरी यो आन्दोलन साहित्यमा केवल 9 वर्षसम्म सक्रिय रहेर सन् 1972 पछि सुस्ताएको देखिन्छ। नेपाली साहित्यमा आयामेली लेखन निकै पुरानो र बौद्धिक प्रयास हो, यसको चिरन्तन प्रभाव रहिरहेको देखिन्छ।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ **1:**□

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□

1. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□?
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

3. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

Notes

11.4 आयामिक आन्देलनका सैद्धान्तिक आधार

आयामिक लेखनका सैद्धान्तिक आधारहरू तथा यसका प्रमुख स्रोतहरू सम्पूर्णता, वस्तुता, चित्रकारिताको सोझो साम्य भाषा, घनत्व, पूर्णाकार मोविज्ञान, हेलिओग्राफ, तत्क्षणता, आद्यस्वरूप, सापेक्षता आदि प्रमुख देखिन्छन्।

'सम्पूर्णता लेखौँ र सम्पूर्णता बाँचौँ' नै आयामिक आन्दोलनको मूल धारणा हो। मानिस सिङ्गो अस्तित्व भएकोले मानिसको यही सिङ्गो तथा सम्पूर्णताको पुनःआविष्करण साहित्यमा हुनुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा इन्द्रबहादुर राई लेख्छन्, अबका साहित्य-लेखनले मानिसको सम्पूर्णतालाई उचाल्न ताक्नुपर्छ। मानिस आँखा मात्र, कान मात्र, मन मात्र होइन, उ जम्मै इन्द्रिय, हृदय-मष्तिस्कको पुञ्ज हो र अब लेखनिने प्रत्येक वाक्य र पंक्तिले उसको सम्पूर्णतालाई समाउनपर्छ, उचाल्न पर्छ। अतः सम्पूर्णता आयामिकहरूका सर्वोच्च यथार्थ हो। यसको प्राप्ति नै आयामिक आन्दोलनको प्राप्ति पनि हो।

वस्तुता आयामिक आन्दोलनको अर्को महत्त्वपूर्ण सैद्धान्तिक विशेषता हो। वस्तुता जीवनको निक्खरता हो। प्राणी जगत्ले जीवनलाई आ-आफ्नै तरिका र शैलीमा जिउँछन्, भोग्छन्। त्यो जीवनको निक्खर भोगाइ वास्तवमा सक्लो र अखण्डित हुन्छ। अतः आयमिक लेखनले निक्खर जीवनलाई लेख्ने प्रयास गर्छ। वस्तुताको वैचारिक अवधारणालाई आयामिक प्रवर्तकहरूले केही पछि लेखनमा समावेश गरेका हुन्। सर्वप्रथम वस्तुततालाई लिएर ईश्वरवल्लभले लेखेका छन्, वस्तुको स्वतन्त्र्य वस्तुता हो, ज्ञानको विषयवस्तुको वा चेतना आफैको वस्तुमा अनावरण वस्तुता हो। हाम्रो ज्ञानदेखि, हामीदेखि नै वस्तुहरू पूर्णता स्वतन्त्र रहेछन् भने

हामीले ओढाइदिएका अर्थहरू, हामीले चाँसिदिएका मूल्यहरूदेखि समेत ती स्वतन्त्र छन्। आत्मगत जम्मै आक्रोश वा कौमल्यदेखि स्वतन्त्र छन्। अर्थ-मूल्य-निरपेक्ष वस्तु याथार्थिक, स्वारूपिक, अनावृत, वस्तु छ। वास्तवमा यी विशेषणहरू पनि छाडेर वस्तु पर आफै मात्र निक्खर स्थित छ।

चित्रकारिताको सोझो साम्य भाषा आयामिक आन्दोलनको निजी विशेषता हो। आयामिकहरू अनुभूतिलाई भौतिक मान्छन्। यसैले मानिसको तत्क्षण अनुभूतिलाई झ्वाम्म एकैपटकमा भाषाद्वारा अभिव्यक्ति दिनु आयामिक लेखनको चित्रकारिताको सोझो साम्य भाषा हो। आयामिकहरू चित्रकलामा जस्तो रङ्गको जुन अभिव्यक्तिको शैली हुन्छ, साहित्यमा पनि त्यसैको सोझो साम्य भाषिक अभिव्यक्तिको आग्रह राख्छन्। व्यावहारिकताको प्रचलित भाषाले मानिसको अनुभूतिको तत्क्षणलाई व्यक्त गर्न नसक्ने भएपछि आयामिकहरूले चित्रकारिताको सोझो साम्य भाषालाई अँगालेका हुन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ।

वस्तुको तीनवटै आयामलाई झ्वाम्म प्रकाश पार्न सकिन्छ भन्ने धारणा नै आयामिकहरूको घनत्ववादी दृष्टिकोण हो। जीवनको सम्पूर्णतालाई एउटै हेराइमा सर्वाङ्ग चित्रण गर्नु घनत्व हो। घनत्ववाद चित्रकला र मूर्तिकलाको क्षेत्रमा नवीन प्राविधिक अभिव्यक्तिगत शैली हो। यसको प्रारूप प्रसिद्ध चित्रकार सेजानको चित्राङ्कनमा पाइन्छ अशेष मल्ल भन्छन्। अङ्ग्रेजी क्यूविजम्को नेपाली रूपान्तरण घनत्ववाद हो। यो आत्मिक रूपवादी दर्शन हो।

मानिसले जस्तो स्थितिमा जसरी जुन अनुभूति गर्दछ त्यसलाई तत्क्षण र प्रत्यक्ष अनुभवबाट साहित्यमा उतार्नु पूर्णाकार मोविज्ञान हो। प्रतापचन्द्र

प्रधानले मानिस वा वस्तुको पूर्ण + आकार वा सम्पूर्णता (Wholeness) को अभिव्यक्ति नै पूर्णाकार मनोविज्ञान हो भनेका छन्। एकै गाँस वा इ्वाप्प, इ्वाम्म तत्क्षण जीवनको सम्पूर्णतालाई साहित्यमा चित्रण गर्ने परिप्रेक्ष्यमा आयामिकहरूले पूर्णाकार मनोविज्ञानलाई आत्मसात् गरेको पाइन्छ। यस सम्बन्धमा हेरी शँले टुक्रा टुक्रामा संरचित नभई सम्पूर्णतामा संरचित वस्तुको एकत्रित रूप नै पूर्णकार हो- सम्पूर्णतामा प्रकट हुने पूर्णाकार मनोविज्ञान संरूपताकै रीतिबाट साहित्यमा पनि निरूपित छ भनेका छन्।

हेलिओग्राफलाई आयामिक लेखनको प्रभाव-स्रोत मान्न सकिन्छ। वस्तु वा जीवनलाई एकै हेराइमा अभिव्यक्त गर्नु हेलिओग्राफ हो। आयामिकहरूले यो वैज्ञानिक पद्धतिलाई भौतिक शास्त्रबाट सापटी ल्याएका हुन्।

मानिस समयको अन्तरालमा आफै मिथक बन्न पुग्छन्। समयको त्यसै निरन्तरतामा मानिसले आफ्नो पूर्ण अस्तित्व ग्रहण गर्दछ। अतः आदिम मानिसदेखि आजको मानिससम्मको मिथकीय स्वरूप नै आद्यस्वरूप हो। यही सदावर्त कालमा मानिसको सम्पूर्णता व्याप्त छ। आयामिकहरूले यही सदावर्त कालको निरन्तरतामा हुर्किंदै आएको मानिसको पुराकथालाई लेखनमा सिङ्गो अभिव्यक्ति दिन रुचाउँछन्। भूत, वर्तमान र भविष्यको अनवरत कालक्रममा मानिसले पूर्ण जीवन बाँचेका हुन्छन्। यसर्थ समयको सापेक्षतामा मानिस सिङ्गो सम्पूर्ण बाँचिरहेका देखिन्छन्। आयामिक लेखनले मानिसको विभिन्न सापेक्षिक रूप र समष्टिलाई अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ **2:**□

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□

1. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□-□□□□□?

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□?□

....

....

....

3. □□□□□□□□□□□□?

....

....

....

11.5 आयामिक आदोलन र नेपाली कविता

आयामिक आन्दोलन र नेपाली कवितालाई हेर्दा आयमिक आन्दोलनपूर्वका नेपाली कविता र आयामिक उत्तरका नेपाली कवितालाई पनि हेर्नपर्छ। आयामिक आन्दोलन पूर्वका नेपाली कविताको अनेक आयाम, चरण, प्रवृत्ति र मोडहरू रहेका छन्। र यसको विकास-परम्परा पनि बृहत् रूपमा फैलिएको छ। त्यस अवधि देखिएका आयाम, चरण, प्रवृत्ति र मोडहरूमा वीरगाथा, अध्यात्म, शृङ्गार, नीति र रोमान्टिक छन्। वीरगाथा कालमा शासकस्तुतिपरक कविताहरू लेखिएका पाइन्छन्। सुवानन्ददास, उदयानन्द अर्ज्याल, राधावल्लभ अर्ज्याल, रामभद्र पाध्या, गुमानी पन्त, इन्दिरस,

वीरशाली पन्त र विद्यारण्य केशरी, लक्ष्मीनारायण आदि कविहरू शासकस्तुतिमूलक कविहरू हुन्। शासकको कीर्तिलाई गुणगान गर्नु मात्र यस समयका कविताको मूल्य नभएर युगबोध चेतनाको दृष्टिले यस समयका कविताहरू विवेच्य छन्। तर यस युगमा नेपाली पद्य त्यति फस्टाउन र व्यापक हुन नसकेको तारानाथ शर्मा बताउँछन्। यस समय कवित्त लोकलय छन्दको प्रयोग र नेपाली झर्रो शब्द, विषयवस्तुमा मौलिकता, लयको नेपालीपना, प्रतीक र उपमाहरूको सौन्दर्य, ब्रज, अवधी, हिन्दी र कुमाउनी मिश्रित भाषाको प्रयोग वीरगाथा कालीन नेपाली कविताको विशेषता र प्रवृत्ति हुन्। जस्तैः

अकवरि अकवर्का थाप् असर्फी लियाका

रतयसँग लिकायत् चौधरी गाँसियाका

फउज खली र माछा वस्र तेल् घ्यू लियाका

नृपति दरस अम्मृत् मूर्तिमा रस् पियाका (उदयानन्द)

वीरगाथा कालपछि नेपाली मानसिकता वीरस्तुति वा शासक भक्तिलाई छाडेर आस्था र भरोसाका केन्द्र ईश्वरलाई मानी अध्यात्मतर्फ ढल्किएकाले यस चरणमा अध्यात्म वा भक्तिधारा प्रवाहित हुन्छ र ईश्वरीय स्तुतितर्फ नेपाली कविता मोडिन्छ। इन्दिरस, विद्यारण्य केशरी, हरिदास, हीनव्याकरणी विद्यापति, छविलाल नेपाल, वसन्त शर्मा, वीरशाली पन्त, यदुनाथ पोख्र्याल, पतञ्जली गजुर्‍याल, भानुभक्त आचार्य, यदुनाथ पोखर्‍याल, ज्ञानदिलदास, अगमदिलदास, अखडदिलदास, गोविन्ददास, धर्जेदिलदास, प्रेमदिलदास, धौकलदास, सीतारामदास, स्वामी अमयानन्द यस कालका प्रमुख कविहरू हुन्। लुइटेल अनुसार मुख्य रूपमा भक्तिभावका प्रगीतात्मक र आख्यानात्मक कविताहरूको रचना तथा

आंशिक रूपमा इतर भावका कविताहरूको सिर्जना, कृष्ण, रामजस्ता ईश्वरका साकार रूप तथा आत्माजस्तो निराकार रूपको वर्णनमा आधारित कविता रचना, भक्ति भावमा आधारित अधिकांश कविताहरू पुराण, धर्मशास्त्र र पूर्वीय दर्शनबाट अनुवाद रूपान्तरण, लोकलय र शास्त्रीय छन्दमा कविता सिर्जना, प्रायः मिश्रित र अपरिष्कृत भाषिकविन्यास आदि समग्र अध्यात्म कालीन कविताका प्रमुख प्रवृत्ति र विशेषताहरू हुन्।

वि. सं. 1941 सालमा नेपाली साहित्यका फाँटमा पहिलेको भन्दा भिन्न र नवीन प्रवृत्ति शृङ्गारिकता लिएर मोतीराम भट्टको आगमन सँग-सँगै नेपाली कवितामा शृङ्गार कालको सुरुआत हुन्छ । मोतीराम भट्ट, देवराज लामिछाने, पहलमानसिंह स्वार दुर्गाप्रसाद शर्मा दानराज लामिछाने, हरिप्रसाद उपाध्याय, कृष्णप्रसाद रेग्मी, चन्द्रमान राई चन्द्रध्वज राईको, सुन्दरसिंह मुन्सी, प्रसादसिंह नेचाली, नरवीर तामाङ, धर्मसिंह चामलिङ, शिखरनाथ सुवेदी प्रभृत्ति कविहरू शृङ्गार कालका प्रमुख कविहरू हुन्। लुइटेल अनुसार शृङ्गारिकता, देशभक्ति, ईश्वरभक्ति, नीतिशिक्षा, औपदेशिकता, समाजसुधार, शासकस्तुति, शोक आदिको अभिव्यञ्जना, संस्कृतबाट अनुवाद– रूपान्तरण गर्ने परम्परामा निरन्तरता, प्रगीतात्मक संरचनाका कविता, गीत, गजल तथा आख्यानात्मक संरचनाका काव्यवकृतिको सिर्जना, समस्यापूर्तिका साथै कूटकविताको रचना, वर्णनात्मकता, विवरणात्मकता, आपसी प्रशंसा एवं निन्दा, वर्ण र शब्दको पुनरावृत्ति तथा तुकबन्दीयुक्त अन्त्यानुप्रासबाट लयोत्पादन, हिन्दी, उर्दू, फारसी, नेवारी, अङ्ग्रेजी आदिका आगन्तुक शब्द मिश्रित नेपाली भाषाको प्रयोग आदि नेपाली कविताको माध्यमिक कालीन शृङ्गारिक कविताका प्रमुख प्रवृत्ति र विशेषताहरू पाइन्छन्। निष्कर्षमा नेपालीमा वीरभाव,

भक्तिभाव एवं शृङ्गारभावका कविता लेखिनुमा तत्कालीन युगीन राष्ट्रिय परिवेशकै प्रभाव रहेको मान्न सकिन्छ।

शृङ्गारिक कविताको चरम विरक्तिभाव र वितृष्णाले 'उच्छृङ्खलता र अश्लील भद्दा ग्रामीण रुचिको विरोध' गर्दै नेपाली कविता-परम्परामा नीतिकालको प्रवर्तन हुन्छ। लेखनाथ पौड्याल, धरणीधर शर्मा कोइराला, चक्रपाणि चालिसे, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि प्रधान, महानन्द सापकोटा, रामचन्द्र गिरी, ठाकुर चन्दनसिंह, मणिसिंह गुरुङ, रामप्रसाद सत्याल, दीनानाथ सापकोटा, कुलचन्द्र गौतम, सौमनाथ सिग्द्याल, भैयासिंह, इन्द्रमान राई, पुष्पलाल उपाध्याय आदि यस कालका प्रमुख कविहरू हुन्। घनश्याम नेपाल अनुसार जातीय तथा सामाजिक जागरण, मानवताको भावना, चारित्रिक विकास, विश्वबन्धुत्वको भावना, आध्यात्मिक चिन्तन, दार्शनिकता, भाषिक परिष्कार आदि यस कालका कविताका प्रमुख विशेषता र प्रवृत्तिहरू हुन्। यसरी हेर्दा नीतिकालीन कवितामा सामाजिक जागरण, जातीय उन्नति, देश भक्ति, पारमार्थिक चेतना, शिक्षाप्रचार जस्ता विशेषतालाई जोड दिएर कविता लेखेका छन्।

नीतिमूलक कवितापछि वैयक्तिकता, आत्मनिष्ठता, काल्पनिकता, भावुकता, विद्रोहात्मकता, सौन्दर्यात्मकता, आद्भुतिकता, सङ्गीतात्मकता, अतीत प्रेम, प्रकृतिप्रेम, कृत्रिमताबाट मुक्ति, मानवतावादी दृष्टिकोणलाई आत्मसात् गरेर रोमान्टिक कविता लेखिएको पाइन्छ। देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, भवानी भिक्षु, ओकियामा ग्वान, अगमसिंह गिरी, नरेन्द्रप्रसाद कुमाई, तुलसी अपतन, दायनियल खालिङ, माधव घिमीरे, रिमाल, भीमनिधि तिवारी, वीरेन्द्र सुब्बा, केदारमान व्यथित, विजय मल्ल, भाइचन्द प्रधान, अच्छा राई रसिक, सानुमति राई लक्खीदेवी सुन्दास रोमान्टिक कविहरू हुन्। परिष्कारवादी कठोर शास्त्रीय नियम पालनका विपरीत स्वच्छन्द र

स्वतन्त्र प्रवृत्तिको अनुसरण, राष्ट्रिय एवं आञ्चलिक प्रकृतिका बहुविध रूपको बाह्यान्तरिक चित्रण, क्रान्तिकारी र विद्रोही चेतना, युगीन विसङ्गति र विकृतिप्रति आक्रोश र व्यङ्ग्य, राजनैतिक जागरण, स्वच्छन्दतावादी–प्रगतिवादी–मानवतावादी चेतना, प्रेमसम्बन्धी नवीन दृष्टिकोण, नारीवादी चिन्तन, राष्ट्रियता, देशप्रेम, प्रकृतिप्रेम, समानता, स्वतन्त्रता, भ्रातृत्ता, निरङ्कुशताबाट मुक्ति र सामाजिक उन्नतिको चाहना, निम्नवर्गप्रति सद्भाव र सहानुभूति प्रकट, भावानुकूल अनेकानेक बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग, सहज, सरस, स्वतःस्फूर्त भाषाशैलीय विन्यास, लयात्मक, आनुप्रासिक र सङ्गीतात्मक कविता सिर्जना आदि नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी धाराका प्रमुख प्रवृत्ति र विशेषता हुन्।

यसै क्रममा स्वच्छन्दतावादको मूल समयावधिभित्रै प्रगतिवादी कविता लेखिन थाल्दछन्। प्रयोग कालमा आएर अझ प्रगतिवादी कविता झ्याँगिन थाल्छ। स्वच्छन्दतावाद र प्रगतिवाद परस्पर विरोधी भएकाले ती दुवै एकै ठाउँमा आएको नभई स्वच्छन्दतावादी वा अन्य कविहरूका कतिपय कवितामा छुट्टै तथा स्वच्छन्द ढङ्गले प्रगतिको कामना गरिएको पाइन्छ। यसै सन्दर्भबाट नेपालीमा प्रगतिवादलाई स्वच्छन्दतावादसँगै जोडेर स्वच्छन्दतावादी – प्रगतिवादी भन्ने गरेको पनि पाइन्छ, तर यी दुई एकीकृत रूपमा आउने वाद होइनन्। स्वच्छन्दतावादी विद्रोहात्मकताभित्र प्रगतिशीलता खोज्न सकिन्छ, तर त्यो नै प्रगतिवादचाहिँ होइन। यसै समयावधिमा विभिन्न कविहरूका प्रगतिवादी दृष्टिकोणले ओतप्रोत थुप्रै कविताहरू प्रकाशित भएका कुरा खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल लेख्छन्। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, गोपालप्रसाद रिमाल, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, गोकुलप्रसाद जोशी, भूपि शेरचन, जनकप्रसाद हुँमागाई, आनन्ददेव भट्ट, युद्धप्रसाद मिश्र, मोदनाथ प्रश्रित, कृष्ण भूषण

बल, भवानी घिमिरे, विकास गोतामे, मोहन दुखुन, पवन चामलिङ, खगेन्द्र संग्रौला, जस योञ्जन प्यासी, के पी ढकाल प्रभृत्ति कविहरू प्रमुख देखिन्छन्। यी कविहरूले सामन्तवाद, रूढिवाद, शोषण दमन, उत्पीडन, सामाजिक विभेद, छुवाछुत, अन्यायको विरोध गरेर कविता लेखेका पाइन्छन्।

रोमान्टिककालपछि सन् साठीको दशकदेखि प्रयोग काल सुरु भएको देखिन्छ। प्रयोग कालमा दुईवटा प्रवृत्ति र शैलीका मोहन कोइराला र आयामिक कविहरू देखापर्छन्। अतः आयामिक लेखनले कथा, निबन्धभन्दा कविता विधामा बढी प्रगति गरेको देखिन्छ। ईश्वर वल्लभ, वैरागी काइँलालगायत परवर्ती मनबहादुर मुखिया, असीत राई, नरेशचन्द्र खाती, नोरदेन रूम्बा, सतीस रसाइली प्रभृत्ति कविहरूले आयामिक दृष्टिकोण अनुसार कविता लेखेको पाइन्छ। तापनि ईश्वर वल्लभ र वैरागी काइँला नै आयामिक धाराका प्रतिनिधि कविहरू हुन्। वासुदेव त्रिपाठी यस धाराको एउटा मात्र प्रतिनिधि कवि वैरागी काइँलालाई मानेको देखिन्छ। जे भए पनि यी दुई कविद्वयले सर्वथा नवीन दृष्टि र मान्यताका साथ नेपाली साहित्यमा हल्चल ल्याएका हुन्।

आयामिक कविता-परम्परा नेपाली साहित्यमा प्रयोगकालबाट सुरु भएको हो। यस धाराका अग्रीम पंक्तिका कवि वल्लभ र काइँला नै हुन्। काइँला र वल्लभ एउटै आयामवादी छहारीबाट उदाएका भए पनि यी आयामेली कविद्वयका कविता भिन्न किसिमका देखिन्छन्। घनश्याम नेपालअनुसार 'वैरागी काइँला वल्लभभन्दा भिन्नै किसिमका कवि हुन् र यसो हुनु नै प्रतिभा हुनाको प्रमाण पनि हो। काइँला पनि वल्लभ जस्तै आजको विश्वमा मानिसको बढ्दो दुर्गति, निराशा, अस्तित्वगत सङ्कट, त्रास, जीवनको अनिश्चितता र होडबाजीपूर्ण सभ्यता देखेर चिन्तित कवि हुन्।

तर वल्लभका तुलनामा तिनी धेरै सजिला, अर्थपूर्ण र कोमल भावपूर्ण कविता लेख्छन्। वल्लभका कवितामा बिम्ब, प्रतीक र मिथकहरूको भीडले गर्दा दुरूहता र दुर्बोध्यता अधिक पाइन्छ भने काइँलाका कविता अधिक प्राञ्जल र पारदर्शी सैलीमा लेखिएका छन्।' अतः कविताबारे काइँलाको आफ्नै मान्यता छ- 'कवितामा ज्ञान छैन, तसर्थ अनुभवको आधारमा कविता लेखिनुपर्छ । यस अर्थका- आयामिक कविताले अर्थलाई पर पन्साउँछ। वस्तुतः आयामिक लेखकले कवितामा अर्थ निरपेक्षता काम गर्न खोज्छ' भनेर आफ्नो मन्तव्य पनि दिएका छन्। अर्थ-निरपेक्षतालाई तिनले आयामिक लेखनको दर्शन मान्छन्। उनका कवितामा जीवनलाई हरदर बिन्दुबाट झ्वाम्म व्यक्त गर्ने प्रयास भएको देखिन्छ। तर कुनै-कुनै ठाउँ उनको व्याख्यामा जीवनको अर्थबाट कवितालाई अलग राखेर हेर्ने प्रयास पनि भएका छन् जुन असम्भव छ। उनको आफ्नै व्याख्यासित आफ्नै कविताको विचार जुझेको छ किनभने कविता होस् चाहे जीवन समाजबाट अलग गराउन कदापि सकिँदैन। त्यसैले उनको विचारको खण्डन पनि पछि भएको छ। यस कारण पछिल्लो समय तिनले 'आधुनिक कविता सग्लो मान्छेको सग्लो कविता हो' भनेर कवितासापेक्ष नौलो विचार प्रस्तुत गरेका छन्। उनका कवितामा मानिसले जीवनमा ओडाइदिएको आदर्शको आवरणलाई विरोध प्रकट भएको छ। त्यस्तो आदर्शलाई तिनी अस्थायी र अपूर्ण मान्दै त्यहाँ सग्लो जीवन मूर्तिनु सक्दैन भन्छन्। आदर्शमा निक्खुर जीवन छोपिन्छ, अपूर्ण हुन्छ, अधुरो हुन्छ कविको मान्यता छ। आदर्शविरूद्ध जिन्दगीको पूर्णत्वको खोजमा चिथोर्दै, नङ्ग्याउँदै त्यसैमा कवि सक्लो जीवन चाहन्छन्। जस्तैः

आकांक्षाका नशाले बुनेको थल्थलाउँदो

आवरणलाई-

काठको खुट्टा भएको

केन्भासमा छरिएको रेखाहरूका भीडभित्र

जिन्दगीको अस्पष्ट र मधूरो तस्वीर, माने

कुचीको जङ्गली आक्रमणले

नङका स्पन्दनहीन आघातले

तेही जिन्दगीको खोजीमा तेसकै पूर्णत्वको खोजी भनेर

कसरी चिथोरेर नङ्ग्याइ दिऊँ....

कसरी नङ्ग्याउँदै चिथोरेर बिगारी दिऊँ।

काइँलाले जीवनको विद्रोह र विवशतालाई कविताहरूमा प्रकट गरेका छन्। मातेको मान्छेको भाषण : मध्यरातपछिको सडकसित शीर्षक कवितामा जीवनको साँघुरोपन र खण्डित भोगाइको सङ्कीर्णताप्रति विद्रोह व्यक्त गरिएको छ। जीवनको विशलताले विद्रोहलाई उक्साएको छ। परम्परा र सङ्कीर्णता तथा गगनचुम्बी भवन र घरहरूले जीवनरूपी सडकलाई साँघुराएर एउटा डल्लो पारेको छ। जहाँ हरेक कुरा भोग्नुपर्छ-

टाउको भरी अफिसका कागतपत्रका अक्षरहरू,

छातीभरी अफिसको भित्ता-घडीका सियाहरू

फेरिनै आँटेका पुर्जा जस्ता जिन्दगी।

वासुदेव त्रिपाठीअनुसार अस्तित्वको दाबीमा साबातको बैला उत्सव उनको सक्षम कविता हो जहाँ आफ्नै पाइलाको अनुपस्थितिको विषाद छ र अस्तित्वको दाबीमा संघर्ष, समर्पण र चिन्ताहरू छन्। यो सुन्दर मिथकीय कविता रचना हो। प्राचीन ख्रिष्ट धर्मावलम्बीहरूले मनाउँदै

आएको आइतबारलाई साबात भनिन्छ। तिगेनजोङ्ना किराँती लोककथाको मिथक हो भने फिलिप मध्ययुगीन फ्रान्सका अत्याचारी शासकको मिथक हो। साथै प्रस्तुत आयामिक चिन्तनयुक्त कविता नेपाली लामो कविताको संरचनाको दृष्टिले क्रान्तिकारी प्रकाशन हो। प्रताप प्रधानअनुसार आफ्नो अस्तित्वका लागि आजको मान्छेले एउटा अर्थहीन युद्ध लडिरहेको त्यो मिथकीय बिम्बको कवितात्मक प्रस्तुति हो प्रस्तुत कविता–

हरे, मेरो घरको हत्या भइसक्यो...

घर खोज्दै बित्दछ कि त आयु उप्किएर....

कति पिरोलेको हो.....

आफ्नो निजीपनको अनुपस्थितिले आफ्नै पैतालामा, घरमा,

काइँलासँगै वल्लभ सशक्त आयामिक कवि हुन्। तिनका कविता काइँलाका भन्दा केही दुर्बोध्य र प्रतीकहरूको भीडले अपरिचित लाग्ने भएको छ। उनका कवितामा दर्शन र वैचारिकताले गह्रौँ भारी बोकाएको हुन्छ। उनका कवितामा खस्रो दार्शनिकता प्रकट गरिएको देखिन्छ। जस्तैः

सबै सापेक्षले म निरपेक्ष छु

हरेक क्षण यहीं छु

जहाँबाट पनि म यहीं छु

म यहींबाट कहीँ छैन

प्रस्तुत कवितामा सार्त्रको अस्तित्ववादी दर्शन फेला पार्न सकिन्छ। आत्मपरिचयको खोजी कवितामा भएको देखिन्छ। वल्लभले आफ्नो युगको समस्या र मान्छेलाई कविताको विषय बनाएको देखिन्छ। मानव

Notes

जीवनका बन्धन र ठकुसमुकुसलाई अनेकौं आयामबाट हेर्ने तिनको प्रयास छ। जस्तैः

चारैतिर पर्खाल खालि पर्खाल

र-बन्धन !

...पर्खाल फोर्दैन मानिस,

त्यसैबाट पनि उम्कँदैन यहाँ मानिस,

किन स्वतन्त्र हुँदैन मानिस ?

वल्लभका 'बन्द कुइरोमा नानीको पाइला, म शायद एउटा राष्ट्र खोज्न थालेको छु', 'मेरो ढाडमा अहिले मैले कंचनजङ्गा बोकेको छैन', 'मेरो आमाले आत्महत्या गरेको देश' आदि चर्चित आयामिक कविताहरू हुन्। यी कविताहरूमा दार्शनिकता र बौद्धिकता कम सरल र सङ्गीतात्मकताको पूट धेरै पाइन्छ। अतः वल्लभका प्रस्तुत कविताहरूले विदेशिएको नेपालीहरूका घरको खोजी, मानिसको सपना र स्वप्नभङ्गको मूल्यको स्वर व्यक्त गरेको देखिन्छ। रमेश श्रेष्ठअनुसार 'घरको खोजी प्रवेशिएको मान्छेको, जीउको, अमेरिकन वा दार्जीलिङे नेपालीको होस्, यौटा अनन्त खोजी हो, यौटा अनन्त यात्रा हो। देश छाडेपछि मान्छेले जहिले पनि हृदयमा एउटा घर लिएर हिँड्छ त्यही घरको प्राप्ति नै उनको यात्राको परम लक्ष्य हुन्छ। यही घरको खोजी, घरको पीडा, घरको सपना र अन्त्यमा धेरैजसो स्वपनभङ्ग, दार्जीलिङे र आसामी नेपाली कविहरूको कविताको प्रमुख विषयवस्तु भएको छ।'

वल्लभ शब्दले होइन बिम्बले कविता लेख्न चाहन्छन्। उनी आधुनिक समाजमा प्रवर्तित मानवीय मूल्य, असंगति, निराशा, कुण्ठा र रोमान्टिक

जीवनदर्शनको दुष्परिणतिको सशक्त विद्रोही कविको रूपमा चिनिन्छन्। आफ्नो कविता-यात्राको जति-जति विकास हुँदै गयो उति-उति उनी रहस्यवादी, बौद्धिकतापूर्ण र चिन्तनकेन्द्रित बन्दै गएका छन्। पश्चिमेली इतिहास, दर्शन र पूराकथाबाट अत्यधिक मिथकहरू ग्रहण गरी कविता लेख्ने परम्पराको प्रवर्तन यिनै आयामवादी कविहरूले गरेका छन्। साथै दुर्बोध्यता, दुरूहता, जटिलता, अघि कहिल्यै नसुनिएका र विदेशी पूराकथाहरूबाट गृहीत प्रतीक, बिम्ब र मिथकहरूको प्रयोगमा आयामवादी लेखन अलमलिन पुगेको देखिन्छ। तर पहिलोपल्ट नेपाली पाठकहरूलाई साहित्यलाई गम्भीरतापूर्वक अध्ययन र मनन गर्नका साथै सिर्जनामा पनि गम्भीरता हुनु आवश्यक छ र हामीले साहित्यलाई गम्भीरतापूर्वक लिन सक्नुपर्छ भन्ने अनुभव गराएको हो भनेर घनश्याम नेपाल भन्छन्।

आयामिक आन्दोलन र नेपाली कविताको प्रसङ्गमा भन्नुपर्दा सन् साठीको दशकमा क्रमशः अलग-अलग साहित्यिक प्रवृत्ति विकासिएको देख्न पाइन्छ। आयामेली प्रवृत्तिलाई लिएर वैरागी काइँला र ईश्वर वल्लभ कवितामा देखापरे भने प्रयोगवादी कवितालाई लिएर मोहन कोइराला देखापरे। उनीहरूका कवितामा बुद्धितत्त्वको सघनता पाइन्छ। आयामिक लेखनका प्रभाव, बुद्धितत्त्व र ज्ञानको आधुनिक विस्तार नेपाली कवितामा परेन भन्न सकिँदैन। आयमिक कविताबाहेक आधुनिक नेपाली कवितामा विषयवस्तुको नौलोपन, बिम्बविधान र प्रतीकको प्रयोगमा देखिएको विविधताले स्पष्ट हुन्छ। कृष्णभक्त श्रेष्ठ, पारिजात, गुमानसिंह चामलिङ, उपेन्द्र श्रेष्ठ, जगदीश शमशेर राणा, तुलसी दिवस, वानिरा गिरी, नरेशचन्द्र खाती, मदन रेग्मी, कुमार घिसिङ, द्वारिका श्रेष्ठ आदि कविकामा पश्चिमी साहित्य र चिन्तनको प्रभाव पाइन्छ।

आयमेली कविताको दुरूहता, क्लिष्टता, अस्पष्टतालाई पन्साउँदै नेपाली कवितामा छुट्टै काव्यशैलीका साथ केही कविहरू देखापरेका छन्। भूपि शेरचन, हरिभक्त कटुवाल, पोषण पाण्डे, कालीप्रसाद रिजाल, वासु शशी, विजय मल्ल, मोहन हिमांशु थापा प्रभृत्ति कविहरूका कवितामा सरल, सुबोध र पारदर्शी काव्यशैली पाइन्छ। आयमिक कविताभन्दा फरक व्यङ्ग्य र विद्रोहयुक्त काव्यशैलीको विकास भएको देखिन्छ। समाजका विद्रूप र मानिसको हीनतर पक्षहरूको चित्रण गर्नमा यी कविहरू सिपालु देखिन्छन्।

घनश्याम नेपालअनुसार आयामवादी, प्रयोगवादी, प्रगतिवादी, बिम्बवादी कविहरूभन्दा पृथक् पुरानो रोमान्टिक परम्परासित संलग्न रही समकालीन विश्वका गतिविधि, बदलँदा मान्यताहरू, र युगीन मानव जगत्का समस्याहरूको चेत राखेर विजय मल्ल (विजय मल्लका कविता 1971), गुमानसिंह चामलिङ (जीवन परिधिभित्र, 1962; सूर्य उदाउनुभन्दा पहिल्यै 1968; कारागारभित्र प्रतीक्षा र अन्य कविता, 1978), बुद्धकुमार मोक्तान (यौवन सपना 1963), आदिले कविता लेखेका छन्। अर्कातिर परम्पराका अनुमोदक कविहरूमा नरबहादुर दाहाल, शावित्री सुन्दास, लक्खीदेवी सुन्दास, जगत राई, रणबहादुर गुरुङ, आरती राई, चन्द्रमित लक्सम, दुर्गाप्रासद कौशिक, दुलसीराम शर्मा कश्यप, सन्तोष वरदेवा, राम अपतन आदि उल्लेखनीय छन्। यिनैका बीचमा रहेर शंकर लामिछाने, भूपि शेरचन, भीमदर्शन रोका, हरिभक्त कटुवाल आदिले हाइकु र मुक्तक जस्ता नवीनतम काव्य-रूपहरूको पनि प्रयोग गरे। तुलसीराम कश्यप र मोहन दुखुनले महाकाव्य जस्ता प्राचीन काव्य-विधालाई जीउँदो राखिरहने प्रयत्न गरेका छन्।

प्रयोगकालपछि उत्तर-प्रयोगकाल सुरु हुन्छ। प्रयोगवादी दुरुहता र क्लिष्टतालाई पन्साएर सरलता र सहजतातिर यस कालका कविहरू प्रवृत्त बनेका देखिन्छन्। पाठक र कविता माझको दूरीलाई यस कालका कविताले पुनः जोड्ने प्रयत्न गरेको छ। शरद छेत्री, जीवन थिङ, नोर्देन रूम्बा, गिर्मी शेर्पा, रामलाल अधिकारी, केदार गुरुङ, मोहन ठकुरी, अविनाश श्रेष्ठ, नव सापकोटा, जस योञ्जन प्यासी, राजेन्द्र भण्डारी, भविलाल लामिछाने, पदम छेत्री, नोर्जाङ स्याङ्देन, क्षेत्रप्रताप अधिकारी, अशेष मल्ल, मनप्रसाद सुब्बा, पवन चामलिङ किरण, कालिप्रसाद रिजाल, जीवन नामदुङ, विमल कोइराला, विकास गोतामे, युद्धवीर राणा, सञ्जय वान्तवा, सूधीर छेत्री, केवलचन्द्र लामा, उदय थुलुङ, तोया गुरुङ, वानिरा गिरी, रेमिका थापा, वीरभद्र कार्कीढोली, वीणा हाङ्खिम, राजु प्रधान हिमांशु, मिलन वान्तवा, सुवास सोताङ, कमल रेग्मी, वासुदेव पुलामी, नीरज थापा, ज्ञानेन्द्र यक्सो, राजा पुन्यानी, सुवास सोताङ, पवित्र लामा, मनोज बोगटी प्रभृत्ति कविहरू प्रमुख छन्। घनश्याम नेपालअनुसार उत्तर-प्रयोगकालका साहित्यकारहरू साहित्यलाई जीवनाभिमुख, समाजोपयोगी र सम्प्रेणवादी तुल्याउनतर्फ सक्रिय रहेका छन्।

उत्तर प्रयोग कालका कवितामा पाइने मूलभूत विशेषता र प्रवृत्ति व्यापक देखिन्छन्। यस सम्बन्धमा समालोचक लुइटेलअनुसार अमूर्त लेखनबाट मूर्त लेखनतर्फको उन्मुखता, अतिशय काल्पनिकता, भावुकता र अमूर्तताको परिहार गरी विविधतायुक्त युगीन जीवन भोगाइको यथार्थमूलक चित्रण, विसङ्गत र विकृत सामाजिक–सांस्कृतिक मूल्यमान्यता, महँगी, भ्रष्टाचार, अन्याय, अत्याचार, दुराचार, शोषण, गरिबी अशिक्षा, पछौटेपन, देशको गिर्दो सामाजिक–राजनैतिक अवस्थाका साथै व्यक्ति, समाज, राष्ट्र आदि अनेक सन्दर्भको कवितात्मक अभिव्यक्ति, राष्ट्रिय– अन्तर्राष्ट्रिय जगत्का अनेक

Notes

क्षेत्रमा व्याप्त विकृति र विसङ्गतिको आक्रोशपूर्ण चित्रण, सङ्कटग्रस्त मानवाधिकार तथा ह्रासोन्मुख मानवीय अस्तित्वको वर्णनका साथै मानवीय मूल्य र अस्तित्वको खोजी, सरल संरचना, सुबोध अभिव्यक्ति र शृङ्खलित भाषाशैलीय विन्यास गरी कवितालाई सहज, सम्प्रेष्य र प्रभावकारी तुल्याउने प्रयास, अंशतः छन्दोबद्ध कविता लेखिए पनि मूलतः विविधतायुक्त मुक्तछन्दका गद्यकविता सिर्जना, सरल सुबोध र युगीन जनजीवनसँग सम्बद्ध बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग आदि यस कालका कविताहरूमा पाइने प्रमुख प्रवृत्ति र विशेषता हुन् ।

[illegible] **3:** [illegible]

[illegible]: i) तल [illegible]

1. [illegible]

....

....

....

2. [illegible]

....

....

....

3. [illegible] र [illegible]

....

....

....

11.6 उपसंहार

नेपाली साहित्य विभिन्न युगमा विभिन्न मोड र धाराहरूबाट गुज्रिँदै वर्तमान युगसम्म आइपुगेको देखिन्छ। तेस्रो आयाम पनि विशेष समय र युगको प्रस्ताव हो। यो नेपाली साहित्यमा घोषणा-पत्रसहित सन् 1963 मा दार्जिलिङबाट थालिएको साहित्यिक अभियान हो। इन्द्रबहादुर राई, ईश्वर वल्लभ र वैरागी काइँला यस अभियानका स्तम्भहरू हुन्। रचनामा लमाइ र चौडाइ मात्र यसका दुई आयाम हुन्; यी चेप्टा हुन्छन्; तर गहिराइ यसको तेस्रो आयाम हुनाले रचनामा विचारपक्ष दह्रो हुनुपर्छ भन्ने आयामिकहरूको धारणा छ। आयामिक लेखन विभिन्न ज्ञान-शाखाहरूबाट प्रभाव ग्रहण गरी तयार पारिएको साहित्यिक आन्दोलन वा अभियान हो। चित्रकला, मनोविज्ञान, भौतिक शास्त्र, मिथक तथा पूर्वीय र पश्चिमी दर्शनहरूबाट प्रभावित देखिन्छन्। त्यसैको फलस्वरूप आयामिक कविता हो। नेपाली साहित्यमा आयामिक कविताले क्रान्ति ल्याएको देखिन्छ। जीवन र जगत्‌लाई बुझ्ने र अर्थ्याउने सम्बन्धमा यस अभियानले नेपाली लेखकहरूका सोच र चिन्तनलाई माथि उकासेको छ भने नेपाली साहित्यलाई विश्वसाहित्यको नजिक पुऱ्याएको छ।

11.7 सार

यस प्रखण्डमा हामीलाई आयामेली आन्दोलन र नेपाली कविताबारेमा सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा संक्षिप्त समेट्न सकिन्छ।

आयामिक आन्दोलनलाई तेस्रो आयाम पनि भनिन्छ। 'सम्पूर्णता लेखौँ र सम्पूर्णता बाँचौँ' भन्ने आग्रहमा यो आन्दोलन केन्द्रित रहेको छ। त्यसैले

परम्परित र पुराना लेखन पद्धतिलाई च्याप्टा साहित्यको संज्ञा दिँदै नवीन दृष्टि, नौलौ शिल्प आदिलाई ग्रहण गरेर मान्छेको सम्पूर्णता र वस्तुतालाई झ्वाम्म एकैचोटि साहित्यमा उतारिनुपर्छ भन्ने आग्रहमा यो आन्दोलन देखापरेको हो।

आयामिक आन्दोलनले नेपाली साहित्यमा पाइने कोरा भावुकताको विरोध गर्दछ। यस्तो कवितामा तेस्रो आयाम वा विचारको गहिराई वा दर्शन नपाइने हुनाले त्यो चेप्टो कविता हो अनि जीवनवादी प्रवृत्ति नभएर पलायनवादी प्रवृत्ति हो भन्दछ।

तेस्रो आयामका सैद्धान्तिक आधारहरू वस्तुका तीन आयाम, सम्पूर्णता, वस्तुता, चित्रकारिताको सोझो साम्य भाषा, मूल्य, तत्क्षणता, आद्यस्वरूप आदि प्रमुख छन्।

तेस्रो आयामको व्याख्या यसका समर्थकहरूले भिन्नाभिन्नै पाराले गरेका छन्। इन्द्रबहादुर राईले अबको साहिय लेखनले मानिसको सम्पूर्णतालाई उचाल्न ताक्नुपर्छ। मानिस आँखामात्र, कान मात्र, मन मात्र होइन। उ जम्मै इन्द्रिय, हृदय, मस्तिष्कको पुञ्ज हो भन्छन्। वैरागी काइँलाले परम्परागत दृष्टिले मान्छेलाई चिन्दा, अघिल्लिरबाट मात्र हेरेर चिन्छ...त्यही पद्धतिले पछिल्लिरबाट त्यही मान्छे देखे अघिको हुँदैन। यसैले चलिआएको पद्धति अपूर्ण छ भन्छन्। ईश्वर वल्लभले तथ्य यो हो मानिस एक्लै खल्लो र चेप्टो हुँदैन, त्यो सोलोडोलो र गोलो हुन्छ, आयाम लुकाएको सिङ्गो। सिङ्गो मानिसको सिङ्गो व्यक्तित्वलाई छेक्न, बाँध्न, स्पष्ट्याउन पहिले एउटा मानिसभरिको मानिस राख्नुपर्छ अनि चिनिन्छन् जिन्दगी भन्छन्।

काइँलाले 'आधुनिक कविता सग्लो मान्छेको सग्लो कविता हो' भनेर कवितासापेक्ष नौलो विचार प्रस्तुत गरेका छन्। उनका कवितामा मानिसले जीवनमा ओडाइदिएको आदर्शको आवरणलाई विरोध गरिएको छ। वल्लभले आफ्नो युगको समस्या र मान्छेलाई कविताको विषय बनाएको देखिन्छ। मानव जीवनका बन्धन र उकुसमुकुसलाई अनेकौं आयामबाट हेर्ने तिनको प्रयास छ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले आयामिक आन्दोलन के हो? साथै आलामेली आन्दोलनपूर्व र उत्तरका नेपाली कविता के कस्ता किसिमका छन् भन्ने सम्बन्धमा बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। आयामेली आन्दोलन र नेपाली कविताबारेमा यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

11.8 अनुशीलनी

1. आयामिक आन्दोलनको परिचय प्रस्तुत गर्दै प्रवर्तकहरूको धारणालाई प्रकाश पार्नुहोस्।

2. आयामिक आन्दोलनका प्रमुख सैद्धान्तिक मान्यताबारे चर्चा गर्नुहोस्।

3. आधुनिक कविता सग्लो मान्छेको सग्लो कविता हो' भन्ने भनाइलाई केन्द्र गरेर आफ्नो विचार राख्नुहोस्।

4. आयामिक आन्दोलनपूर्व र उत्तरकालका नेपाली कवितामा पाइने विशेषताहरूको विश्लेषण गर्नुहोस्।

5. नेपाली कवितामा आयामिक आन्दोलनको सबल र दुर्बल पक्षहरूको विवेचना गर्नुहोस्।

टिप्पणी लेख्नुहोस् :

आयामिक आन्दोलन र नेपाली कविता ।

सम्पूर्णता र वस्तुता ।

चित्रात्मक भाषा प्रयोग ।

आयामिक आन्दोलन पूर्वका नेपाली कविता ।

सिङ्गो मानिसको सिङ्गो व्यक्तित्व' – को अर्थ ।

11.9 अतिरिक्त अध्ययन

1. अशेष मल्ल – नेपाली साहित्यमा तेस्रो आयाम आन्दोलन ।

2. अभि सुवेदी – सिर्जना र मूल्याङ्कन ।

3. इन्द्रबहादुर राई – टिपेका टिप्पणीहरू ।

4. इन्द्रबहादुर राई – कथास्था ।

5. . इन्द्रबहादुर राई – सन्दर्भमा ईश्वरवल्लभका कविता ।

6. चन्द्रेश्व दुबे- तेस्रो आयाम शव-परीक्षा ।

7. दयाराम श्रेष्ठ – नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ ।

8. गुमानसिंह चामलिङ – कवितामा तेस्रो आयाम, जनदूत ।

9. लक्खीदेवी सुन्दास(सम्पा) – विवेचन ।

10. ताना शर्मा –भानुभक्तदेखि तेस्रो आयामसम्म ।

11. चूढामणि बन्धु (सम्पा) – साझा कविता ।

11.10

1. 1:

-1 11.3

-2 11.3

-3 11.3

2. 2:

-1 11.4

-2 11.4

-3 11.4

3. 3:

-1 11.5

-2 11.5

-3 11.5

एकाइ – 12 : नेपाली कवितामा प्रतीक, बिम्ब र मिथकको प्रयोग र प्राप्ति

संरचना

12.1 उद्देश्य

12.2 परिचय

12.3 नेपाली कवितामा प्रतीक प्रयोग

12.4 नेपाली कवितामा बिम्ब प्रयोग

12.5 नेपाली कवितामा मिथक प्रयोग

12.6 उपसंहार

12.7 सार

12.8 अनुशीलनी

12.9 अतिरिक्त अध्ययन

12.1 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययनपछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नु हुनेछ:

प्रतीक, बिम्ब र मिथकको परिचय

प्रतीक प्रयोगको दृष्टिले नेपाली कविता

नेपाली कवितामा बिम्बको प्रयोग

मिथक प्रयोगको रूपमा नेपाल

12.2 परिचय

बिम्ब, प्रतीक र मिथक प्रयोगको दृष्टिले नेपाली कविताले धेरै उन्नति गरेको पाइन्छ। प्रारम्भिक कालका कविहरूदेखि वर्तमान कालका कविहरूले बिम्ब, प्रतीक र मिथकको सुन्दर प्रयोग गरेर नेपाली कवितालाई सुस्वादु बनाएका छन्। प्राथमिक कालका कविताहरूमा लौकिक र पारलौकिक दुवै प्रकारका चरित्र नायकलाई बिम्ब बनाएर कविता लेखेका भेटिन्छन् भने शृङ्गार कालका कवितामा मूलतः नारीलाई बिम्ब बनाइएको पाइन्छ। सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण शीर्षक कविता प्रतीक प्रयोगको दृष्टिले प्रारम्भिक नमुना हो। नेपाली कवितामा बिम्ब, प्रतीक र मिथकको सचेत प्रयोग आधुनिक कालमा आएर मात्र हुन्छ। आधुनिक कालका कवितामा अपारम्पारिक बिम्ब र प्रतीकमय शैलीको प्रयोग भेटिन्छ। पुराण, महाभारत, गीता, लोककथा, सोकजीवन, ग्रिक, रोम, मिश्र, होमर, शेक्सपियर आदिका काव्यका पात्रहरू नेपाली कविताका मिथकीय हरू हुन्। अतः नेपाली कवितामा प्रतीक, बिम्ब र मिथकविधानको जुन महत्त्व र गरिमा छ यसका साथै केही कमजोरीहरू पनि निश्चय छन्। प्रयोगवादी कवितामा पाइने बिम्बको गाँठो फुकाउन त्यति सजिलो छैन, प्रयोगवादी कवितामा भेटिने मिथक प्रयोगले कवितालाई अझ दुर्बोध्य र कठिन बनाएको छ। अतः नेपाली कवितामा प्रतीक, बिम्ब र मिथक प्रयोगका प्राप्तिहरू पनि छन् र केही कमजोर पक्षहरू पनि छन्।

12.3 नेपाली कवितामा प्रतीक प्रयोग

प्रतीकको शाब्दिक अर्थ विपरीत, प्रतिकूल, उल्टो, विरुद्ध हुन्छ। प्रतीक गणितको क्षेत्रमा सातौँ शताब्दीतिरै प्रयोग र प्रचलनमा आएको शब्द भए

पनि साहित्यमा यसको प्रयोग अठाह्रौँ शताब्दीको आखिरीमा जर्मनीबाट भएको देखिन्छ। अङ्ग्रेजीमा प्रतीकलाई Symbol भनिन्छ। ग्रिसेली Symballein क्रियापदबाट Symbol शब्दको व्युत्पन्न भएको हो जसको अर्थ सँग-सँगै फ्याक्नु भन्ने हुन्छ। Symballein बाट बनेको Symbolon शब्दको अर्थ सङ्केत, प्रतीक वा चिह्न हुन्छ। प्रतीकले वर्तमानमा कुनै वस्तुको सजीवता र निर्जीवतालाई प्रतिनिधित्व गर्ने सादृश्यलाई बुझाउँछ। प्रतीक आफैमा अस्तित्ववान हुँदा-हुँदै पनि यसले भाषा वा साहित्यको साहचर्यद्वारा अन्य कुरालाई पनि बुझाउँछ। हामी घोडालाई सजीव जीवको रूपमा बुझ्छौँ बने त्यही घोडा ध्वनि वा लेख्य चिह्नको रूपमा लेखिँदा प्रतीक हुन्छ। विलियम हार्मनअनुसार भाषा प्रतीक नै हो भने हामीले दिनदिनै प्रयोग गर्ने कतिपय वस्तु पनि प्रतीक नै हुन्छन्। सामान्यतः हामी प्रतीकलाई त्यसको गुणको आधारमा पनि बुझ्ने गर्छौं। जस्तैः झन्डा राष्ट्रको चिह्न वा प्रतीक हो। रातो क्रान्ति वा प्रेमको प्रतीक वा चिह्न हो। भैँसी अल्छे वा सुस्तीको प्रतीक हो। गुलाफ सौन्दर्यको प्रतीक हो। गाँधी अहिंशाको प्रतीक वा चिह्न हो भने हिट्लर र मुसोलिनी क्रुरता हिंशाको प्रतीक हो। साहित्यमा प्रतीकको यही गुण र स्वाभावले गर्दा यसले सोझो अर्थ नबुझाएर अमूर्त अर्थ दिन्छ।

प्रतीक विभिन्न प्रकारका हुन् सक्छन्। प्रयोगको दृष्टिले प्रतीक परम्परित वा सार्वजनिक र व्यक्तिगत तथा विश्वव्यापी र स्थानीय साथै असपष्ट आदि देखिन्छन्। परम्परित वा सार्वजनिक प्रतीक सांस्कृतिक समाजबाट स्वीकृत हुन्छन्। र यो देशकाल अनुसार अलग-अलग हुन्छ। जस्तैः एकभन्दा धेरै स्त्रीलाई रिझाउन सक्ने लोग्नेमान्छलाई 'कृष्ण' भनियो भने त्यो परम्परित प्रतीक हुन्छ। पहिले कहिले नभएको लेखक आफैले निर्माण गरेको प्रतीकचाहिँ व्यक्तिगत प्रतीक हो। जस्तैः सहारा

उपन्यासमा पाइने 'मेकी कमान' उपन्यासकार आफैले बनाएको व्यक्तिगत प्रतीक हो। यो स्थानसित सम्बन्धित हुनाले स्थानीय प्रतीक पनि हो। विश्वव्यापी प्रतीक विश्वभरी एकै प्रकारको अर्थमा प्रयोग गरिन्छन्। जस्तै दुःखलाई काँडा, सुन्दरीलाई फूल आदि विश्वव्याप्ती प्रतीकहरू हुन्। अवास्तविक संसार र परिवेशलाई अमूर्त बिम्बको रूपमा देखाउँदा त्यो अस्पष्ट प्रतीक हुन्छ।

नेपाली कवितामा पनि परम्परित वा सार्वजनिक र व्यक्तिगत तथा विश्वव्यापी र स्थानीय साथै असपष्ट प्रतीक प्रयोगको दृष्टिले अध्ययन गर्न सकिन्छ। सुवानन्ददासको प्रथम लिखित पृथ्वीनारायण कवितादेखि नै प्रतीक प्रयोगको परम्परा थालिन्छ। सुवानन्ददासले राजा पृथ्वीनारायण शाहको भोजसम्बन्धी वर्णन प्रतीकात्मक छ। कविले नेपालको सिन्की, मगरातको घिउ, पाल्पाको हिङ र जिरा, रिसिङको खोर्सानी, तनहुँको चामल, भिर्कोटको दाल आदि प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ। जस्तैः

नेपालको सिन्कि लुटि मंरातको घिउले भूटि

पालपाको ल्याव हिंग जिरो रिसिंगको ल्याव पिरो

तनहुँको भातसित भीर्कोटको दालसित

कन्चन कटौरा भरि स्ववर्णका थलिया भरि

अष्टदल चौकि बसि गंगाजल झारि भरि

पुरूव मुहुंडा गरि माहाराजको जुनार बनाव है ।

यहाँ सिन्की नेपालको प्रतीक छ, घिउ सबलताको प्रतीक छ, तनहूँ भातको प्रतीक छ र रिसिङ खोर्सानी वा पिरोको प्रतीक छ। प्रस्तुत प्रतीकको

लाक्षणिक अर्थ राजाले ज्युनार गर्ने भोजनको रूपमा राज्यभोगलाई सङ्केत गर्छ। प्रस्तुत कवितांशमा स्थानीय प्रतीकको प्रयोग पाइन्छ।

प्रतीक प्रयोगको दृष्टिले वसन्त शर्माका केही कविताहरू पनि उदाहरणीय छ। वसन्त कविले परम्परित वा सार्वजनिक प्रतीकको प्रयोग गरेर प्रायः कविताहरू लेख्ने गरेका पाइन्छन्। जस्तैः

माकुराको जालो झैँ मनुष्यको देहि छ,

कति गरि भयोको चाँडै टुटि जान्छ।

कर्ण युधिष्ठिर कलिका शक्ति,

नरमा यिनै हुन् हरिका भक्ति ।

प्रस्तुत कवितांशमा 'माकुराको जालो' र 'कर्ण युधिष्ठिर' दुईवटा बेग्ला-बेग्लै प्रतीक प्रयोग गरिएको छ। अघिल्लो प्रतीकमा 'माकुराको जालो' जस्तो कमजोर र क्षणिक मानिसको देह वा शरीरलाई प्रतीकात्मक रूपमा व्यक्त गरिएको छ। तर वर्तमानमा माकुरा र त्यसको जालोलाई दुष्ट्याइँ, षड्यन्त्र, आमाखाने इत्यादि प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिन्छ। यहाँ कविको प्रतीकात्मक संकेत मानिसको नश्वर देहलाई बुझाउन प्रयोग गरिएको छ। वास्तवमा परम्परित प्रतीकको विशेषता पनि यो एउटा उदाहरण हो। परम्परित प्रतीक देशकालअनुरूप भिन्न अर्थ दिन्छ। साथै अर्को प्रतीक हिन्दू सांस्कृतिक समाजले मानेर ल्याएको युधिष्टिर छ। यहाँ युधिष्टिरले पञ्चपाण्डवमध्येका पहिला भाइ वा कुन्तीपुत्रलाई नबुझाएर शक्तिदाता र सत्यको प्रतीकात्मक रूपमा प्रयोग गरिएको छ। यदुनाथ पोखरेलले पनि सार्वजनिक प्रतीकको प्रयोग गरेर कविता लेखेका पाइन्छ। जस्तैः

अमरसिं थापा बडा वीर्‌कि घर्‌मा

भयो भीम औतार् सुघर् बाह्र थर्मा ।

यहाँ वीरपुरुष अमरसिंहलाई भीम औतार भनेर कविले कुन्तिको माइला पुत्र निष्टावान्, चरित्रवान् भीमको प्रतीक उभ्याएका छन्। प्रतीकको सुन्दर प्रयोग भानुभक्तका कविताहरूमा पनि पाइन्छन्। भानुभक्तको प्रतीक प्रयोगमा विविधता छ। उनले अघि नभएको व्यक्तिगत वा समसामयिक प्रतीकको प्रयोग गरेर विद्यमान शासकवर्गलाई व्यङ्ग्यवान् गरेको देखिन्छ। जस्तैः

लाङ्खुट्टे उपियाँ उडूस सँगि छन् यिन्कै लहड्मा बसी

लाङ्खुट्टेहरू गाउँछन् ति उपियाँ नाँच्छन् म हेर्छू बसी ।।

यहाँ लाङ्खुट्टे, उपियाँ, उडूसले रगत-पसिना पिपासु शासकवर्गलाई बुझाएको छ। मोतीराम भट्टका गजलहरूमा पनि विश्वव्यापी प्रतीकको सुन्दर प्रयोग भेटिन्छन्। जस्तैः

तीमी फुल् भँवरा म हूँ रस तिमी मौरी म हूँ रस् लिन्या ।

नङ् मासू झइँ भैगयो तब तहाँ व्यर्थै कती लेख्न्या ।।

यहाँ 'फुल्', 'भँवरा' आदि प्रतीकको प्रयोग भएको छ। फुल् सुन्दरी स्त्रीको प्रतीक छ भने भँवरा स्वार्थी पुरुषको प्रतीक देखिन्छ। लेखनाथ कवितामा युगीन चेतनालाई प्रतीकात्मक रूपमा व्यक्त गर्ने कवि हुन्। जस्तैः

मट्याङ्ग्रो माटाको जुन कुरुचिले आज भवमा

बन्यो, सोही पापी कुरुचिले पछि सल्केर सबमा।

कडा गोला गोली कठिन चिजका लाखन थरी

खडा भै प्रानेछन् सकल धरणीमा थरहरी ।। (तरुण-तपसी)

आधुनिक नेपाली कवितामा प्रतीकको अझ व्यवस्थित प्रयोग गरिएको देखिन्छ। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, गोपालप्रसाद रिमाल, वालकृष्ण सम, भीमनिधि तिवारी, अगमसिह गिरी, भूपि शेरचन, मोहन कोइराला, ईश्वर वल्लभ, वैरागी काइँला, वीरेन्द्र सुब्बा, जीवन थिङ, मनप्रसाद सुब्बा, मोहन ठकुरी, बुलु मुकारुङ प्रभृत्ति कविहरूले अपारम्परिक प्रतीकको प्रयोग गरेर नेपाली कविता ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन्। सार्वजिनक, व्यक्तिगत, विश्वव्यापी, स्थानीय, अस्पष्ट जस्ता प्रतीकहरूको भीडले आधुनिक कविता धेरैजसो नबुझिने खाल्का पनि छन्।

देवकोटा अपारम्परिक तथा व्यक्तिगत प्रतीकको प्रयोग गर्न जति सिपालु देखिन्छन् विश्वव्यापी प्रतीक प्रयोगको दृष्टिले तिनका काव्य-कृति अझ कोमल र भावपूर्ण बनेको पाइन्छ। जस्तैः

ए बघिनी ए बघिनी ! यहा हो तेरो बच्चो

कति कच्चो ! कति कलिलो ! कति बुच्चो!

शरम भएन तँलाई पेट पसार्न जन्माउन यति सानो

खियौटे ठेट्नो ? खप्न नस्कने श्यालको घुच्चो !

यहाँ ‘बघिनी’, ‘खियौटे ठेट्नो’ जस्ता प्रतीकको प्रयोग पाइन्छ। पृथ्वीनारायण शाह, सिंहप्रताप शाह, भीनलेन थापा, बलभद्र कुँवर, अमरसिंह जस्ता वीर सपुत जन्माउने बघिनी जननी भूमि आमालाई कविले बघिनी भन्दै देशको मान बचाउन असमर्थ खियौटे ठेट्नो भावी सन्तान जन्माएकीमा घोर पछुतो व्यक्त गरेको देखिन्छ। देवकोटा स्वाभावले रोमान्टिक भएको हुँदा तिनका कवितामा प्रकृतिको सुन्दर वर्णन पाइन्छ। जस्तैः

चन्द्रमालाई चन्द्रमा हेर्छिन् कौसी र आकाश

स्वर्गका अटाली हाँस्दछिन् यौटी, यौटी छन् उदास ।

यहाँ चन्द्रमाको प्रतीकको रूपमा युवतीलाई उभ्याएको छ। रिमाल अपारम्परिक प्रतीकमय भाषाको प्रयोग गर्न सिपालु कवि हुन्। तिनले प्रतीक मार्फत आफ्नो भावलाई सशक्त र बढी यथार्थ बनाएका छन्। जस्तैः

तर त्यो हिउँ र आगोभन्दा पनि

बढता छोइने भएर आउने छ।

यहाँ हिउँ र आगो प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिएको छ। हिउँ र आगो दुवै विपर्यासधर्मी शब्द हुन्। तर दुवैले मारक, चर्को, घातक, तिखो आदि प्रतीकात्मक अर्थलाई बुझाएको छ। विपर्यासमूलक प्रतीकले कवितालाई सशक्त र बोधिलो बनाउन मद्दत गरेको देखिन्छ। भूपि शेरचन स्थानीय प्रतीकको प्रयोगमा बढी रमाउँछन्। जस्तैः

न्यायको दिनमा प्रेतात्माहरू उठेझैँ

र नपाएर विस्मृतिको 'लेथे' नदी

रक्सीको ग्लासमा हाम्फाल्छु

र बिर्सन्छु आफ्नो पूर्व कथालाई ।

यहाँ लेथे नदी प्रतीकात्मक रूपमा देखिन्छ। लेथे नदीलाई व्यक्तिगत प्रतीक प्रयोगको रूपमा पनि मान्न सकिन्छ भने स्थानीय प्रतीकको रूपमा पनि लिन सकिन्छ। शेरचनको 'हो चि मिन्हलाई चिठी' कविता पनि स्थानीय प्रतीक प्रयोगको दृष्टिले उत्कृष्ट रचना हो। कवितामा उल्लिखित 'लेथे खोला' खास स्थानसित सम्बन्धित भएको हुनाले स्थानीय प्रतीक हो। यसरी नै प्रतीक प्रयोगको दृष्टिले मोहन कोइरालाका कविताहरू उच्च

कोटिका छन्। तर तिनका काव्य-चिन्तन र शिल्प परिमार्जनले गर्दा कविताको भावलाई सजिलै बुझ्न सकिँदैन किनभने तिनका कवितामा नव्य रोमान्सवादसँगै यथार्थवाद र अतियथार्थवादी तत्वको समावेश रहेको हुन्छ। तिनी समसामयिक युगका उन्नायक कवि भएको हुनाले तिनका कवितामा नित्य नयाँ-नयाँ प्रतीकहरू प्रयोग गरिएका छन्। यसैले तिनका कविताको प्रतीकको सापेक्षता र सार्वभौमिकता व्यापक छ। जस्तैः

युग घामको मेरो प्रत्येक बिहानी सूर्य

सडक ओर्लिएर पखालिन्छ सडक

म सूर्य फोरेर ओछ्याउँछु आँखाभरि

बाँका का-केटीमा बाँडदछु त्यसका टुक्रा

काम नपाएर फुटपाथमा खालि खालि म उज्यालो हुन

जब जिन्दगी थुपारेर रितै कहतारोमा सूर्य आउँछ खर्पनमा

बिहानी भेट्न काम खोज्दै मसित सूर्य ।

यहाँ सूर्य प्रतीकको रूपमा रहेको छ। सूर्यको आद्यबिम्ब शक्ति, चेतना, जन्म, सिर्जना, ज्ञान, मृत्यु इत्यादि हुनसक्छ तर कवितामा प्रयोग गरिएको सूर्य जीवनको र युगकै प्रतीकको रूपमा रहेको छ। यसरी हेर्दा कोइरालाका कवितामा आयामिक कविताहरूमा झैं 'दर्शनको विशाल आकाश' टाँगिएको हुँदैन तर तिनका कविताको प्रतीकले समेट्ने क्षेत्र सापेक्ष र सार्वभौम रहेको देखिन्छ।

काव्य-चिन्तन र शिल्प प्रयोगको दृष्टिले आयामिक कविता पनि त्यतिकै बौद्धिक र सार्वभौम देखिन्छ। उदाहरणको निम्ति वल्लभभन्दा थोरै सरल र सहज प्रकारका कविता लेख्ने आयामिक प्रवर्तक कवि वैरागी काइँला

हुन्। विद्यमान विसङ्गतिलाई दुरुस्त उतार्नु अनि सार्वभौम मानिसको चित्रण गर्नु काइँलाका कविताका विशेषता हो। तिनका कवितामा अस्तित्ववादी चिन्तनको बौद्धिक प्रभाव भेटिन्छ। काइँला प्रतिभाशाली कवि हुन् तथापि तिनका कवितामा शिल्प र अर्थको बेजोड सन्धि हुन्छ। पद तथा शब्द-समूहलाई बिम्ब, प्रतीक, लय र विचारले टम्म बाँधेर राखेको हुनाले तीमध्ये एउटा झिक्दा ईटाको घरजस्तो ढल्न पनि सक्छ। अतः प्रतीक प्रयोग तिनका कविताको विशेषता हो। जस्तैः

राल र सिङान घोलेर पिल्स्याउँछ घाँस

चिप्लेकिरा

नील, गङ्गा, वाग्मती

बालुवाका रेखामा किरिङमिरिङ

एकेक बित्ता सुक्छन् यत्रतत्र

घाँसा छालामा पन्ना उत्तानो पिल्सिएर

आँखा छर्दछन्-मरुभूमिको चर्को फ्लोरोसन्ट घाम

प्रति युनिट घाम आनन्त ब्ल्याक-आउट अनन्त

यहाँ राल, सिङान, घाँस, चिप्लेकिरा, रेखा, नील गङ्गा, वाग्मती, मरुभूमि, चर्को फ्लोरोसेन्ट घाम, ब्ल्याक-आउट अनन्त आदि प्रतीकातमक संकेतका रूपमा आएको देखिन्छ। यसबाहेक उनले प्रतीकलाई नै आधार बनाएर पनि कविता लेखेका छन्। ‘ब्रेलमा हत्केला छामेर’ मा ब्रेल र ओलिम्पस दुईवटा विपरीत प्रतीक आधारित बोद्धिक कविता हो।

मोहन कोइराला र आयामिक कविहरूभन्दा फरक र अनुभूतिको सङ्कुलता नभएका कविताहरू पनि लेखिएका छन्। अगमसिंह गिरी, हरिभक्त

Notes

कटुवाल, उपेन्द्र श्रेष्ठ, रत्न थापा, मदन रेग्मी, पोषण पाण्डे, मोहनहिमांसु थापा, शङ्कर लामिछाने, शैलेन्द्र साकार, ज्ञान उदास, भाउ पन्थी, मोहन ठकुरी, मनप्रसाद सुब्बा, केदार गुरुङ प्रभृत्ति कविहरूका कवितामा पाइने प्रतीक यथार्थवादी र अनुभूतिपरक छन्। यी कविहरूले अघिल्ला कविहरूले झैँ शास्त्रीय पुरावृत्तीय प्रतीकको कमै प्रयोग गरेका देखिन्छन्। कटुवाल, गिरीका कविताहरूमा प्रतीकात्मकता भन्दा व्यङ्ग्य धैरै देखिन्छ।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□**1:**□

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□

1.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

3. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

12.4 नेपाली कवितामा बिम्ब प्रयोग

बिम्ब भनेको साधारण अर्थमा कुनै कुराको आभास वा झलक हो। बिम्ब अङ्ग्रेजी Image शब्दको नेपाली रूपमान्तरण हो। बिम्बको शाब्दिक अर्थ मानसिक चित्र वा प्रतिबिम्बलाई भनिन्छ। यसबाहेक पनि बिम्बले विभिन्न अर्थहरू दिन्छन्। टी. ई ह्युमअनुसार बिम्ब वस्तुको आन्तरिक सादृश्यको प्रत्यक्षीकरण हो। इन्द्रिय प्रत्यक्ष नभएर मानिसको कल्पना वा स्मतिमा रहेको मानसिक तस्वीरलाई बिम्ब भनिन्छ वा कुनै व्यक्ति, वस्तुको प्रतिरूप तथा मानसचित्र बिम्ब हो। कुमारबहादुर जोशी अनुसार त्यस्तो मानसचित्र वा प्रतिमूर्ति नै बिम्ब हो, जसको सिर्जना कविको कल्पना वा प्रतिभाबाट हुन्छ। अर्को शब्दमा कवि-कलाकारको त्यो मानस साक्षात्कार प्रतिमा बिम्ब हो, जसद्वारा सौन्दर्यको अविर्भाव हुन्छ। काव्यमा यसरी सौन्दर्यको अविर्भाव गर्ने बिम्बको सिर्जना गर्नु नै बिम्बविधान हो।

दैनिक जीवन, लोकजीवन, वेद, इतिहास-पुराण, संस्कृति, प्रकृति आदि-आदि बिम्बका स्रोतहरू हुन्। कवितामा लघु, विस्तारित, कोमल, सरल, जटिल, ठोस, तीव्र, दृष्टिगोचर, स्पष्ट, पारम्पारिक, समसामयिक जस्ता बिम्बहरू पाइन्छन्। विधायक तत्त्व वा स्रोतहरूका आधारमा बिम्बका भेद-उभेदहरू छन्। तापनि यसका पाँच एन्द्रिक भेदहरू ज्यादा प्रचलित छन्- दृश्य, श्रव्य, स्पृश्य, घ्रातव्य र आद्यबिम्ब । वास्तवमा बिम्बले काव्य-कविताको सौन्दर्यलाई बढाउँदछ। कविताको प्राण वा जीवन नै बिम्बलाई मान्न सकिन्छ। अङ्ग्रेजी साहित्यमा बिम्बवादी कविता लेखन-यात्रा सिकागो, लन्डनबाट सुरु भएर चारेतिर फैलिएको हो। सन् 1909 तिर अङ्ग्रेजी-अमेरिकी कविहरूको विशेष समूहद्वारा थालिएको काव्यिक आन्दोलन वा अभियान हो।

नेपाली कविता-परम्परामा उपर्युक्त सबै किसिमका बिम्ब प्रयोग गरेर कविता लेखेका पाइन्छन्। वीर, भक्ति र शृङ्गार कालका कवितामा स्थूल,

दृश्यात्मक र ठोस बिम्बका रूपमा लौकिक वीरपुरुष पृथ्वीनारायण शाह, रणबहादुर शाह, प्रतापसिंह शाह, अमरसिंह थापा, भीमसेन थापा आदि चरित्रनायकलाई, पारलौकिक कृष्ण र राम, शिव आदिलाई र नारी वा यौनलाई प्रयोग गरेर रचना गरेका पाइन्छन्। यस कालका कवितामा बिम्बको सोझो प्रयोग भएको छ। औ एउटै बिम्बको प्रभुत्वमा कविताको संरचना धानिएको देखिन्छ। कृष्ण, राम, पृथ्वीनारायण, नारी-यौन यसैको वरिपरि कविता परिक्रमित हुन्छ।

अतः आधुनिक र उच्चाधुनिक समयमा आएर नेपाली साहित्यमा बिम्बवादी राम्रा-राम्रा कविताहरू लेखिएका उदाहरणहरू पाइन्छन्। नीतिवादी, स्वच्छन्दतावादी र प्रयोगवादी कवितामा पाइने बिम्ब प्रयोगमा एकरूपता पाइँदैन। नीतिवादी, स्वच्छन्दतावादी र नव प्रगतिवादी कवितामा सफा, सरल, दृष्टिगोचर र विस्तारित बिम्ब प्रयोग पाइन्छ भने प्रयोग र उत्तर-प्रयोगवादी कवितामा जटिल, आद्य-बिम्ब र तीव्र प्रकारको बिम्ब प्रयोग पाइन्छ। संस्कृति र प्रकृति, दैनिक जीवन, लोकजीवन, वेद, इतिहास-पुराण, देवी-देवता जस्ता बिम्ब स्रोतहरू दुवै पुस्ताका कवितामा पाइन्छन्। लेखनाथ, देवकोटा, रिमाल, सिद्धिचरण, भूपि, कटुवाल, गिरी, जगदीश शम्शेर प्रभृत्तिका कविहरूमा लेखनाथ, देवकोटाले विस्तारित बिम्बको प्रयोग गरेका पाइन्छन्। लेखनाथको काल महिमा र देवकोटाको यात्री उदाहरणीय रचना मान्न सकिन्छ। स्पष्ट, दृष्टिगोचर हुन सक्ने, सफा र सरल बिम्बहरूको प्रयोग यस प्रभृत्तिका कविहरूको बिम्बवादी विशेषता हो। जस्तैः

घरि-घरि हावा भरिरहनुपर्ने

पङ्कचर भएको-

बाइसिकलको ट्यूब जस्तो यो जीवन

कति टीठलाग्दो छ

टाल्यो-उप्किन्छ

उप्किन्छ टाल्यो। (हरिभक्त कटुवाल)

कवितामा जीवनको कटुसत्यलाई स्पष्ट कुनै देखावटीबिना प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ।

मोहन कोइराला, वैरागी काइँला, ईश्वरवलल्भ, रत्नशम्शेर थापा, तुलसी दिवस प्रभृत्ति कवितामा लोकमान्यता र पुरावृत्तीय बिम्बहरू धेरै देख्न पाइन्छ। मोहन कोइराला समसामयिकतालाई प्रकट गर्ने कवि हुन्। उनको 'सूर्य दान' कवितामा अभि सुवेदीले जीवनको विस्तार र जीवन्त शक्ति-तरङ्गको सञ्चारलाई कलात्मक बिम्ब-संयोजनद्वारा व्यक्त गरिएको देख्न पाइन्छ भन्छन्। यसरी नै सारङ्गी कविता समसामयिकतालाई प्रकट गर्ने सशक्त बिम्बावादी कविताको नमुना रूप हो। जस्तैः

उसका गीतहरू चन्द्रशम्शेर हाँसेजस्तै गर्जेका नामी पनि छन्

उसका गीत होटेल रायलका केटीजस्तै बैंसालु मायालु पनि छन्

उसको गीत जाँड पिउन नपाएकी किरातिनी जस्तो नशालु र ईष्यालु पनि छन्

उसका गीत कुर्चा खाएको अढाइनी जस्ती कुप्रा पनि छन्।

कोइराला र उनका समकालीन वैरागी काइँला र ईश्वरवलल्भ बिम्बवादी कविहरू हुन्। यी कविहरू बिम्ब प्रयोगमा आ-आफ्नै ढङ्गले बेजोड देखिन्छन्। काइँला आधुनिक सार्वभौमिक मान्छेको चित्र उतार्ने खप्पीस

Notes

कवि हुन्। त्यसैले आधुनिक मान्छेको जीवन तिनको कविताको बिम्ब हो। जस्तैः

उचालेर दुवै हातले छाम्छु.....

जीवन सुम्सुम्याउँछु आङभरि कोमल र भुवाहरू

यस्तै उनको पुरावृत्तीय बिम्ब उतार्ने हाट भर्ने मानिस कविता पनि सशक्त देखिन्छ। जस्तैः

झोँक चल्छ

तर, बस, झोंक चल्दछः

च्यातेर मञ्जुश्रीका तरबारका तीखा औँलाहरूले

यो शून्यको पोखरीलाई, चोभारमा,

प्रत्येक दौडिरहेको क्षणको,

बाली फलाऊँ लहलह !

जिन्दगी!

काइँलाभन्दा अलिक जटिल अस्तित्ववादी चिन्तनको वौद्धिक प्रभावमा लेख्ने कवि वल्लभ हुन्। तिनका कवितामा पुरावृत्तीय बिम्बको सन्तुलित रूप देख्न पाइन्छ। जस्तैः

चट्टानमा लगेर फेंकिदेऊ, यो दुबोको जरो !

अलि दिनपर्ख-हेर, त्यहीँ सप्रन्छ

हेर त, विश्वलाई जितिसकेको सिकन्दर जस्तै

-कहिले कहिले यो हाँस्छ !

Notes

यहाँ जातीय जीवनको बिम्ब मूर्तिएको देखिन्छ। दुबो कविताको खास बिम्बचित्र हो। सामाजिक जीवनलाई उतार्ने तुलसी दिवसका कविताहरूमा पनि बिम्बको साधारण र प्रस्ट प्रयोगद्वारा वैचारिक आआधर तयार गरिएको पाइन्छ। रत्न थापाका कवितामा यौन भावनाका अनौठो र अपरम्परागत बिम्बहरूको प्रयोग पाइन्छ। यसै लहरमा मदन रेग्मी पनि काव्यमा बिम्बको प्रयोगमा नवीनतालाई अँगाल्ने कवि हुन्। मोहनहिमांशु थापा, शंकर लामिछाने, भाव पन्थी, विमल श्रेष्ठ निभा प्रभृत्ति कविहरूले यथार्थवादी बिम्बको सिर्जना गरेर अनुभूतिको सरल अभिव्यक्तिमा जोड दिएको पाइन्छ। अनुभूतिलाई नयाँ बिम्बविधानमा उतार्ने भारतीय कविहरू जीवन थिङ, विकास गोतामे, मनप्रसाद सुब्बा, मोहन ठकुरी, राजेन्द्र भण्डारी, विचन्द्र, रेमिका थापा, वासुदेव पुलामी, मनोज बोगटी प्रभृत्ति देखिन्छन् भने लोकजीवन र देवी-देवताहरूको बिम्ब प्रयोग गरेर कवितामा नयाँ स्वाद थप्ने युवा कवि ज्ञानेन्द्र यक्सो प्रमुख देखिन्छन्।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ **2:**□

□□□: ¡) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□

1.□□□□□□□□□□□□□□?□

....
....
....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□

....
....
....

Notes

3. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

12.5 नेपाली कवितामा मिथक प्रयोग

मिथक अङ्ग्रेजी मिथ शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो। मिथको अर्थ पुराकथा, अभौतिक पात्रहरू रहेको नीतिकथा, मिथक, रूपक भन्ने देखिन्छ। ग्रिसेली मिथोस शब्दबाट मिथको व्यत्पत्ति भएको हो। प्राचीन ग्रिकमा मिथेसले काल्पनिक वा वास्तविक कथालाई बुझाउँदछ। पुर्खाहरूले सत्य मानेर पत्याएका पुराकथाहरू नै मिथक हो। अनुपमा रेग्मीअनुसार मिथक कुनै पनि समाजमा जरो गाडेर बसेको हुन्छ। यसभित्र सत्य र असत्य दुवै खाले कुराहरू हुन्छन्। पुराणमा लेखिएका कथा, शकुन-अपशकुनका विश्वास, साइत-गकुसाइतप्रतिको विश्वास, धर्म, ईश्वर, सृष्टिसम्बन्धी कथा, समाजमा स्थापित भएका ऐतिहासिक कथा, किंवदन्तीसमेत मिथकभित्रै पर्दछन्।

मिथक पौराणिक, ऐतिहासिक. सामाजिक, सांस्कृतिक जस्तै साहित्यिक हुनसक्ने विद्वान्हरूको स्वीकृति छ। धेरै अघि लेखिएका, धेरैले पढेका, समूहले विश्वास गरेका र पाठकका मानसपटमा बसेका पात्र, घटना मिथक हुन्छन्। नेपाली साहित्यमा गुरुप्रसाद मैनालीको परालको आगो कथाको 'परालको आगो' सामाजिक र सांस्कृतिक रूढिको रूपमा विद्यामान देखिन्छ। लोग्नेस्वास्नीको झगडालाई परालको आगो भनेर नेपाली समाजले मानेर ल्याएको छ। यति मात्र होइन जीवित पात्र पनि मिथक हुनसक्छ। जस्तैः इन्द्रबहादुर राई। साहित्यिक मिथक नवीन र आधुनिक

हुन्छन्। साहित्यमा प्रयोग गरिएका पात्र वा घटना सबै काल्पनिक हुन्छन् तापनि पाठकले त्यसलाई वास्तविक जस्तो मानेर पढ्छन्। यदि पाठकको मनमा त्यो घटना वा पात्र सर्वदा प्रभावकारी रूपमा बस्दछन् र बहुप्रचलित रहन्छन् भने त्यो काल्पनिक घटना वा पात्र मिथक बन्दछन्। यसैले साहित्यमा प्रयोग गरेका पात्र वा घटना सबै मिथकमात्र हुँदैनन्।

अवास्तविक र मायावी पात्रको रूपमा साहित्यमा मिथकको प्रयोग गरिन्छ। मिथक देशकालअनुसार परिवर्तनशील हुन्छ। मिथक काल्पनिक असत्य भएर पनि मानिसले यसलाई विश्वास गर्दछन्। साहित्यमा मिथक यथार्थलाई उभ्याउनु, आदिम सभ्यता र संस्कृति मार्फत् विद्यमान समाजको विकृति, विसङ्गतिलाई प्रस्तुत गर्नु प्रयोग गरिन्छ। नेपाली साहित्यमा मिथक प्रयोगको परम्परा समृद्ध रहेको देखिन्छ। तात्क्षणिक अनुभूतिलाई बिम्बात्मक र प्रतीकात्मक तरिकाले प्रस्तुत गर्नु आधुनिक नेपाली कविताको मूल विशेषता हो। यसको सचेत प्रयोग पनि आधुनिक कविताबाट भएको देखिन्छ।

आधुनिक नेपाली कवितामा प्राचीन हिन्दू, बौद्ध तथा पुराणका अतिरिक्त पश्चिमी मूलका मिथकीय पात्रहरू र ठाउँहरूको प्रयोग पाइन्छन्। जस्तैः वैरारगी काइँलाको 'अस्तित्वको दाबीमा साबातको बैला उत्सव' शीर्षक कवितामा किराँती र ग्रिसेली दुवै मिथक पात्रहरूको सुन्दर प्रयोग गरिएको पाइन्छ। ख्रिष्ट समुदायमा प्रत्येक आइतबार ईश्वरको आराधन गरिन्छ। प्राचीन ग्रिसमा मनाउँदै आएको साबत आइतबारको मिथक हो। त्यस्तै कवितामा पाइने तिगेनजोङना किराँती लोककथाको मिथकीय बिम्ब हो भने डायनासिएस उर्वरताको मिथकीय रूप हो। जस्तैः

साबातको थाङनामा पोखिएका आँखाहरू,

तिगेनजोङना

आँखाले चेप समयलाई भूइँसम्म तानेर,

हो गंगाटाले चेप

हेर, डायनासिएस

आँधीले पिठ्यूँमा घचेटेर

यी कापहरूबाट अँजुलीको शून्यमा चुहिए बिउहरू।

ग्रिक मिथकलाई आधार बनाएर देवकोटाले पनि काव्य प्रणयन गरेको देखिन्छ। सृजामाता खण्डकाव्यमा माता सिरिजको आश्रमको चित्रणमा कविले पूर्णतः नेपाली प्रकृतिको रङअग भरिदिएका छन्।

मोहन कोइरालाका कवितामा पनि मिथकको प्रयोग पाइन्छ। कोइराला पुरावृत्तीय मिथकलाई भन्दा साधारण जनजीवनबाट मिथक टिपेर कविता लेख्न रुचाउँछन्। जस्तैः

मैले चढ्ने शिखरहरू यसपाला म्यापमा होइन, आँखामा छ,

एउटा यस्तो शेर्पा भेट्नु छ, यस पाला जो तीन पल्ट एएरेष्ट पुगेको होस्,

एउटा यस्तो शेर्पा होस्, पुमोरी चढ्न जाँदा सकुशल, तीन पल्ट चढझेको होस्।

यहाँ उपस्थित गराइएको चित्रित शेर्पा पात्र मिथकको रूपमा रहेको छ। नेपाली समाजमा हिमालका प्रथम आरोही शेर्पाहरू नै हुन्। अतः शेर्पा भूत, वर्तमान र भविष्यको उत्साही मान्छेको मिथक हो। यसरी नै गुमानसिह चामलिङका कवितामा मिथकको प्रयोग पाइन्छ। तर चामलिङ कोइरालाले जस्तो साधारण जनजीवनबाट मिथक नटिपेर होमर, शेक्सपियर, प्राचीन

उपनिषद्, रामायण, महाभारत, गीताबाट मिथकहरू बटुलेर प्रयोग गरेको देखिन्छ। उनका कवितामा मिथकको बाहुल्य हुन्छ। जस्तैः

उ त तीनैको संयुक्त रूप !!

कस्तो यो अद्भूत स्वरूप यो साक्षात्कार !!!

–स्फिङ्स-अवतार ?!?

महाभारतको त्यो युद्ध

र यलम्बर म.....ट्राँयको त्यो युद्ध

र –एजक्स म....

र फेरि विश्व युद्द

यहाँ स्फिङ्स, यलम्बर, एजक्स जस्ता मिथक पात्रहरूको प्रयोग गरिएका छन्। आधुनिक मान्छेलाई मिथक बनाएर कविता लेख्न रुचाउने कवि जगदीश शम्शेर हुन्। मानवेतर पात्रलाई मिथकको रूप दिएर मान्छेको चरित्रप्रति तुलना गरी कविता रचना गर्न चाहने कवि असीत राई हुन्। उनको अक्टोपस चरितार्थ छ। जसरी मानिस हिंस्रक र हानिकारक बन्दै गइरहेछन् त्यसैको मिथकीय रूप अक्टोपस हो। अक्टोपस सामुन्द्रिक जनावर हो। जीवनको अमूर्त, निरर्थक र विसङ्गतिपूर्ण बचाइँलाई काव्य विषय बनाएर कविता लेख्ने अर्का आयामिक चेतका कवि नरेशचन्द्र खाती हुन्। उनका कवितामा विकीर्ण चिन्तनयुक्त कवितात्मक अभिव्यक्ति पाइन्छ। मान्छेको आदिमतालाई मिथकको सहाराबाट व्यक्त गर्ने प्रयास छ तिनका कवितामा। प्रयोगवादी धाराका अर्का सशक्त कवि तोया गुरुङ हुन्। तोयाले विदेशी मिथकीय परिवेशलाई पनि नेपालीकरण गरेर देशकाल

Notes

अनुसार रूपान्तरित गरेका छन्। यसरी नै मिथकलाई वर्तमानका कविहरूले पनि देशकाल अनुसार प्रयोग गरेका पाइन्छन्।

नेपाली कवितामा प्रतीक, बिम्ब र मिथकको सार्थक प्रयोग भएको पाइन्छ। भावलाई मूर्त अमूर्त र पौराणिक पात्रहरू मार्फत प्रकट गरेर कविहरूले वर्तमानको विसङ्गति, विकृति, हिंशा, विद्रोह, स्तुति, मानिसको मूल्य, लोक-संस्कृतिको उद्घाटन गर्ने कार्य गरेका देखिन्छन्। यसैलाई प्रतीक, बिम्ब र मिथक प्रयोगको प्राप्ति मान्न सकिन्छ। तर प्रतीक, बिम्ब र मिथकको भीडले नेपाली कवितालाई दुर्बोध्य, क्लिष्ट र नबुझिने अफ्ठ्यारो भावको बनाएको सत्य पनि स्वीकार्न पर्छ।

[illegible] **3: :**

[illegible]: i) तल [illegible]

1. [illegible]

....

....

....

2. [illegible] छ?

....

....

....

3. [illegible]

....

....

....

12.6 उपसंहार

नेपाली कविताले प्रतीक, बिम्ब र मिथक प्रयोगको दृष्टिले धेरै उन्नति गरेको देखिन्छ। सुवानन्ददासदेखि नै प्रतीक प्रयोगको परम्परा नेपाली कवितामा पाइन्छ। पारम्परिक, स्थानीय, व्यक्तिगत, अस्पष्ट, विश्वव्यापी प्रतीकहरूको प्रयोग नेपाली कवितामा पाइन्छन्। आधुनिक नेपाली कवितामा अपारम्परिक प्रतीकमय भाषाको प्रयोगलाई उपलब्धी मान्न सकिन्छ। बिम्ब प्रयोगको दृष्टिले पनि नेपाली कवितामा विविधता पाइन्छ। पुराना नयाँ दुवै पुस्ताका कविहरूले पारम्परिक र अपारम्परिक दुवै किसिमका बिम्ब प्रयोग गरेर युगीन चित्रण गर्न सक्षम भएको देखिन्छ। मिथक प्रयोगमा आधुनिक कविहरू अझ ज्यादा सचेत र कलात्मक देखिन्छन्। पुराण, महाभारत, तथा स्थानीय लोकजीवन र किराँत मिथकका साथै ग्रिस, रोम, मिश्र आदि देशका मिथक पात्रहरूलाई नेपाली कवितामा भित्र्याएर आधुनिक सभ्यता र मानिसको मनोवृत्तिलाई चित्रण गर्न सफल भएका छन्।

12.7 सार

यस प्रखण्डमा नेपाली कवितामा प्रतीक, बिम्ब र मिथिकको प्रयोग र प्राप्तिबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा समेट्न सकिन्छ।

प्रतीकले वर्तमानमा कुनै वस्तुको सजीवता र निर्जीवतालाई प्रतिनिधित्व गर्ने सादृश्यलाई बुझाउँछ। प्रतीक आफैमा अस्तित्ववान हुँदा-हुँदै पनि यसले भाषा वा साहित्यको साहचर्यद्वारा अन्य कुरालाई पनि बुझाउँछ। नेपाली कवितामा पारम्परिक, स्थानीय र विश्वव्यापी प्रतीकहरूको अधिक

प्रयोग भेटिन्छ। सुवानन्ददास, मोतीराम, लेखनाथ, रिमाल, देवकोटा, कोइराला, काइँला, वल्लभ, भूपि प्रभृत्ति प्रतीकवादी कविहरू हुन्।

कुनै कुराको आभास वा झलकलाई बिम्ब भनिन्छ। बिम्ब अङ्ग्रेजी Image शब्दको नेपाली रूपमान्तरण हो। बिम्बको शाब्दिक अर्थ मानसिक चित्र वा प्रतिबिम्ब हो। बिम्ब त्यस्तो मानसचित्र वा प्रतिमूर्ति हो, जसको सिर्जना कविको कल्पना वा प्रतिभाबाट हुन्छ। कवि-कलाकारको त्यो मानस साक्षात्कार प्रतिमा बिम्ब हो, जसद्वारा सौन्दर्यको अविर्भाव हुन्छ। दैनिक जीवन, लोकजीवन, वेद, इतिहास-पुराण, संस्कृति, प्रकृति आदि- आदि नेपाली कवितामा पाइने बिम्बका स्रोतहरू हुन्। साथै नेपाली कवितामा लघु, विस्तारित, कोमल, सरल, जटिल, ठोस, तीव्र, दृष्टिगोचर, स्पष्ट, पारम्पारिक, समसामयिक जस्ता बिम्बहरू पाइन्छन्।

पुर्खाहरूले सत्य मानेर पत्याएका पुराकथा नै मिथक हो। यसभित्र सत्य र असत्य दुवै खाले कुराहरू हुन्छन्। पुराणमा लेखिएका कथा, शकुन-अपशकुनका विश्वास, साइत-गकुसाइतप्रतिको विश्वास, धर्म, ईश्वर, सृष्टिसम्बन्धी कथा, समाजमा स्थापित भएका ऐतिहासिक कथा, किंवदन्तीसमेत मिथकभित्रै पर्दछन्। धेरै अघि लेखिएका, धेरैले पढेका, समूहले विश्वास गरेका र पाठकका मानसपटमा बसेका पात्र, घटना मिथक हुन्छन्।

प्रतीक, बिम्ब र मिथकमार्फत भावलाई मूर्त अमूर्त र पौराणिक पात्रहरूको साहारामा कविहरूले वर्तमानको विसङ्गति, विकृति, हिंशा, विद्रोह, स्तुति, मानिसको मूल्य, संस्कृतिको उद्घाटन गर्ने कार्य गर्दछन्। नेपाली कवितामा पनि मानिसको आदिम सभ्यता, सामाजिक दुष्ट्याइँ, आधुनिक मानिसको सग्लो रूप, जीवनपद्धतिलाई समयसापेक्ष प्रस्तुत गरेको देखिन्छ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले प्रतीक, बिम्ब र मिथक के हो? नेपाली कवितामा यसको प्रयोग र प्राप्ति के कस्ता छन् भन्ने सम्बन्धमा बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। प्रतीक, बिम्ब र मिथकको परिचय र नेपाली कवितामा यसको प्रयोग र प्राप्तिलाई यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

12.8 अनुशीलीनीः

1. प्रतीकको व्युत्पत्ति र परिचय दिएर नेपाली कवितामा पाइने प्रतीक योजनाको अध्ययन गर्नुहोस्।

2. बिम्बको व्युत्पत्ति र परिचय दिएर नेपाली कवितामा पाइने बिम्बविधानबारे अध्ययन गर्नुहोस्।

3. मिथकको अवधारणा प्रस्तुत गर्दै नेपाली कवितामा पाइने मिथकको चर्चा गर्नुहोस्।

4. नेपाली कवितामा प्रतीक, बिम्ब र मिथकको प्राप्ति र कमजोरीबारे प्रकाश पार्नुहोस्।

5. आधुनिक प्रयोगवादी नेपाली कवितामा प्रतीक, बिम्ब र मिथक प्रयोगको प्रयोजनलाई दर्शाउनुहोस्।

टिप्पणी लेख्नुहोस्-

ल'पृथ्वीनारायण' कवितामा प्रतीक प्रयोग।

वीर, भक्ति र शृङ्गारिक कवितामा बिम्ब रूप।

पुराण र मिथकको सम्बन्ध ।

प्रतीक र बिम्बको भिन्नता ।

प्रयोगवादी नेपाली कविताको कमजोरी पक्ष।

12.9 अतिरिक्त अध्ययन-

1. एम. एच. अब्राहम– अ ग्लोसरी अप लिटरेरी टर्म्स ।

2. कृष्णहरि बराल – वस्तुपरक समालोचना ।

3. मोहनराज शर्मा – समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग ।

4. चूडामणि बन्धु – साझा कविता ।

5. अभि सुवेदी – सिर्जना र मूल्याङ्कन ।

6. प्रतापचन्द्र प्रधान – प्रतिनिधि आधुनिक नेपाली लामा कविता ।

7. इन्द्रबहादुर राई – सन्दर्भमा ईश्वर वल्लभका कविता ।

8. बालमुकुन्द पाण्डे (सम्पा.) – रूपरेखा ।

9. जयदेव भट्टराई – साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति ।

10. एलेक्स प्रेमिङगर - इन्साइक्लोपीडिया अफ पोएट्री एन्ड पोएटिक्स ।

12.10 [illegible]

1. [illegible] 1: [illegible]

[illegible] -1 [illegible] 12.3 [illegible]

[illegible] -2 [illegible] 12.3 [illegible]

[illegible] -3 [illegible] 12.3 [illegible]

[illegible]

2. [illegible] 2: [illegible]

[illegible] -1 [illegible] 12.4 [illegible]

[illegible]

[illegible] -2 [illegible] 12.4 [illegible]

[illegible]

[illegible] -3 [illegible] 12.4 [illegible]

[illegible]

3. [illegible] 3: [illegible]

[illegible] -1 [illegible] 12.5 [illegible]

[illegible]

[illegible] -2 [illegible] 12.5 [illegible]

[illegible]

[illegible] -3 [illegible] 12.5 [illegible]

[illegible]

एकाइ-13 : नेपाली कविताका उपविधाहरू – लामो कविता, हाइकु, दुई हरफे, तीन हरफे कविता

संरचना

13.1 उद्देश्य

13.2 परिचय

13.3 लामो कविताको परिचय, स्वरूप र विशेषता

13.4 लामो कविताको संरचना पक्ष

13.4.1 शीर्षक

13.4.2 आख्यान विकल्पी संरचना

13.4.3 विषयवस्तु

13.4.4 पात्र-विधान

13.4.5 भाव-विधान

13.4.6 लय-विधान

13.4.7 दृष्टिबिन्दु

13.4.8 मिथक, बिम्ब प्रतीक-विधान

13.4.9 भाषा-शैली

13.4.10 जीवन दर्शन

13.5 नेपाली लामो कविताको परम्परा र विकास

13.6 हाइकुको परिचय, स्वरूप र परम्परा

13.7 दुई हरफे कविताको परिचय र स्वरूप

13.8 तीन हरफे कविताको परिचय र स्वरूप

13.9 उपसंहार

13.10 सार

13.11 अनुशीलनी

13.12 अतिरिक्त अध्ययन

13.1 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययनपछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नु हुनेछः

सैद्धान्तिक दृष्टिले नेपाली लामो कविता

हाइकु नेपाली कविता

तीन हरफे नेपाली कविता

दुई हरफे नेपाली कविता

13.2 परिचय

कविताको शिल्प समयसापेक्ष परिवर्तन भइरहन्छ, त्यो समयको माग हो। नेपाली कवितामा पनि समयको अनुरूप शैली शिल्पको परिवर्तन हुँदै आइरहेको देख्न पाइन्छ। अतः नेपाली कविताले अढाई सय वर्षको लामो इतिहासमा साहित्यका सबैभन्दा व्यापक क्षेत्रफल र परिवेशलाई ओगट्न

सक्षम भएको छ। महाकाव्य, खण्डकाव्य, नव्यकाव्य, चम्पूकाव्य, छन्दबद्ध पद्य, छन्दमुक्त गद्य, मुक्तक, रुवाई, हाइकु, दुई हरफे, तीन हरफे आदि विशेष आकारका कविताहरू उपलब्ध छन्। नेपाली कविताले विश्व कविताको प्रभाव र गहनताको छाया अवतरण गरिसकेको अनुभूति हुन्छ। विषयगत सघनताका साथ शिल्प-सौन्दर्यको सन्तुष्ट विकास गरेर आज नेपाली कविता निक्कै उर्वर रूपमा झ्याँगिसकेको छ। विश्वमा प्रचलित लेखन सिद्धान्त र मान्यताहरूसित हाम्रा कविहरू अब सचेत र जागरुख भइसकेका छन्। लामो कविता, हाइकु, दुई हरफे, तीन हरफे जस्ता कविता त्यसैका उपजस्वरूप हुन्।

13.3 लामो कविताको परिचय, स्वरूप र विशेषता

लामो कविता परम्परित मूल्यको विपरीत नयाँ भावबोधपरक सामयिक चिन्तनयुक्त काव्य-रूप हो। प्रतापचन्द्र प्रधानअनुसार कविताको शब्दगत, पंक्तिगत, श्लोकगत लमाइ, आकार अथवा आयतन नभई कवितात्मक कथन वा भावको खास आयाम, गहिराइ वा कविले समातेको काव्यगत एकाइ हो।

कविहरूले आफ्नो अन्तर्मनको छट्पटीलाई अनेक प्रयोगहरूद्वारा नित्य अभिव्यक्ति दिइरहेका हुन्छन्, त्यसले प्रयोगधर्मितालाई पनि अक्षुण्ण बनाएर अगाडि सारिएको हुन्छ, लामो कविता पनि त्यही साहित्यिक प्रतिमानको उपज हो भन्न सकिन्छ। आज नेपाली साहित्य-परम्परामा प्रबन्ध-काव्य एवम् मुक्तक काव्यभन्दा पृथक् एक नयाँ काव्यको रूपको अर्थात् लामो कविताको विकास भएको छ। परम्परामा चलेर आएको

प्रचलित कविता लेखन परिपाटीभन्दा भिन्न कविताको रूपमा लामो कविता देखापरेको छ। जसले नेपाली कविता-परम्परामा एउटा नयाँ अध्यायको प्रारम्भ गरेको छ।

लामो कविता वास्तवमा आधुनिक युगीन स्थितिको अनिवार्यताको उपज हो, जो प्रबन्धात्मक काव्य रूपको विकल्प स्वरूप अस्तित्वमा आएको देखिन्छ। नेपालीमा लामो कविता किन लेखियो भन्ने सन्दर्भमा के देखिन्छ भने साठीको दशकभन्दा अघिसम्म नेपालीमा प्रबन्धकाव्यको विशेष महत्त्व थियो। तर समयको परिवर्तनसितै वर्तमानमा प्रबन्धकाव्यको कथात्मक इतिवृत्तात्मकता सुस्ताउँदै जान लागेपछि नै लामो कविता वा प्रदीर्घ कविता प्रचलनमा आएको हो किनभने आजका कविहरू भीमकाय काव्य रचना गर्ने समयलाई उबारेर जीवनको मूलभूत समस्यालाई अभिव्यक्त गर्ने विकल्पतिर प्रयासरत् छन्। त्यसैको एउटा माध्यम लामो कविता हो भन्दा हुन्छ। प्रबन्धकाव्यमा जीवनको उदात्ता र सभ्यतालाई हेरिन्छ बने लामो कविताले मानवीय सङ्कट तथा तनावलाई जतिसक्दो बाहिर प्रकाश गर्ने क्षमता राख्छ। अतः लामो कविताले नेपाली साहित्यमा पनि एउटा अलग उपविधाको स्थान पाइसकेको छ।

लामो कविताको स्वरूप सम्बन्धमा विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका परिभाषालाई हेर्नुपर्ने हुन्छ। हिन्दीका डा नगेन्द्रअनुसार लामो कविताले समसामयिक युग सत्यको सम्पूर्णता, संश्लिष्टता र नाटकीयतालाई समेट्ने प्रयास गर्छ। यस प्रकारका कविताले एक विराट रूपकको माध्यमद्वारा युग सत्यलाई चित्रण गरिरहेको हुन्छ। अतः लामो कविताका लागि नाटकीयता प्रमुख तत्त्व मानिन्छ। नामवरसिंहअनुसार लामो कविता नाटकीय कविता हो किनभने दैनिक जीवनको अन्तर्विरोधलाई उजागर गर्ने एक सफल माध्यम नाटकीयता नै हो। एकालाप, आत्मालाप, सम्बोधन,

पात्रक्रियाकलाप, सम्भाषण आदिले शैलीले कवितालाई विकसित तुल्याउँदै आकार दिन्छ। यसैले लामो कवितामा नाटकीय विधानले आन्तरिक तनाउलाई मार्मिकतापूर्वक व्यञ्जित गर्छ।

लामो कवितावले शास्त्रीय नियम र मान्यतालाई मान्दैन। मुक्तता वा पलायनता लामो कविताको प्रविधिक विशेषता हो। लामो कवितामा आख्यान टुक्रिने हुँदा यसमा आख्यानको कम भूमिका रहन्छ। लामो कविताको अभिव्यक्तिमा विकीर्ण चिन्तनको प्रभाव रहन्छ। यसमा सम्प्रेषण भत्कन पनि सक्छ। यो अमूर्त चित्रकला, आधुनिक सङ्गीत कला र रेखा गणिततिर उन्मुख शृङ्खला हो। मुक्तछन्द यसको अर्को विशेषता हो। लामो कविता बद्ध र मुक्त मझौला कवितारूप हो। बिम्ब, प्रतीक, मिथक आङ्गिक तत्त्वहरू हुन्। आख्यानहीन आख्यान, विकीर्ण चिन्तन, भावको विसङ्गति, क्रमहीनता, शृङ्खला टुक्रिनु, पंक्ति वा अनुछेदमा अन्तः सम्बन्ध भत्कनु, कविको अन्तःचेतनाको भावाभिव्यक्तिमा जोड दिनु, चेतना प्रवाहात्मक प्राबल्य रहनु लामो कविताको स्वरूपगत विशेषताहरू हुन्।

निष्कर्षमा जहाँ नयाँ जीवन विधानको संगति हुन्छ औ जो परम्परागत रूढिदेखि मुक्त हुन्छ, जसमा नयाँ साक्षात्कारको क्षमता हुन्छ, जो आधुनिक परिस्थिति औ संवेदनाद्वार पुष्ट र प्रमाणित हुन्छ त्यसैलाई लामो कविता भन्न सकिन्छ।

13.4 लामो कविताको संरचना पक्ष

लामो कविताका संरचना पक्षहरू प्रतापचन्द्र प्रधानले शीर्षक, आख्यान विकल्पी संरचना, विषयवस्तु, पात्र-विधान, भाव-विधान, लय-विधान, दृष्टिबिन्दु, मिथक, विम्ब र प्रतीक विधान, भाषा-शैली, जीवन दर्शन

आदिलाई मानेका छन्। नेपाली साहित्यमा लामो कविताको संरचना पक्षलाई लिएर विद्वान्हरूमा वैचारिक मदभेद रहेका पाइँदैनन् किनभने प्रतापचन्द्र प्रधानबाहेक वासुदेव त्रिपाठी लगायत थोरैले यस उपविधातर्फ विचार गरेका पाइन्छन्।

13.4.1 शीर्षक

लामो कविताका पहिलो संरचनात्मक तत्त्व शीर्षक हो। लामो कविताको शीर्षक बिम्बमय वा प्रतीकप्रधान हुनुपर्छ। कविले शीर्षक चयन गर्दा एक शब्द, शब्दावली, वाक्य विषयवस्तु, पात्र, परिवेश, उद्देश्यका हिसाबले राख्न सक्छन्। तर शीर्षक बोधगम्य, संकेतपरक, व्यञ्जनात्मक किंवा लक्षणात्मक हुनु जरुरी हुन्छ।

13.4.2 आख्यान विकल्पी संरचना

लामो कवितामा आख्यानको भूमिका न्युन हुनाले आख्यानविहिन आख्यानात्मक संरचना यसको विशेषता हो। तापनि आख्यानको सुक्ष्म रूप अन्तरमा रहेको हुन्छ। यसमा आख्यान खण्डित हुन्छ। भाव क्रम भङ्ग र विशृङ्खल हुन्छ।

13.4.3 विषयवस्तु

विषयवस्तु लामो कविताको आवश्यक तत्त्व हो। लामो कवितामा विषयवस्तुमा जटिलता देखिन्छ। भावनालाई भन्दा विकीर्ण चिन्तनलाई महत्त्व दिने हुँदा यसको विषयवस्तुलाई खुट्टाइहाल्न गाह्रो पर्छ। अतः द्वन्द्व लामो कविताको विषयवस्तु हो। प्रतापचन्द्र प्रधान अनुसार मान्छेभित्रका सामयिक जीवन दशा, कुण्ठा, ग्रन्थि, पीडा समस्या, अभाव युगप्रतिको आक्रोश, धर्मपर्तिको अनास्था, मान्छेप्रतिको अविश्वास, शंका

Notes

आदि कुरालाई विषयवस्तु बनाइ कवितामा प्रस्तुत गरेको हुन्छ।मानेछका सुख पक्ष, न्याय पक्ष, सजिलाहरूका अतिरिक्त अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार, हिंशा, युद्धभित्र मान्छेले भोगेका तीता क्षणहरू नै लामो कविताको जातीय विषयवस्तु हुन्।

13.4.4 पात्र-विधान

लामो कवितामा पात्र-विधानलाई प्रबन्धकाव्यमा झैँ महत्त्व कम दिए पनि यसको बेवास्ता चाहिँ गरिँदैन। प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु म पात्र अभिव्यक्तिको माध्यमका रूपमा रहन्छ। डायोनसिया पद्धतिअनुसार अभिव्यक्तिमा जोड दिइन्छ। यसमा पात्रहरू सार्वभौम अथवा परिस्थिति अनुकूल वातावरणलाई प्रतिनिधित्व गर्न खाल्का हुन्छन्।

13.4.5 भाव-विधान

लामो कवितामा भावलाई शुष्क मानिन्छ। समालोचकहरूले लामो कवितामा रसात्मकता, भावत्मकता र साधरणीकरणको अभाव हुन्छ भन्ने आरोपहरू लगाउने गरेका छन्। कविताको सौन्दर्य पक्ष भनेकै भाव हो। भावविना कविताको अस्तित्व कमजोर बन्न सक्छ तर लामो कवितामा गद्यमयताको कारण कवितात्मक र सौन्दर्यशीलता पनि प्राप्त हुन्छ।

13.4.6 लय-विधान

मुक्त लय गद्य-कविताको आवश्यक र अनिवार्य तत्त्व हो। लामो कविताको संरचना मुक्त लयप्रधान हुनाले यसमा लयात्मक अनियमितता रहन्छ। मुक्तलय आजका कविताको प्रचलित विधान हो। यसैले आजका कविहरू मुक्त लयविन्यास अनुरूप कवितामा तीब्रता, गतिमयता र भावानुभूतिमा निरन्तरता दिइन सक्षण देखिन्छन्।

13.4.7 दृष्टिबिन्दु

कथन वा समाख्यान पद्धति नै दृष्टिबिन्दु हो। लामो कविता आत्मपरकता धेर हुनाले कवि-प्रोढोक्ति कथन दृष्टिबिन्दुको प्रयोगलाई निकै जोड दिएको पाइन्छ। तापनि कवि-निबद्ध वक्तृप्रोढोक्ति अर्थात् तेस्रो पुरुष दृष्टिबिन्दुको पनि समान्तर प्रयोग लामो कवितामा पाइन्छन्। मुक्तलयका लामा कवितामा आत्मपरक अनुभूति फरक-फरक ढङ्ग र शिल्पको नितान्त व्यक्तिगत हुन्छ।

13.4.8 मिथक, बिम्ब प्रतीक-विधान

लामो कवितामा मिथक अनिवार्य तत्त्व हुन्छ। मिथक मार्फत लामो कविताका कविहरूले मान्छेको निक्खर अभिव्यक्ति दिने प्रयास गर्छन्। नेपाली लामो कवितामा प्राचीन ग्रिसेली मिथक र लोककथात्मक मिथकको सुन्दर प्रयोग गरिएको पाइन्छ। प्राचीन हिन्दू, बौद्ध मिथकका साथै ग्रीस, रोम र मिश्र देशका पात्रहरूलाई आफ्नो परिवेश अनुकूल मिथक बनाएर नयाँ स्वर र शैलीमा अभिव्यक्त गर्ने कविहरू खप्पीस देखिन्छन्। मिथकसँगै बिम्बलाई पनि लामो कविताका संरचनात्मक घटक मानिन्छ। भाषामा मितव्ययिता, लयपूर्ण संरचना, स्पष्ट वर्णन र मूर्त अभिव्यक्ति नै बिम्बको विशेषता भए पनि यसको ठीक विपरीत लामो कवितामा प्रयुक्त बिम्ब अमूर्त र अपरिचित देखा पर्छ। वास्तवमा पौराणिक, प्राकृतिक, सामाजिक विविध बिम्ब प्रयोगद्वारा अनुभूतिलाई सार्थक तुल्याउनु लामो कविताको बिम्ब विधान हो।

13.4.9 भाषा-शैली

भाषा-शैली लामो कविताको अर्को संरचनात्मक घटक हो। तर फरक के छ भने लामो कवितामा प्रयुक्त भाषा आलाङ्कारिक नभएर पारम्परिक

काव्यिक भाषाभन्दा पृथक् हुन्छ। यसमा तन्द्रालु स्वप्नील अवचेनसम्बद्ध भाषा प्रयोग गरिन्छ। चेतनप्रवाहात्मक शैली सुहाउँदो ढाँचा यसको भाषिक शैली हो। पात्र र विषयवस्तुको सिलसिलाबद्ध विचार भावमा क्रमभङ्गता देखिन्छ। यसमा कविहरूले भावप्रवाहलाई बलियो र गतिमय बनाउन अनेक थरिका चिन्ह प्रयोग गर्न सक्छन्, जस्तैः थोप्ला दिनु, धर्सा कोर्नु, गोल चिन्ह दिनु, ठाउँ-ठावै अल्पविराम दिनु, प्रश्न चिन्ह लगाउनु आदि। यस्ता चिन्हद्वारा कवितामा भावप्रवाह विशृङ्खल तथा क्रमभङ्ग बन्दछ। यही नै लामो कविताको विशेषता पनि हो।

13.4.10 जीवन दर्शन

जीवन दर्शनलाई उद्देश्य पनि भनिन्छ। कविले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा पाठकसमक्ष प्रस्तुत गर्ने सन्देश जीवन दर्शन हो। लामो कवितामा पनि निश्चित जीवन दर्शन रहेको हुन्छ। वर्तमान युगको त्रासदी र त्यसको वितृष्णालाई नाङ्गो अभिव्यक्ति दिनु लामो कविताको खास उद्देश्य हो। अर्थात् युगीन समस्या, विकृति, विसङ्गति, भय, चिन्ता वैरभाव, कुण्ठा, विरक्ति, वैराग्य, ईष्या, द्वेष, अन्योलता, अविश्वास, घात-प्रतिघात, छल, बाधा जस्ता यावय् विषयलाई पाठकसमक्ष सोझो प्रस्तुत गर्नु लामो कविताको जीवन दर्शन हो।

13.5 नेपाली लामो कविताको परम्परा र विकास

नेपाली लामो कविताको परम्परालाई पल्याउँदै जाँदा हामी प्राचीन गाथाचक्र अन्तर्गतका विभिन्न लोकस्तरीय अभिव्यक्तिहरूसम्म पुग्नपर्छ। अर्थात् लामो कविताको प्रारम्भिक रूप पनि प्रथमिककालीन लोकगाथा परम्पराबाट नै आएको देखिन्छ। नेपाली कविता-परम्परामा सन् 1960 देखि एउटा नयाँ उपनिवेषको युग सुरु हुन्छ। त्यसैको फलस्वरूप लामो

कविता पनि एउटा हो। हुन त यो लेखन प्रविधि पश्चिमबाट नेपालीमा आधुनिक कालको उत्तरार्द्धमा भित्रिएको हो। पश्चिममा एज्रा पाउण्ड, टि. एस. इलियट प्रभृत्ति कविहरूका प्रयासमा लामो कविताको परम्परा थालिएको देखिन्छ। नेपालीमा पनि त्यसैको प्रभाव र प्रेरणा ग्रहण गरेर आयामिक कविहरूद्वारा लामो कविताको लेखनक्रम थालिन्छ। वैरागी काइँलाका अस्तित्वको दाबीमा साबातको बैला उत्सव नयाँ दृष्टि, नयाँ शैली र प्रविधियुक्त गद्यात्मक परिपाटीमा लेखिएका प्रथम प्रयास हो। उनैलाई लामो कविता लेखन परम्पराको विजारोपण गर्ने श्रेय प्राप्त छ। यस क्रममा अन्य कविहरूले पनि लामो कविता नौलो उपविधातर्फ कलम चलाउन थालेको पाइन्छ। बालकृष्ण सम, ईश्वरवल्लभ, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, जगदीश शम्शेर, कृष्ण भूषण दाहाल, रत्न शम्शेर, मोहन कोइराला, जीवन थिङ, गुमानसिंह चामलिङ, शरद छेत्री, असीत राई, नरेशचन्द्र खाती, दिनेश अधिकारी, मदन रेग्मी, युद्धवीर राणा, वानीरा गिरी, तोया गुरुङ, बासु शशी, जनार्दन जोशी, सरुभक्त श्रेष्ठ, अशेष मल्ल, गगन विरही, विष्णुविभु घिमिरे, केवलचन्द्र लामा, महेश प्रसाई, शैलेन्द्रुप्रकास नेपाल, प्रभृत्ति कविहरू प्रमुख देखिन्छन्।

नेपाली साहित्यमा लामो कविताको विकास-परम्परालाई पृष्ठभूमि प्रदान गर्नमा त्यस बेलाका पत्र-पत्रिकाहरूको बहुमूल्य भूमिका छ। काठमाडौंबाट बालमुकुन्ददेव पाण्डे र उत्त्म कुँवरको संयुक्त सम्पादनमा प्रकाशित रूपरेखा पत्रिकाको पूर्णाङ्क 37 (वि. सं 2021) प्रथमचोटि वैरागी काइँलाको अस्तित्वको दाबीमा साबातको बैला उत्सव शीर्षकको लामो कविता छापिएपछि क्रमशः यसै पत्रिकाको माध्यमबाट कवि जगदीश शम्शेर राणाको कान्छी शहर जान्छ (वि. सं 2021), रत्नशम्शेर थापाको कूइरोले आँखऱा उघार्छ, हुस्सुभित्र (वि.सं. 2021), मोहन कोइरालाको सूर्यदान (वि.

सं 2022), लेक (वि. सं 2023) पलङ्ग (वि.सं 2028), नून शिखरहरूमा (वि. सं 2031), ईश्वर वल्लभको अग्निद्वप (वि. सं 2031) आदि प्रकीशित रूपमा देखा पर्छन्। एवम् प्रकारले रूपरेखा पत्रिकाले आधुनिक नेपाली लामो कविताको प्रकाशनमा चासो देखाइ यस किसिमको कविताका थालनी र विकाससमेत गरेको पाइन्छ भनेर प्रतापचन्द्र प्रधान भन्छन्। रूपरेखा पत्रिकासितै पछिल्लो समय मधुपर्कमा अशेष मल्ल, गगन विरही, दिनेश अधिकारी र विष्णुविभु घिमिरे आदि युवा कविहरूका संयुक्त लेखनमा एउटा वस्तीको कथा (वि.सं 2057) प्रकाशित देखिन्छ।

यस क्रममा अन्य कविहरूले पनि यस उपविधातर्फ कलम चलाएका छन्- रत्नशम्शेर थापाको क्षितिजको भुत्ला आज बोकाको समपनामा (वि.सं 2028), बालकृष्ण समको अवतार दर्शन (वि.सं 2030), कृष्णभूषण दाहालको दाज्यू तिम्रो हात चाहिन्छ (वि. सं 20340, बासु शशीको जे होस्, तिनी त्यति टाढा (वि.सं 2035), मदन रेग्मीको आजाजुले, पहाड र घाउको आँखा (वि. सं 2036), जनार्दन जोशीका हस्पिटलको कैदी क्याविन न. एकमा (वि.सं 2036), आवाजको खोज (वि.सं 2045), अनन्त यात्रा (वि. सं 2045), तिमीलाई खोज्दा (वि. सं 2045), सरुभक्तको बोक्सीको आह्वान र घोषणा पत्र (वि.सं 2040), वानीरा गिरीको मेरो आविष्कार (वि. सं 2041), तोया गुरुङका सूर्यदह (वि. सं 2042), धूपी (वि.सं 2052), महेश प्रसाईका आशीर्वचन म हवन गर्छु, समिधा रती सबैका आग्रह (वि.सं 2042), शैलेन्द्रुप्रकाश नेपालको वेदना बोल्छ (वि. सं 2042), दिनेश अधिकारीको इन्द्रजात्रा (वि. सं 2051) आदि प्रमुख छन्।

नेपालबाट मात्र नभएर भारतका नेपाली कविहरूले पनि लामो कवितामाथि चासो राखेर यसको विकासको गतिलाई अगाडि बढाउन मद्दत गरेका छन्।

Notes

गुमानसिंह चामलिङका सूर्य उदाउनुभन्दा पहिल्यै (सन् 1968), कारागारभित्र प्रतीक्षा त्यो अन्तिम पैसलाका (सन् 1977), असीत राईको अक्टोपस (सन् 1971), जीवन थिङको नार्सिस (सन् 1972), ईश्वर वल्लभको मेरो आमाले आत्म हत्या गरेको देश (सन् 1972), नरेशचन्द्र खातीको हस्ताक्षर (सन् 1978), शरद छेत्रीका पर्यटन (सन् 1979), महानिशा (सन् 1986), युद्धवीर राणाको चिहान नपाएका तक्माहरू (सन् 1981), केवलचन्द्र लामाको खण्ड-अखण्ड (सन् 1990) आदि दार्जिलिङ, सिक्किम र पूर्वाञ्चल भेगबाट प्रकाशित लामो कविताका कृतिहरू हुन्।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ 1:□

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□

1. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□र□□□□□□□□□□□□?

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□□गत □□□□□□□□□□-□□
□□□?

....

....

....

3. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

13.6 हाइकुको परिचय, स्वरूप र परम्परा

हाइकु नेपाली साहित्यमा प्रचलित नवीनतम विधा हो। थोरै शब्दमा धेरै भन्न सक्ने जापानी शैलीको कवितालाई हाइकु भनिन्छ। हाइकुको व्यत्पत्ति स्थल जापन हो। जापनी जनमानसको संस्कार-संस्कृति, परम्परा र सौन्दर्य-चेतनाबाट विकसित भएर विश्वसाहित्यमा फैलिँदै नेपाली साहित्यमा पनि भित्रिएको हो। हाइकुलाई बौद्ध-धर्म, चीनी दर्शन, प्राच्य-संस्कृति जस्ता विचारधाराको दर्पण मानिन्छ। सत्रौं शताब्दीमा प्रचलित जापानी 'हक्कु' छन्दलाई नै पछि हाइकु भनिएको हो। सातौं शताब्दीमा 'होक्कु' वा हाइकुलाई 'हाइकाइ' को रूपमा चिनिन्थ्यो। त्यस समय हाइकाइ (5+7+5=17) अक्षरमा लेखिँदैन थियो। धेरै पछि आरकिन्दा मोरिटा (1452-1540) ले पहिलोपल्ट हाइकाइलाई होक्कु अर्थात् हाइकुमा रूपान्तरण गरेपछि यस अक्षरीय संरचना छोटिएर (5+7+5=17) पुगेको हो भन्ने तथ्योद्घाटन भएको देखिन्छ। हाइकुका जनक जापानी साहित्यकार मात्सुओ बाशो (1644-1694) हुन्। तिनले नै हाइकुलाई काव्य विधाको रूपमा प्रतिष्ठापित गरेका हुन्। हाइकुलाई सत्यभूषण वर्माले अनुभूतिको चरम क्षणको कविताको रूपमा मानेका छन्। यसलाई कति लेखकहरूले 'तीहक' को नामले पनि चिनाउने प्रयास गरेका छन्।

पोष चापागाई अनुसार हाइकु रचना जीवन र जगत्को अन्तर्सम्बन्ध मुखरित गर्ने सप्तशारदीय बिम्बविधान कविताको नाम हो। ॐकार हो हाइकु। वेदको ऋचा हो हाइकु। योगाग्नि हो हाइकु। गीता हो हाइकु। उपनिषद् हो हाइकु। कविता भएर पनि पाणिनीको व्याकरणसूत्र हो हाइकु। हाउइकुले गफ गर्दैन। जपस्वीले जस्तो हाइकुले जगत्लाई ओजपूर्ण वाणी दिन्छ। सम्भावनाको सगरमाथा हो हाइकु। हाइकुले पूर्वीय दर्शनको केस्रा-

केस्रा केलाउँछ। बौद्ध-धर्म, तावबाद, जैनवाद र आचार्य पिङ्गलका अवधारणाहरूको संश्लिष्ट रूप हो हाइकु। हाइकुको मूलमन्त्र हो स्वल्पाक्षर। सम्भावना मुटुको धडकन हो। शीर्षक नलेखिएको हाइकुको अनन्त सम्भावनाहरू हुन्छन्। हाइकुमा सम्भावनाको महासागर हुन्छ। अतः हाइकुका तीन हरफ 17 अक्षरमा समाजको बहुआयम र दर्शन अँटाएको हुन्छ। तुकान्त हाइकुको विशेषता हो। तर नेपाली साहित्यका कविहरूले केही हाइकुहरू तुकबन्दी परिपाटीमा पनि लेख्ने गरेको पाइन्छ। जस्तैः

पितृले लिन्छन्

पूनर्जनम भने

श्राद्ध कल्लाई । (बी.पी मल्ल)

मल्लका प्रायःजसो हाइकु तुकान्तयुक्त छन्। तुकान्त पहिलो, दोस्रो पङ्क्तिमा वा दोस्रो, तेस्रो पङ्क्ति कहीँ पनि हुनसक्छ, त्यसमा कुनै बन्धन छैन। तर अनिवार्य रूपमा हाइकुको मान्य विषय प्रकृति-चित्रण तथा दार्शनिक सोच हुनुपर्छ भन्ने देखिन्छ। नेपाली हाइकुमा प्राकृतिक सौन्दर्य, हिन्दु दर्शनका साथै सांस्कृतिक विडम्बना र विसङ्गति तथा राजनैतिक विरोधाभासलाई उजागर गर्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ।

हाइकु तीन पङ्तिमा लेखिन्छ। पहिलो पङ्तिमा 5 अक्षर, दोस्रो पङ्क्तिमा 7 अक्षर अनि तेस्रो पङ्क्तिमा 5 अक्षर गरी जम्मा (5+7+5=17) अक्षर हुन्छन्। हाइकुमा अक्षरको गणना हुन्छ मात्राको हुँदैन। तापनि हाइकु विश्वका सर्वाधिक भाषामा लेखिने हुनाले यसका वर्ण वा पद क्रममा (5+7+5=17) एकरूपता नहुन पनि सक्छ। तर हाइकु तीन पङ्क्तिमै रचिनुपर्ने नियम बने सर्वमान्य छ। हाइकुको सम्बन्धमा विद्वान्हरू के भन्छन् भने हाइकु लेखनका लागि शास्त्रीय संरचना मात्र पनि पर्याप्त छैन।

कलात्मक ढङ्गबाट प्राकृतिक किगोको प्रयोग गर्नुपर्छ। हाइकु ओझिलो र बोझिलो हुनुपर्छ। यसको शास्त्रीय चरित्र एकदमै कठिन हुनाले कसैले 5+7+5=17 मा लेख्दैमा त्यो हाइकु हुँदैन। शास्त्रीय संरचनात्मक दृष्टिले हाइकुका केही उदाहरणहरू यस प्रकार छन्-

मूर्ति सुनको ⟹	मूर् + ति + सु + न + को = ५
हाम्रो भगवान्को ⟶	हाम् + रो + भ + ग + वान् + को = ७
मुटु धातुको । (बी.पी मल्ल) ⟶	मु + टु + धा + तु + को = ५

झरेको फूल ⟹	झ + रे + को + फू + ल = ५
हाँगामा फर्कन्छ की ⟹	हाँ + गा + मा + फर् +कन् + छ + की = ७
हेर, पुतली (मोरिताके) ⟹	हे + र + पु + त + ली = ५

मन फुलेको ⟹	म + न + फु + ले + को = ५
गाउँ बस्तीहरूमा ⟹	गा + उँ + बस् + ती + ह + रू + मा = ७
मनै हरायो (ज्ञान उदास) ⟹	म + नै + ह + रा + यो = ५

नेपाली साहित्यमा हाइकु लेखनको परम्परा साह्रै लामो देखिँदैन। सर्वप्रथम वि.सं 2019 सालमा शंकर लामिछानेले रूपरेखा पत्रिकामा हाइकु प्रकाशित गरेका देखिन्छन्। लामिछानेको हाइकुको रचनाकाल (वि. सं 2019, भाद्र) लाई सीमा मानेर त्यसै समयदेखि नेपाली हाइकु लेखनको विकास-यात्रा थालिएको मान्नुपर्ने देखिन्छ। लगभग पाँच दशकभन्दा थोरै बेसी नेपाली हाइकु लेखनको समयावधि रहेको छ। यो पाँच दशकको अवधिभरि नेपाली साहित्यमा चित्तबुझ्दो हाइकुको विकास हुन सकेको अनुभव हुँदैन। फुटकर

रूपमा विभिन्न पत्र-पत्रिका एवम् सामाजिक सञ्जालहरूमा हाइकु लेखिँदै आएका छन् तर पुस्तकाकान कृतिका रूपमा भने थोरै देखिन्छन्। आजसम्म प्रकाशित पुस्तकाकार हाइकु कृतिहरू बी पी. मल्लका आभास हरफहरूका, अनुभुत क्षणहरूका बोध, अक्षरा, बी. के पाल्पालीको घायल वर्तमान, शशी भण्डारीको शीतको जून, विष्णबहादुर सिंहको मौन बतास, रेणुका भट्टराईको साकुरा र सुस्केरा, चन्द्रकला शाहको आँधी आएर, सुरेन्द्र महर्जन अमरका नदीको रङ्ग र ओइलाएको फूल, रेवतीरमण खनालको समयका उच्छ्वासहरू, सुकुम शर्माको लहराका फूलहरू, टीकाराम उदासीको अनुभूतिका बाछिटाहरू, रमेस प्रभातको सत्ता लिप्सा, कपिलदेव खनालको विरामी देश, गोविन्द शाण्दिल्यको पूर्वारूण, विचन्द्रको यी हाइकु हुन् : यी हाइकु होइनन्, धनकुटे कान्छाको अक्षरहरू, आमा र देश, मिश्र वैयजन्तीको समवेदनाका नागवेलीहरू, लक्ष्मण नेवटियाको थोपा थोपा जिन्दागी, दिपेन्द्र आचार्य सुमिको इक्षण, राजेन्द्र पासाको आत्म अभिव्यञ्जना आदि उल्लेखनीय छन्। नेपाली साहित्यमा हाइकु विधा सोझै जापानी हक्कु वा हाइकुबाट आएको होइन। सर्वप्रथम भारतमा रवीन्द्रनाथ ठाकुरले सन् 1919 मा जापानी हाइकुको बङ्गला भाषामा अनुवाद गरेर चिनाएपछि हिन्दी साहित्य हुँदै कालान्तरमा नेपाली साहित्यमा प्रचलित भएको हो।

□ □ □ □ □ □□□ □ □ □ □□ □ □ □□ □ □ □ □ □ □ □ **2:**□

□ □ □: ¡) तल □ □ □ □ □ □□ □ □ □□ □ □ □ □ □□ □ □ □ □
□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

1.□ □ □ □ □□ □ □ □ □ □ □□□□ □ □ □□ □ □ □ □?□

....

....

....

Notes

2. □ □ □ □ □ □□ □ □ □ □□ □ □ □ □□ □ □ □ ?□

....

....

....

3. □ □ □ □ □ □□ □ □ □ -□ □ □ □ □ □ □ □ □□ □ □ □ □ □ □□ □ □ □ □ □

....

....

....

13.7 दुई हरफे कविको परिचय र स्वतारूप

नेपाली साहित्यमा दुई हरफे कवितालाई युग्मगको रूपमा पनि चिनिन्छ। युग्मग भनेको युगल वा जोडी हो। नेपाली प्रयोगात्मक शब्दकोशमा युग्मगलाई 'दुई श्लोकमा लेखिने कविता' भनिएको छ। युग्मक नेपाली साहित्यमा नौलो काव्य विधाको रूपमा परिचित रहेको छ। सन् नब्बेको दशकदेखि यता नेपाली साहित्यमा लेखिँदै आए पनि यसको प्रभाव र प्रचलन नेपाली साहित्यमा कमै पाइन्छ। दुई हरफे कवितालाई कतिले सूत्र-कविता पनि भन्ने गरेका छन्। कालुसिंह रनपहेंली दुई हरफे कविताका स्रोत कवि हुन्। नेपाल तथा भारतबाट पहिलोपल्ट युग्मग शीर्षकमा दुई हरफे कविता स्वरूप भएको सङ्कलन प्रकाशित गर्ने कार्य रनपहेँलीद्वारा नै सर्वप्रथम भएको देखिन्छ। अहिलेसम्म कृतिगत रूपमा दुईवटा मात्र मुक्तकका पुस्तकहरू प्रकाशित देखिन्छन्। कालुसिंह रनपहेँलीको युग्मग (सन् 1998), पासाङ नर्बु लामाको समयको पक्षधर (सन् 2013) आदि। यी बाहेक विभिन्न पत्र-पत्रिका र सामाजिक सञ्जालहरूमा केही कविहरूले दुई हरफे कविता प्रकाशित गर्दै आएका

देखिन्छन्। कृष्ण शर्मा सुमु, प्रेम न्यापाने, ओम खवास प्रभृत्ति कविहरूले फुटकर रूपमा भए पनि कलम चलाउँदै आइरहेका छन्।

दुई हरफे कविताको कुनै शास्त्रीय नियम उपलब्ध छैन। आजसम्म प्रकाशित कविताकै आधारमा हेर्दा दुई हरफे कवितामा शीर्षकको चयन अनिवार्य रहेको देखिन्छ। शीर्षकसँग मूल भावको सन्तुलन भएको हुनुपर्छ भन्ने दुई हरफे कविहरूको भनाइ छ। जस्तैः

फरक

सुन पस्यो छेँडेर बाहिरी कान

जून पस्यो छेँडेर भित्री मन । (कालुसिहं रनपहेँली)

ओच्छ्यान

दिनैभरि भौंतारिए पनि

उसैको सहारा साँझमा । (प्रेम न्योपाने)

आजसम्म दुई हरफे कविताको कुनै शास्त्रीय नियम बन्न नकसेकोले आफ्नै सुविधामा कविहरूले लेखिरहेका देखिन्छन्। जस्तैः

सम्बन्ध

जीवनलाई बोलाइरहें

मृत्यु पो दगुरेर आयो । (कालुसिंह रनपहेँली)

नाटक

आफै खेल्नु छ असली नाटक

हेर्दैछ दुनिया बनेर रंगशाला । (प्रेम न्योपाने)

Notes

बाटो

हिँड्नु पर्ने रहेछ जिन्दगीको भारी बोकेर सधैँ,

लक्ष्यसम्म उकालो ओरालो व्यथा बोकेर सधैँ । (कृष्ण शर्मा सुमु)

दुई हरफे कवितामा समसामयिक सरोकारका कुराहरू, समाज-दर्शन, दार्शनिक-चेतनाका विषय मान्य देखिन्छ।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ **3 :**□

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□

1. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□?□

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□?□□

....

....

....

3. □□□□□□□□□□-□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ □□□□□□

....

....

....

13.8 तीन हरफे कविताको परिचय र स्वरूप

नेपाली साहित्यमा तीन हरफे कविता सन् अस्सीको दशकदेखि नै लेखिँदै आएको पाइन्छ। तीन हरफे कविता हाइकु र मुक्तकका बीचको अवान्तर विधाको रूपमा प्रचलित रहेको देखिन्छ। हाइकु पनि तीन हरफे कविता जस्तो तीन पङ्क्तिमै लेखिन्छन् तर तीन हरफे कविताको आजसम्म कुनै सैद्धान्तिक नियम बनेको देखिँदैन तापनि हाइकुमा अक्षर गणना हुन्छ तर तीन हरफे कवितामा अक्षरको गणना हुँदैन। यसमा शब्द वा पद तथा निपातको गणना हुनसक्छ। स्वरूपको दृष्टिले तीन हरफे कविता तीन पङ्क्तिको कम्तिमा 6 वटा शब्द वा पद र बेसीमा 13 वटा शब्द वा पदको संरचना हुन्छ। पहिलो पङ्क्तिमा विषयवस्तु अनुरूप 2, 3, 4, 5 शब्द वा पद पनि हुन्छसक्छ। दोस्रो पङ्क्तिमा पनि सोही क्रम अनुसार 2, 3, 4, 5 शब्द वा पद रहन्छन् । तेस्रो पङ्क्तिमा 2, 3, 4 शब्द वा पद रहन्छन्। धेरैजसो तेस्रो पङ्क्तिमा 2 वटा शब्द वा पदको प्रयोग गरिएको हुन्छ। यसमा निश्चित यतिवटा शब्द वा पद हुनपर्छ र त्यसै अनुरूप लेख्नुपर्छ भन्ने खासै नियम छैन। हाइकुभन्दा फरक अस्तित्वको रूपमा चिनिने यसको विशेषता भनेको शीर्षकको चयन गरेर लेख्नु हो। हाइकुमा शीर्षक हुँदैन तर तीन हरफे कवितामा शीर्षक केन्द्रिय भूमिकाको रूपमा रहन्छ। तल राजेन्द्र भण्डारीका तीन हरफे कविताहरूका केही उदाहरण दिइन्छ। जस्तैः

होटलको खिड्कीबाट

देख्छु लस्कर मलामीको

तल सडकमा,

अझ गहिरो तान्छु कफी ।

तीन हरफेमा प्रश्न (?), कमा (,), विस्मायदिवोधक (!), उद्धरण (‘ ’) जस्ता चिह्नहरू आदि, मध्य र अन्त्य कहीँ पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ। जस्तैः

पृथ्वी

बास माग्ने पो हो कि?

हेर त को रूँदैछ अँध्यारोमा?

ए, पृथ्वी पो?

शब्द सङ्ख्याको दृष्टिले तीन हरफे कविताको स्वरूप यस प्रकार देखिन्छ। जस्तैः

मृत्यु

अन्तिम ठूलो

तातो गाँस

पेटको माझ ।

रोटी/जून

भिखारी बालकका विस्मित नजर

हेर्दछन्-अपलक अर्धचन्द्रलाई

‘आधा रोटी कसले खाएछ?’

मोल-तोल

चकलेटी खिड्की,

हेर्छ सेठ उँभोतिर,

यो बादलको के भाउ होला ?

यसमा दार्शनिक-चिन्तन, मनोवैज्ञानिक प्रभाव, सामाजिक अन्धता र कुरीति, आशावादी स्वर, व्यङ्ग्य जस्ता विषयगत विविधता मान्य रहन्छन्। नेपाली साहित्यमा शंकर लामिछानेद्वारा लिखित पहिलो हाइकु वास्तवमा तीन हरफे कविता भन्नु सुहाउँदो देखिन्छ। लामिछानेको उक्त हाइकु तीन हरफे कविताको स्वरूपसँग मेल खान्छ किनभने लामिछानेको उक्त हाइकु 'सूर्योदय' शीर्षकमा छापिएको पाइन्छ। यसरी नै तीन हरफे कविताको स्वरूपगत विशेषता भएको कृति बी.पी मल्लको आभास हरफहरू (सन् 1993) प्रकाशित छन्। तीन हरफे कवितालाई विकास गर्ने कविका रूपमा राजेन्द्र भण्डारी मुख्य देखिन्छन्। उनका यी शब्दहरू : यी हरफहरू, क्षर/अक्षर प्रकाशित तीन हरफे कविता-सङ्ग्रह हुन्।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ 4:□

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□

1. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□?□

....

....

....

3. □□□□□□□□□□-□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□

....

....

....

13.9 उपसंहार

लामो कविता, हाइकु, दुई हरफे कविता र तीन हरफे कविता नेपाली कविताका नौला उपविधाहरू हुन्। यीमध्ये लामो कविता नेपाली साहित्यमा धेरै प्रचलित र सैद्धान्तिक मान्यतासित देखापरेको उपविधा हो। हाइकु पनि नेपाली साहित्यमा निकै प्रचलित रहेको देखिन्छ भने तीन हरफे कविता मुक्तक र हाइकुका अवान्तर बीचको अवस्थामा रहेको देखिन्छ। अहिलेसम्म तीन हरफे र दुई हरफे कविताको सैद्धान्तिक मान्यात उपलब्ध छैनन्। तापनि नेपाली साहित्यमा उक्त विधाका कविताहरू लेखिँदै आइरहेका पाइन्छन्।

13.10 सार

लामो कविता परम्परित मूल्यको विपरीत नयाँ भावबोधपरक सामयिक चिन्तनयुक्त काव्य-रूप हो। यो अमूर्त चित्रकला, आधुनिक सङ्गीत कला र रेखा गणिततिर उन्मुख शृङ्खला हो। जहाँ नयाँ जीवन विधानको संगति हुन्छ औ जो परम्परागत रूढिदेखि मुक्त हुन्छ, जसमा नयाँ साक्षात्कारको क्षमता हुन्छ, जो आधुनिक परिस्थिति औ संवेदनाद्वारा पुष्ट र प्रमाणित हुन्छ त्यही लामो कविता हो।

आख्यानहीन आख्यान, विकीर्ण चिन्तन, भावको विसङ्गति, क्रमहीनता, शृङ्खला टुक्रिनु, पंक्ति वा अनुछेदमा अन्तः सम्बन्ध भत्कनु, कविको

अन्तःचेतनाको भावाभिव्यक्तिमा जोड दिनु, चेतना प्रवाहात्मक प्राबल्य रहनु लामो कविताको स्वरूपगत विशेषताहरू हुन्।

लामो कविताका शीर्षक, आख्यान विकल्पी संरचना, विषयवस्तु, पात्र-विधान, भाव-विधान, लय-विधान, दृष्टिबिन्दु, मिथक, विम्ब र प्रतीक विधान, भाषा-शैली, जीवन दर्शन आदि संरचना पक्षहरू हुन्।

थोरै शब्दमा धेरै भन्न सक्ने जापानी शैलीको कवितालाई हाइकु भनिन्छ। हाइकुको व्यत्पत्ति स्थल जापन हो। जापनी जनमानसको संस्कार-संस्कृति, परम्परा र सौन्दर्य-चेतनाबाट विकसित भएर विश्वसाहित्यमा फैलिँदै नेपाली साहित्यमा पनि भित्रिएको हो। हाइकुलाई बौद्ध-धर्म, चीनी दर्शन, प्राच्य-संस्कृति जस्ता विचारधाराको दर्पण मानिन्छ। हाइकु 5+7+5= 17 अक्षरमा लेखिन्छ। यसमा शीर्षकको भूमिका हुँदैन।

दुई हरफे कविताको अर्को नाम युग्मग हो। युग्मग दुई श्लोकमा लेखिन्छ। युग्मक नेपाली साहित्यमा नौलो काव्य विधाको रूपमा परिचित रहेको छ। यसमा शीर्षकको केन्द्रिय भूमिका रहन्छ। दुई हरफे कविताका कविहरू एकदमै थोरै देखिन्छन्। आजसम्म यसको कुनै सैद्धान्तिक मान्यता उपलब्ध छैन।

तीन हरफे कविता हाइकु र मुक्तकका बीचको अवान्तर विधा हो। यसमा तीन हरफको संरचना हुन्छ। शीर्षकको भूमिकाले गर्दा यो हाइकुभन्दा फरक देखापर्छ। यसको कुनै शास्त्रीय बन्धन नभएकोले यो स्वतन्त्र रूपमा लेख्न सकिन्छ। आजसम्मका कविहरूले पङ्क्तिगत कम्तिमा 2,3,4,5 शब्द वा पदको गणना गरेर लेखेका पाइन्छन्। यसको पनि आजम्म कुनै सैद्धान्तिक मान्यता उपलब्ध छैन।

13.11 अनुशीलनी

1. लामो कविता भन्नाले के बुझिन्छ? यसका सैद्धान्तिक मान्यताहरू के कस्ता छन्?

2. नेपाली लामो कविताका परम्परा र विकास-प्रक्रियाबारे प्रकाश पार्नुहोस्।

3. हाइकुको परिचय र स्वरूप दिएर नेपाली साहित्यमा हाइकुको प्रभाव र विकास-प्रक्रियाको चर्चा गर्नुहोस्।

4. युग्मक केलाई भनिन्छ? सोदाहरण प्रस्तुत गर्नुहोस्।

5. तीन हरफे कवितालाई हाइकु र मुक्तकका बीचको अवान्तर विधाको रूपमा चर्चा गर्नुहोस्।

टिप्पणी लेख्नुहोस्-

चेतन-प्रवाह शैली ।

हाइकु र तीन हरफे कवितामा साम्य र वैषम्य ।

लामो कविता र खण्डकाव्य ।

हक्कु र हाइकाइ ।

लामो कवितामा लयविधान ।

13.12 अतिरिक्त अध्ययन-

1. प्रतापचन्द्र प्रधान – प्रतिनिधि आधुनिक नेपाली लामा कविता ।

2. नरेन्द्र मोहन – लम्बी कविताओं का रचना विधान ।

3. नामवरसिंह – कविता के नए प्रतिमान ।

4. राजेन्द्र भण्डारी – क्षर/अक्षर ।

5. राजेन्द्र भण्डारी – यी शब्दहरू यी हरफहरू ।

6. कालुसिंह रनपहेँली – युग्मग ।

7. घनश्याम नेपाल – नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास् ।

8. बी.पी मल्ल – अक्षरा ।

9. राजेन्द्र पासा – आत्म अभिव्यञ्जना ।

13.13 [illegible]

[illegible]

---

1. [illegible] 1: [illegible]

[illegible]-1 [illegible] 13.3 [illegible]
[illegible]

[illegible]-2 [illegible] 13.4.1 - 13.4.10 [illegible]
[illegible]

[illegible]-3 [illegible] 13.5 [illegible]
[illegible]

2. [illegible] 2: [illegible]

[illegible]-1 [illegible] 13.6 [illegible]
[illegible]

[illegible]-2 [illegible] 13.6 [illegible]
[illegible]

[illegible]-3 [illegible] 13.7 [illegible]
[illegible]

3. [illegible] 3: [illegible]

[illegible]-1 [illegible] 13.7 [illegible]
[illegible]

Notes

-2 17.7

-3 13.7

4. 4:

-1 13.8

-2 13.8

-3 13.8

एकाइ-14 : नेपाली कवितामाको समाज-सांस्कृतिक अध्ययन

संरचना

14.1 उद्देश्य

14.2 परिचय

14.3 सामाज-सांस्कृतिक अधययनको परिचय र विशेषता

14.3.1 समाज-सांस्कृतिक अध्ययनको विविध आयाम

14.3.2 समाज-सांस्कृतिक अध्ययनको अभिप्राय

14.3.2.1 समाज शब्दको अर्थ, स्वरूप र परिचय

14.3.2.2 संस्कृतिको अर्थ, स्वरूप र परिचय

14.4 नेपाली कवितामा समाज-सांस्कृतिक अध्ययन

14.4.1 लोक-सन्दर्भ

14.4.2 राष्ट्रिय चेतना

14.4.3 अध्यात्म चेतना

14.4.4 सामाजिक-नीतिमूलक चेतना

14.4.5 वर्ग चेतना

14.4.6 जातीय चेतना

14.4.7 बिम्ब-प्रतीक र मिथक

14.4.8 भाषा

14.5 उपसंहार

14.6 सार

14.7 अनुशीलनी

14.8 अतिरिक्त अध्ययन

14.1 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययनपछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नु हुनेछ:

समाज-संस्कृतिको परिचय

समाज-संस्कृतिका विविध आयामहरू

समाज-संस्कृतिका विशेषताहरू

समाज-सांस्कृतिक दृष्टिले नेपाली कवि

14.2 परिचय

समाजका विविध संस्कृतिहरूको अध्ययन नै समाज-सांस्कृतिक अध्ययन हो। समाज-सांस्कृतिक शब्द समाज र संस्कृतिको समासबाट बनेको शब्द हो। समाजमा प्रचलित परम्परा, सामाजिक व्यवस्था, रहन-सहन, कविको समसामयिक जीवन-मूल्यको अध्ययन गर्नु समाज-सांस्कृतिक अध्ययनको मूल आधार हो। युगविशेष मानवीय आस्था वा परम्पराको परिचयात्मक प्रस्तुति समाज-सांस्कृतिक अध्ययनद्वारा मात्र सम्भव हुँदछ भन्ने धारणा पाइन्छ । मानवीय सामाजिक प्रभाव सांस्कृतिक परिवेशका साथ साहित्यमा प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ । जुन रचनामा आफ्नो स्थान र आफू बाँचेको समय तथा आफ्ना परिवेशको सहज वर्णन हुँदैन, त्यस्ता

रचनाले जनमानसका हृदयलाई जित्न सक्दैनन् । यसर्थ, समाज-सांस्कृतिक पक्ष कविताका माध्यमद्वारा नै मानव सहृदयसम्म पुग्न सक्छ । समाज-सांस्कृतिक अध्ययनको मूल उद्देश्य साहित्य वा कवितामा मानवीय जीवनको विविध पक्षलाई कतिसम्म विस्तारपूर्वक हेरिएको छ त्यसैमा केन्द्रित हुनु हो । नेपाली कवितामा लोकदृष्टि, ऐतिहासिकता, धार्मिकता, जातीयता, वर्गीय, सामाजिकता आदि समाज-सांस्कृतिक तत्त्वहरूलाई दह्रोसँग उठान गर्दै आएको देखिन्छ। यसै समाज-सांस्कृतिक तत्त्वहरूका आधारमा नेपाली कवितालाई अध्ययन गर्न सकिन्छ।

14.3 सामाज-सांस्कृतिक अध्ययनको परिचय र विशेषता

कविताले मानव जातिका चित्तवृत्तिहरूको सञ्चित प्रतिबिम्बलाई प्रस्तुत गर्ने हुनाले अन्ततः लोकमानसको परम्परालाई समेट्ने कार्य गर्दछ । मानवीय चितवृत्ति र समाजको आदर्श सत्ता संस्कृतिबाट प्रभावित भएको हुन्छ। कविले परम्पराबाट नै लेखनमा प्रेरणा प्राप्त गरी समसामयिक समाज-सांस्कृतिक पक्षहरूलाई प्रस्तुत गर्दछ । त्यसैले युगविशेष लेखनको समुचित मूल्याङ्कन समाज-सांस्कृतिक दृष्टिद्वारा गर्न सकिन्छ भन्ने सम्भावना प्रबल देखिन्छ। कविता र समाजबिच कवि व्यक्तित्वको स्थान महत्त्वपूर्ण मानिन्छ भने संस्कृतिले तीनै वस्तुलाई जोड्ने तन्तुको कार्य गर्दछ । यसो हुनाले कवितालाई सामाजिक जीवनबाट अलग गराउन सकिँदैन कारण कवितामा समाज-सांस्कृतिक आयाम आफ्नो भिन्नाभिन्नै दृष्टिकोणद्वारा प्रस्तुत हुने गर्दछ । यसैले कवितालाई सामज-सांस्कृतिक अध्ययनको सबल साधनका रूपमा लिइन्छ । यस दृष्टिकोणले हेर्दा समाज

र कविताबिच गहिरो सम्बन्ध रहेको थाहा लाग्छ । 'समाज र कविताको सम्बन्ध जति सहज र सरल देखिन्छ, त्यसको गहिराइ त्यति नै कठिन रहेको पाइन्छ । समाज र कविताबिच दुई तरहका सम्बन्ध हुन्छन्, पहिलो समाजलाई साहित्यद्वारा अनुशीलन गर्नु, दोस्रो साहित्यको अनुशीलन समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणद्वारा गर्नु । यस सन्दर्भमा आलोचक मैनेजर पाण्डेयको निम्नलिखित धारणा उपयुक्त देखिन्छ । तिनका अनुसार साहित्यको संश्लिष्ट अनुशीलनका तीनवटा प्रमुख लक्ष्यहरू यसप्रकार छन्– 1. साहित्यमा समाजको खोजी गर्नु, 2. समाजमा साहित्यको सत्ता र साहित्यकारको स्थितिको विवेचन गर्नु, 3. साहित्य र पाठकका सम्बन्धको विश्लेषण गर्नु' आदि ।आलोचक पाण्डेयका अवधारणाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने, कविता वा साहित्यलाई गहिरिएर बुझ्नका लागि सामाजिक सन्दर्भको जानकारी आवश्यक हुन्छ। यसर्थ, साहित्यिक रचना वा कृतिलाई सामाजिक कार्य तथा उत्पादन मानिने गरिन्छ । कविताले मानवीय चेतनालाई आदर्शमा पुऱ्याउँछ भने संस्कृतिले मानवीय चेतनालाई परिष्कार गर्छ। दुवैको अस्तित्व समाजसितै जोडिएको देखिन्छ। संस्कृतिका परिप्रेक्ष्यमा नै कविताले सामाजिक विकृतिलाई संस्कारद्वारा परिष्करण गरी उच्चतामा पुऱ्याउने कार्य गर्दछ। यसैले समाज, संस्कृति र कविताको सम्बन्ध नङ्मासु जस्ता अभिभाज्य हुन्छन्।

कविता र समाजको सम्बन्धलाई बुझ्नका लागि रचनाकार व्यक्तिको ठोस ऐतिहासिक सम्बन्ध बुझ्नपर्ने आवश्यकतालाई समाज-सांस्कृतिक अध्येताहरूले जोड दिएका छन् । रचनाकार व्यक्तिको ऐतिहासिकताले समाजको चित्र उद्घाटन गर्न मद्दत गर्छ किनभने व्यक्ति समाजको अभिन्न अङ्ग हुन्छ। समाजदेखि व्यक्तिलाई अलग गर्नु सकिँदैन । समाजसित व्यक्तिको जीवन अभिन्न रूपमा जोडिएको हुँदा व्यक्तिको समस्त व्यापार

त्यसैमा प्रभावित भएको हुन्छ। तथापि व्यक्ति साध्य र समाज साधनका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

समाज तथा सांस्कृतिक परम्परा विभिन्न प्रचलित मान्यताहरूद्वारा व्यवस्थित हुन्छन् । यसबाट साहित्य अक्षुण्ण रहन नसक्ने भएकाले समाज-सांस्कृतिक अध्ययनले कवितामा निरूपित सामाजिक व्यवस्थाका साथै लेखकका चिन्तनधारा औँ लेखक बाँचेका समय र परिवेशलाई पनि समावेश गरेर कृतिमा त्यसको प्रभावको खोजी गर्ने कार्य गर्दछ ।

14.3.1 समाज-सांस्कृतिक अध्ययनको विविध आयाम

'कविले समाज-सांस्कृतिक आयाम र तत्त्वहरूलाई ग्रहण गरी त्यसको विश्लेषणलाई सर्वसाधरणको अगाडि प्रस्तुत गर्छ ती विभिन्न पक्षहरू नै समाज-सांस्कृतिक अध्ययनको विविध आयानहरू हुन् ।' मानव जीवनका हरेक पक्ष सुख-दुःख, पुग-अपुग, प्रेम-विछोड, आशा-निराशा, आस्था-अनास्था, विश्वास-अविश्वास, धर्म-अधर्म, घर-परिवार, गाउँ-समाज, रहन-सहन, जन्म-मृत्यु, विद्रोह-क्रान्ति, पाप-पुण्य, आगमन-निर्गमन, स्त्री-पुरुष, जात-जाति-वर्ग सबै समाज-सांस्कृतिक अध्ययनका कुनै न कुनै विषयका रूपमा ती पर्दछन् । त्यसको प्रभाव साहित्यमा गहिरोसित परेको हुन्छ । कवि सामाजिक प्राणी भएकाले तिनले समाजबाट नै विषयलाई चयन गर्छन् । समाजमा घट्ने साधारणतः समस्याहरूलाई साहित्यकारले आफ्ना रचनाको केन्द्रीय विषय बनाएर आफ्ना प्रतिभा, अनुभव र विशिष्ट अनुभूतिद्वारा प्रस्तुत गर्छन् । घटना र समस्याहरूलाई प्रकाशमा ल्याएर जनमानसको अघि राखिदिनु मात्र कविको दायित्व वा धर्म होइन । समस्या समाधानको समुचित खोजी गरी त्यसको सामाजिक उपयोगिताको सन्धान गर्नु कविको र कविताको धर्म हो । समाज-

सांस्कृतिक अध्ययनमा सामाजिक व्यवस्था, रहन-सहन, समाजमा प्रचलित विभिन्न सांस्कृतिक कला-कौशलता र आमोद-प्रमोदका विविध रूप सम्मेलित हुन्छन् भने रचनाकारको आफ्ना चिन्तनधारा र परिवेश पनि समाज-सांस्कृतिक अध्ययन केन्द्रमा रहन्छ । जसलाई रचनाको विषय-वस्तु वा अन्तर्वस्तु पनि भनिन्छ । यसरी हेर्दा समाज-सांस्कृतिक अध्ययनका अनेक आयामहरू हुन्छन् । तीमध्ये सामाजिक व्यवस्था समाज-सांस्कृतिक संरचनाको मूल अङ्ग हो । सामाजिक व्यवस्था समाजको विविध एकाइहरूका क्रमबद्ध सम्बन्धहरूको परिणाम हो । यी विविध एकाइ वा खण्डहरू नै परस्परमा व्यवस्थित ढङ्गले सङ्गठित भई समाजको संरचना तयार गर्दछ तर त्यो सहज नभएर जटिल हुन्छ । यस भनाइको पुष्टिका लागि मोरिस गिंसबर्गको विचार सान्दर्भिक देखिन्छ । तिनी भन्छन्- सामाजिक सङ्गठनको प्रमुख स्वरूप अर्थात् समूह, समिति तथा विभिन्न संस्था सबै जटिलतासित सम्बन्धित छ, जसले समाजको निर्माण गर्छ । समाज-सांस्कृतिक अध्ययनको सीमाभित्र उपरोक्त सामुदायिक जीवनको नियामक व्यवस्था र संस्कृति पर्दछ । यसमा मानवीय चेतनाको समग्र दर्शन प्रतिबिम्बित हुनाका साथै ती सामाजिकता एवम् सांस्कृतिक परिवेशले कवितालाई तरङ्गित पार्छ र त्यसैमा समाविष्ट गर्छ ।

समाज विभिन्न एकाइहरूमा विभक्त भएको हुन्छ किनभने समाजको कार्यप्रणाली एउटै पद्धतिमा भएको हुँदैन । यसैले समाजका सदस्यहरू कार्यका आधारमा नै विविध वर्गमा बाँडिएका हुन्छन् अनि ती आ-आफ्ना महत्त्वको हिसाबले सामाजिक आदर्श, नीति-नियम एवम् मानकद्वारा विभाजित हुन्छन् । त्यसैले सामाजिक व्यवस्था समाजका सदस्यहरूको क्रियाशील भूमिकाको व्यवस्थित संरचना हो । यस सम्बन्धमा मार्शल

जोन्सको भनाइ उपयुक्त देखिन्छ। तिनी भन्छन्- सामाजिक व्यवस्था त्यस्तो स्थिति हो जसमा समाजको विभिन्न क्रियाशील एकाइ परस्पर तथा सम्पूर्ण समाजका साथ अद्भूत ढङ्गले सम्बद्ध हुँदछ । खासमा समाज खण्डित व्यवस्थाको समुच्चय रूप हो । यसभित्र परिवार, वर्ग, समुदाय वा जाति, संस्था, समूह आदि पर्दछन् । जसको यावत् विशेषता सामाजिक रहन-सहन, खान-पान, आवास, वेषभूषा, चाड-पर्व, उत्सव, विवाह, लोकधारणा, लोकविश्वास, परम्परा, कला, आमोद-प्रमोद, धर्म, सांस्कृतिक मूल्य, नारी-पुरुष, लेखक, भाषा, मिथक, बिम्ब, मानव बसाइँ आदि हुन् । जसले समाजलाई पूर्णता दिएको हुन्छ । यसैले विद्वान्हरू के मान्छन् भने, समाज शब्द अत्यन्त व्यापक शब्द हो, यसले परिवारदेखि लिएर राष्ट्रको सीमालाई समाहित गरेको हुन्छ भने समाजका विभिन्न एकाइद्वारा संस्कृतिको प्रसार हुन्छ । संस्कृति गतिशील प्रक्रिया भएकाले मानव बसाइँसराइ, अनुकरण र अन्तर्जातीय विवाह, अन्तर्जातीय सम्पर्क, यातायात तथा संचार आदिका माध्यमबाट संस्कृति प्रसार भइरहेको हुन्छ । यसले मानव समाजको विकास गर्छ । यस सम्बन्धमा टायलरका अनुसार समाज एवम् संस्कृतिको विकास निश्चित चरणहरू पार गरेर मात्र विकसित अवस्थामा पुग्न सक्छ । ती कुराहरू साहित्यमा कसरी उल्लेख गरिएका छन् भन्ने खोजी समाज-सांस्कृतिक अध्ययनको रुचिको विषय हो । समाज एवम् संस्कृतिको परिवर्तन तथा विकासको सन्दर्भमा देखिने विभिन्न समाज-सांस्कृतिक पक्षहरू नै समाज-सांस्कृतिक अध्ययनका आयामहरू हुन् ।

14.3.2 समाज-सांस्कृतिक अध्ययनको अभिप्राय

समाज-सांस्कृतिक अध्ययन, समाज र संस्कृति दुई शब्दका युग्मबाट निर्माण भएको देखिन्छ। समाज ले सामूहिकतालाई बुझाउँछ भने संस्कृति

ले समाजको संस्कार पक्षलाई बुझाउँदछ । समाज-संस्कृतिका अभिप्रायलाई बुझ्नका लागि तल छुटाटुट्टै चर्चा गरिन्छ :-

14.3.2.1 समाज शब्दको अर्थ, स्वरूप र परिचय

समाज मानवीय संस्था हो। जहाँ मानिसहरू सामूहिक रूपमा आपसमा मिलेर कुनै विशेष उद्देश्यका लागि सङ्घटित हुने गर्छन। यसर्थ, एउटा विशेष स्थानमा अनेक समुदायहरूका बसोबासलाई समाज भन्न सकिन्छ।

समाज शब्दको व्युत्पत्ति अज् धातुमा सम उपसर्ग र घञ् प्रत्ययको योगबाट भएको देखिन्छ। समाजको शाब्दिक अर्थ पशु भिन्नानां संघः अर्थात् 'पशुभन्दा भिन्न समूह' हो ।

संपूर्णानन्दका अनुसार सम अजन्ति जनाः अस्मिन् इति अर्थात् समाज त्यो हो, जहाँ लोकले आपसमा मिलेर एकसाथ अघि बढ्ने प्रण गर्दछ । विभिन्न शब्दकोशहरूमा समाजको शाब्दिक अर्थका रूपमा जाति, समूह, दल, मण्डली, सङ्घ, सभा, अधिष्ठान, संस्था, सङ्गठन आदि शब्दहरूका व्यवहार गरेको पाइन्छ । समाज अङ्ग्रेजी सोसायटी शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो। यसबाहेक अङ्ग्रेजीमा समाज शब्दका दुईवटा पर्याय कम्यूनइटि र कन्ग्रिगेसन प्रचलित छन्।

मैकाइबरले आफ्नो ग्रन्थ सोसाइटी मा समाजलाई परिभाषित गर्दै के लेखेका छन् भने, समाज, रीति अनि व्यवहारहरूको प्रमुख एवम् पारस्परिक सहायताको एकाधिक समुदाय तथा विभागको मानव आचार एवम् स्वतन्त्रताका नियन्त्रणको क्रम हो । यही सततः परिवर्तनशील जटिल क्रमलाई नै समाज भनिन्छ।

समाज मानवीय सम्बन्धको दृष्टिले बहुआयामी अर्थलाई बोध गर्ने शब्द हो । यो यस्तो प्रतिमान शब्द हो, जुन व्यक्तिको पारम्परिक क्रिया तथा

प्रतिक्रियालाई सम्मिश्रित गर्छ । सजिलो अर्थमा भन्नुपर्दा समाज एउटा यस्तो जनसमूह हो, जो सदस्य अलग-अलग व्यक्तिको स्वामी रहेर पनि कुनै समान निर्दिष्ट उद्देश्यका लागि साँझा कार्य-प्रणाली अपनाएका हुन्छन् अथवा कुनै निश्चित प्रश्न वा समस्याका लागि एउटै किसिमको दृष्टिकोण राख्छन् । यसैले समाज व्यक्ति-व्यक्ति बिचको गतिशील सङ्गठित प्रक्रिया हो ।

14.3.3 संस्कृतिको अर्थ, स्वरूप र परिचय

मान्छेले आफ्ना चेतनाद्वारा निर्माण गरेको मानसिक, वैचारिक तथा पराम्परागत धारणालाई नै संस्कृति भन्न सकिन्छ । ‘संस्कृति तत्सम शब्द हो र यो सम् उपसर्गपूर्वक कृ धातुमा क्त+ई= क्ति प्रत्यय लागेर निष्पन्न भएको पाइन्छ । यसको व्युत्पादन सम्+कृ+क्त+इ (क्ति) योगबाट भएको हो’ जसको अर्थ परम्परागत संस्कार, परिष्कार र परिमार्जन हुन्छ । नेपाली बृहत् शब्दकोश मा संस्कृतिलाई ‘कुनै वस्तुको, कुनै व्यवहार र कुनै राष्ट्र, जाति, धर्म, सामाजिक जीवन प्रणाली, राजनीति, अर्थव्यवस्था, कलाकौशल, बौद्धिक तथा प्राज्ञिक आचरणमा प्रकट हुने क्रियाकलापको परिष्कृत रूप’भनिएको छ । धेरै विद्वान्हरूले संस्कृति शब्दको उत्पत्ति संस्कार शब्दबाट भएको मानेका छन् । संस्कारको तात्पर्य संशोधन अथवा उत्तम बनाउने कार्य हो । प्राचीनकालमा संस्कृतिको निम्ति संस्कार शब्द प्रयुक्त भएको देखिन्छ ।‘सम्यक् (राम्रो) र कृतिः (रचना, सिर्जना) भन्ने व्युत्पतिगत अर्थले संस्कार सम्पन्न हुनु भन्ने तात्पर्यलाई जनाउँछ। लक्ष्मीकान्त शर्माअनुसार आचार-विचार, रचनात्मक क्रियाकलापहरू र आस्था मान्यता तब मात्र संस्कृति बन्न पुग्दछन् जब तिनीहरूले संस्कारित भएर ‘सत्यं शिवं र सौन्दर्यले’ आवेष्ठित हुन्छन् र जीवनलाई

उदात्त बनाउनमा सहयोगी बन्दछ । यसैले आन्तरिकता र आध्यात्मिकतालाई संस्कृति मानिन्छ ।'

संस्कृति अङ्ग्रेजी कल्चर शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो । संस्कृतिलाई जनाउने कल्चर (Culture) ल्याटिन भाषाको कलचरा (Cultura) शब्दबाट आएको हो । हिन्दी भाषी कृष्ण नाथका अनुसार 'कलचरा को मूल शब्द वा धातु कल्ट हो । कल्ट ले एकसाथ मानवीय पूजा अनुष्ठानलाई पनि बुझाउँछ । धर्म सम्प्रदायको कट्टर पन्थीहरूलाई पनि कल्ट कै रूपमा चिनिन्छन् । कल्ट खेतीपाती पनि हो । कल्टिवेशन कल्ट बाट नै निर्यात भएको शब्दविशेष हो । यसैले कल्ट लाई एकसाथ पूजा र खेती दुवैको आधार शब्दका रूपमा प्राचीनकालदेखि व्यवहार गर्दै आएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि संस्कृत आचार्य नरेन्द्र देवले यसै अर्थमा संस्कृतिलाई चित्त भूमिको खेतीका रूपमा मानेका छन् । भूमि प्रकृति, परम्परा, बीजबाट प्राप्त भएको वस्तु हो तापनि यो खालि एक प्रकृति प्रदत्त व्यवसाय नभएर मनुष्य कृति पनि हो । सारा मानवाकृति जो प्रकृतिको पार्श्वभूमि तथा प्रकृतिका भूमिबाट खेती गरी सुवासित बन्दछ, त्यही संस्कृति हो ।'

संस्कृति एक बहुआयामी शब्द हो । यो अनेक तत्त्वहरूको समन्वित रूप हो । भूगोलदेखि इतिहाससम्म, दार्शनिक विचारधारादेखि सामाजिक संरचनासम्म, राजनीतिक चिन्तनदेखि व्यावसाहिक व्यवस्थासम्म, ऋतुहरूदेखि पर्यावरणको सम्पूर्ण तत्त्व नै संस्कृतिमा समाहित भएको पाइन्छ । संस्कृतिले समाज तथा व्यक्तिको कुत्सित चरित्र र हिंसात्मक भावलाई परिष्कार गरी प्रेम, सौहार्द र सद्भाव बढाउँछ ।

Notes

□□□: ¡) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□

1. □□□-□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

2. □□□-□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□-□□
□□□?

....

....

....

3. □□□र □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

....

14.4 नेपाली कवितामा समाज-सांस्कृतिक अध्ययन

समाज-सांस्कृतिक दृष्टिले नेपाली कविताको अध्ययन गर्न सकिन्छ। नेपाली कवितामा पाइने निम्नलिखित समाज-सांस्कृतिक तत्त्वहरूका आधारमा तल चर्चा गरिनेछ।

Notes

14.4.1 लोक-सन्दर्भ

नेपाली कविताको प्रारम्भिक पृष्टभूमि लोकगाथा परम्पराबाट नै थालिएको पाइन्छ। आधुनिक नेपाल अधिराज्यको निर्माणपूर्व सुदूर पश्चिममाञ्चल क्षेत्र सिञ्जा, डोटी तथा कर्णाली भेगका राजा-रजौटाहरू र पराक्रमी व्यक्तिहरूको शूरता र वीरताको जय-जयगान गरेर कथ्यिएका गाथाहरू प्रशिद्ध छन्। खस राजा जितारी मल्ल (वि.सं 1344-46) का चैत, धमारी, भारत र चाँचरी लोकगाथाहरू, डोट्याली राजा मागमल्ल (वि. सं 1444) र रिपु मल्ल (वि.सं 1469) का धमारी, कर्णाली प्रदेशका राजा मलय बम्म र मेदिनी बम्म (वि.सं 1450) का चाँचरी आदि नेपाली गाथाहरू हुन्।

खस राज्य-विस्तार क्रममा लोकगाथा-परम्पराले अझ विकासित रूप ग्रहण गऱ्यो। नेपाली जन-जीवनका संस्कार-संस्कृति र श्रम, देवी-देवता, चाडपर्व, प्रेमभावनासँग सम्बन्धित गीत-गाथाहरू मौखिक रूप नै भए पनि प्रसारित हुँदै गए। चाँचर, सोरठी, सङ्गिनी, असारे, भदैरे, मङ्सिरे, बाह्रामासा, सवाई, लहरी लोक स्तरीय मौखिक गीत-गाथाहरू आधुनिक समयसम्म चलेर आयो। यस सम्बन्धमा प्रतापचन्द्र प्रधान भन्छन्- लोक स्तरका मौखिक गाथाहरूमा एक किसिमले कविता र कथा एकसाथ विकसित हुँदै आएको पाइन्छ। वीर, भक्ति तथा शृङ्गार रसप्रधान नेपाली गीति लोककाव्यहरूमा जङ्गबहादुरको सवाई, भोटको लडाँको सवाई, चरीको सवाई, बाह्रमासा गीत, विभिन्न लहरी (आनन्द लहरी, प्रेम लहरी, समुद्र लहरी, मन लहरी, मदन लहरी आदि), सोरठी जस्ता गीति लोककाव्यहरूलाई नेपाली गाथा-पम्पराका उत्कृष्ट नमुना रूप अघि सार्न सकिन्छ। यी लौकिक-परम्परामा बाँचेका-हुर्केका लोक-गाथाहरूबाटै लिखित नेपाली काव्य-साहित्यको जन्म हुन्छ।'

जुम्लाका साइमन साहीको वीरताको बयानमा लेखिएको नेपाली लोकगाथा उदाहरणस्वरूप यस प्रकार छ-

मागल गाउन्य साइमल साइले आफ्नो राज्य बनाइइल

काजीको कलेजा लस्काई हाम्रा कान सुनाइल ।

अर्को, ल्याइदेओ मेरा भाइओ मेरो जोली तरबार

यै साप गिंडाएर बनाऊँ रारा दरबार ।।

यसरी नै सुवानन्ददासका पृथ्वीनारायण र रामभद्र पाध्याका साँढ़याको कवित् जस्ता कविताहरूमा लोकलयप्रधान कवित्त छन्दको प्रयोग पाइन्छ। सुवान्ददासले आफ्नो चरित्रनायक पृथ्वीनारायण शाहको स्तुति गर्दै ऐतिहासिक गौरवलाई व्यञ्जना गरेका छन्। त्यस्तै प्रकारले सवाईकारहरूले पनि लडाइँ, आतङ्क, भय, प्रेम, आशा-निराशा, स्त्री-चरित्र आदि लोकानुभूतिलाई सरल, सहज ढङ्गमा छम-छम उतारेका छन्। जस्तैः

धिक्कार् दिया आफ्लाई माया पनि तोडे ।

गादी सिंहासन त्यसै दिन छोडे ।।

यसै गरी भरथरी दिक्दार् भयाछन् ।

राज्य छाडी जोग गर्न बनमा गयाछन्।।

उक्त पंक्तिमा राजा भरथरीको दुखान्त कथालाई प्रस्तुत गरिएको छ। राजा भरथरी आफ्नी स्त्रीको चरित्रले दिक्क भएर गादी सिंहासन नै त्यगारे बनवास हिँडेको कारुणिक वर्णन छ। प्रस्तुत सवाई लोकलाई अर्ति दिने प्रयोजनमा लेखिएको बुझिन्छ। आशा-तृष्णा खालि दुःख हो, खराब चरित्र

वा चञ्चल मन दुःखको जड हो, यसले मान्छेको जीवन उजाडिन सक्छ। यसैले यी सबैका मुक्तिदाता आत्मरूपी नारायणको ध्यान गर्दा समृद्धि पाइन्छ भन्ने लोकोपदेश कवि दिन चाहन्छन्। यस्ता धेरै कृतिहरूमा लोक-जीवनको मूल्य र संस्कारको चित्रण सहज रूपमा गरिएको पाइन्छ। आधुनिक कविता लोकोपदेश दिने प्रयोजनले नलेखिए पनि प्रारम्भिक चरणका नेपाली कवितामा लोक-जीवनको संस्कार-संस्कृति, मूल्य-मान्यता, धर्म-विश्वास, पाप-पुण्यबारे खुबै सरल र सहज अभिव्यक्तिको रूपमा प्रकट गरिएका पाइन्छन् भने वीरधारा र सगुणधाराका कविहरूले प्रदान गरेका लोकदृष्टिलाई निर्गुण कविता परम्पराले सांस्कृतिक समन्वयका साथ अझ व्यापक र विस्तृत बनाएको देखिन्छ।

14.4.2 राष्ट्रिय चेतना

राष्ट्रिय चेतनाको उन्मेष वीरगाथा कालका कविताहरूदेखि समकालीन कविता-परम्परासम्म फैलिएर आएको पाइन्छ। वीरगाथा कालका कविता वीर-पुरुषहरूको व्यक्तित्वको चित्रण तथा स्तवन गर्ने प्रवृत्तिमा केन्द्रित रहेको छ। सुवानन्ददास, शक्तिवल्लभ, उदायनन्द प्रभृति कविहरूले लौकिक युग-पुरुषहरूका शौर्यलाई मात्र प्रशंसा नगरी जनताको रुचि, सोचाइ र ऐतिहासिक सत्यलाई प्रकट गरेर राष्ट्रिय चेतनाको प्रादुर्भाव गराएका छन्। यस सन्दर्भमा दयाराम श्रेष्ठले राष्ट्रिय चेतनाको उन्मेषविना राष्ट्रिय चरित्रको इमानदारपूर्ण स्तवन गर्ने कविहरूको प्रादुर्भाव हुन सक्दैन थियो। राष्ट्रिय चेतनाको उन्मेषका लागि राष्ट्रिय जीवनलाई इच्छानुकूल दिशातर्फ मोड्न सामर्थ्य भएका व्यक्तिमा महान् व्यक्तित्वको चरम परिपाक हुनु वाञ्छनीय देखिन्छ भन्छन्। सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण प्रथम लिखित कविताका चरित्रनायक आधुनिक नेपालको निर्माता श्री 5 पृथ्वीनायारण शाहको वीरता, सामरिक र राजनैतिक दूरदर्शिता नै राष्ट्रिय

चेतनाको उद्बोधनका लागि कारक थियो। तिनैले सारा मसिना राज्यहरूमा विभक्त राजा-रजौटाहरूलाई राष्ट्रिय सूत्रमा बाँध्ने कार्य गरेका थिए। समयलाई चिन्न सक्ने क्षमता उनीसित थियो। भाषा, संस्कृति, जातिप्रति उनी उदार थिए। उनको यस्तै कार्यशीलता र उदारताले मानिसमा राष्ट्रिय जागरणको उदय गरायो। नेपालको इतिहासमा पृथ्वीनारायण शाहले राष्ट्रको स्थापना गरेपछि नै जनतामा राष्ट्रिय चिन्तनको जड खडा भएको देखिन्छ। प्राथमिक नेपाली कवितामा नेपाली माटोको सुवास पाइन्छ किनभने वीरपूजक कविहरूलाई देशको यथार्थ र जातीय वैशिष्ट्यले आकृष्ट पारेनन् भन्न सकिँदैन। त्यस्तै प्रकारले वि.सं 1890 सालतिर प्रकाशित यदुनाथ पोखरेलका देशप्रेमसम्बन्धी कविताहरूमा र भानुभक्त आचार्यका अमरावती कान्तिपुरी नगरी आदि कविता र नेपाली भाषामा लेख्ने साहसहरूमा पनि राष्ट्रिय चिन्तनको छाप पाइन्छ। यसरी हेर्दा प्राथमिकमात्र होइन माध्यामिक कालीन नेपाली कविताहरूमा पनि युगीन राष्ट्रिय र जातीय संवेदनाले भरिएका पाइन्छन्। मोतीराम भट्टका प्रस्तुत कवितांशमा राष्ट्रिय चिन्तन पाइन्छ-

अचल् झण्डा फर्कोस् पर फर गरी कान्तिपुरमा

रिपुको मन् थर्कोस् थर थर गरी विश्वभरमा ।

राष्ट्रिय जागरणको उभार नीतिकालमा आएर अझ फैलिएर गयो। नीतिवादी कविहरूले राष्ट्रिय जागरण ल्याउने प्रयत्न गरेका छन्। धरणीधर शर्मा कोइरालाको जाग जाग (वि. सं 1975) कविता यसको उदाहरण हो। सबै नेपाली दाजु-भाइलाई जाग्ने आह्वान तिनले गरेका छन्। शहीद श्रद्धाञ्जलि , कर्मठ वीर, मन छाम, लौ तब, होश गरौं आदि कविता राष्ट्रिय चेतना जगाउने र नेपाली राष्ट्रिय भावधाराले ओतप्रोत कविताहरू हुन्। कोइरालाका

कतिपय कविताहरू जातीय जागरण जगाउने उद्देश्यले प्रेरित भएर लेखिएको भए पनि सबै रीस-राग, स्वार्थलाई त्यागेर शिक्षालाई आत्मसात् गर्दै स्त्री-युवा सबै एक भएर उन्नतिको मार्गमा लाग्नु पर्ने कविको आह्वानले राष्ट्रिय उन्नतितर्फ ध्यानाकर्षित गर्न खोजिएको बुझिन्छ-

स्वार्थ-त्याग तिर चित्त लगायौं ।

शास्त्र-पाठ पढि ध्यान घुमावौं ।।

स्त्री-युवा सब मिली अब लागौं ।

जाति उन्नति विषे अब लागौं ।।

राष्ट्रिय चेतनाले ओतप्रोत भएका कविताहरू आधुनिक रोमान्टिक कालमा आएर अझ सचेत रूपमा लेखिए। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, गोपालप्रसाद रिमाल, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, अगमसिह गिरी प्रवृत्ति कविहरू राष्ट्रिय चेतनाका उन्नायक स्रष्टाहरू हुन्।

यस कालमा राणाशासनको घोर विरोध गरी कविता लेखिएका छन्। वास्तवमा नेपाली जन-जीवनको भलाइका लागि यसरी राणा शासनतन्त्रको विरोध गरी कविता लेख्ने प्रयत्न गर्नु राष्ट्रिय चिन्तन हो। देवकोटाका अधिकांश कविताहरूमा राष्ट्रियभाव चेतना ओतप्रोत भएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि तिनको महाराणा प्रताप(वि.सं 2024) नेपाल राष्ट्रको प्रतिकूल वातावरणमा जनतालाई राष्ट्रिय चेतना जागृत गराउने उद्देश्यले लेखिएको उत्कृष्ट काव्य-कृति हो। प्रस्तुत काव्यमा मेवाड राष्ट्रको अस्तित्वरक्षा, राष्ट्रिय भावना, राष्ट्रभक्ति र देशभक्तिको प्रसङ्गमा स्वतन्त्रतालाई चर्को स्वर प्रदान गरेका छन्। कुमारबहादुर जोशी अनुसार शाकुन्त र सुलोचना लेखिइसकेपछि 2003 सालमा त्रिचन्द्र कलेजमा त्तकालीन प्रो गोकुलचन्द्रले हिन्दू संस्कृतिका राष्ट्रिय वीर विभूतिहरूलाई

पनि जगाउनु पर्छ, स्वतात्र्यप्रेम तथा स्वराष्ट्र प्रेमलाई पनि महत्त्व दिनुपर्छ भनेर उत्प्रेरित तुल्याएपछि देवकोटाले महाराणा प्रताप र पृथ्वीराज चौहान महाकाव्य लेखेका हुन्। यसरी नै विनेश प्रधान अनुसार महाराणा प्रताप महाकाव्यको काव्यात्मक उद्देश्य त रहेकै छ तर पृष्ठभूमिको रूपमा यो महाकाव्यको रचना समकालीन राष्ट्रको प्रतिकूल परस्थिति उद्घाटन गर्दै जनतालाई राष्ट्रिय जागरण र प्रेरणा दिने उद्देश्य पनि गरिएको अनुभव गर्न सकिन्छ।

राष्ट्रिय चेतनालाई प्रयोगकालका कवितामा पनि देख्न पाइन्छ। मोहन कोइराला, ईश्वर वल्लभ, वैरागी काइँला, भूपि शेरचन, अगमसिंह गिरी, गुमानसिह चामलिङ, प्रेम शेर्पा विरोकी, जीवन थिङ प्रभृत्ति कविहरूका कवितामा राष्ट्रिय चेतनाको स्वर मुखर भएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि जीवन थिङका केही कविताका हरफहरू राख्न सकिन्छ-

ग्यास च्याम्बरमा उसिनिएका सपनाहरूबीच

एउटा देश छ मेरो

सपनाको एउटा देश।

यहाँ कविको देशप्रेम वा राष्ट्रिय भक्ति देख्न पाइन्छ। राष्ट्रको विधर्मी शक्तिहरूले कमजोर पार्दै लगेको देशको स्वरूपप्रति कविको चिन्ता छ। कविको देश वा राष्ट्र ग्यास च्यामबरमा असिनिएको सपना भएको छ। यसरी नै समकालीन कविहरूले पनि राष्ट्रिय चेतनालाई काव्यविषय बनाएर कविता लेखेका पाइन्छन्। महानन्द सापकोटाले पनि समाजमा पाइने अन्धविश्वास, धर्म-कर्मको नाममा हुने शोषण, गरिबीपन आदिको निन्दा गर्दै सरल भाव र शैलीमा यसबाट उम्कने आग्रह राखेर जातीय र राष्ट्रिय संदेश बोकेका कविता लेखेका छन्।

14.4.3 अध्यात्म चेतना

नेपाली कविता-परम्परामा अध्यात्म चेतनाको उन्मेष भक्ति कालबाट हुन्छ। यसको प्रभाव परवर्ती कविहरूमा पनि पर्न पुगेको छ। नेपाली कवितामा नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा नेपाली सेनाको हार, भीमसेन थापाको दुःखद् अन्त्य र राणावंशको उदय इत्यादि कारणले नेपाली काव्याधारा पारलौकिक पुरुषहरूको व्यक्तित्व चित्रणमा प्रवृत्त हुन पुगेपछि भक्तिकाल वा अध्यात्मकालको प्रतिष्ठा भएको हो।

यस कालका कविहरू सगुण र निर्गुण दुई भागमा विभाजित छन्। सगुण कविहरूले कृष्ण र रामलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर कविता रचना गरेका छन्। कृष्ण र रामको उपासना गर्नु र अध्यात्म-चेतनालाई सर्वसाधारणसमक्ष पुऱ्याउनु यस धाराका कविताको उद्देश्य रहेको देखिन्छ। इन्दिरस, विद्यारण्य केशरी, वसन्त शर्मा, वीरशाली पन्त, यदुनाथ पोख्र्याल, हीनव्याकरणी विद्यापति, पतञ्जली गजुर्‍याल सगुण अन्तर्गत पर्ने कृष्ण भक्तहरू हुन्। भानुभक्त आचार्य, रघुनाथ पोखरेल राम भक्तहरू हुन्।

पारलौकिक निर्गुण स्वरूपको ज्ञान र भक्तिलाई लोकलयमा उतार्ने जोसमनी सन्तहरूका कविता परम्परालाई निर्गुण भक्ति परम्परा भनिन्छ। निर्गुण भक्ति धारालाई जोसमनी सन्त परम्पराको रूपमा पनि चिनिन्छ। ईश्वरको साधना, सगुणभक्तिप्रति आस्था, सामाजिक कट्टरताप्रति विरोध, निम्नवर्गीय समाजप्रति सहानुभाव, लोकलयको प्रभाव, नीतिवादी जीवनदर्शन, नेपाली भाषाको परिमार्जित रूप, युगबोध र सामयिकता इत्यादि निर्गुण काव्यका विशेषताहरू हुन्।

14.4.4 सामाजिक-नीतिमूलक चेतना

सामाजिक–नीतिमूलक चेतना नीतिकालका कविताहरूमा स्पष्ट देख्न पाइन्छ। नीतिमूलक चेतनाका कविहरू लेखनाथ पौड्याल, धरणीधर शर्मा कोइराला, चक्रपाणि चालिसे, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि प्रधान, महानन्द सापकोटा, रामचन्द्र गिरी, ठाकुर चन्दनसिंह, मणिसिंह गुरुङ, रामप्रसाद सत्याल, दीनानाथ सापकोटा, कुलचन्द्र गौतम, सौमनाथ सिग्द्याल, भैयासिंह, इन्द्रमान राई, पुष्पलाल उपाध्याय आदि प्रमुख देखिन्छन्। यी कविहरूमध्ये लेखनाथ पौड्याल र धरणीधर शर्मा कोइरालालाई प्रतिनिधि मानिन्छन्। लेखनाथका नीतिपरक चेतनाका कविताले आध्यात्मवादी जीवनदर्शन र सामाजिक प्राकृतिक चित्रणलाई परिष्कृत र परिमार्जित भाषाशैलीमा उतार्न सक्षम भएका छन्। जस्तैः

पृथ्वीको दिव्य सौन्दर्य नअटाएर पट्ट भै ।

फुटी बाहिर निस्कियो कि पुष्पका रूपमा सबै ।

आफ्नु शील-सौन्दर्य-महिमाको प्रदर्सनी।

खोलिन् प्रकृतिले लाखौं फूलमा मन मोहनी ।।

सौन्दर्यलाई दर्शनको रूप दिएर नेपाली कवितालाई उनले विश्वमा मौलिकताको आलोक थप्ने काम गरेका छन्। लेखनाथका नीतिमूलक चेतनाको दृष्टिले तरुण-तपसी सशक्त कृति हो। प्रकृतिलाई आलम्बन बनाएर मानिसको नैतिक, सामाजिक प्रवृत्तिलाई काव्यरूप प्रदान गरेका छन्। मानिसको लोभ, मोह, सञ्चयन प्रवृत्ति, दानवतालाई कविले सुन्दर ढङ्गमा प्रस्तुत गरेका छन्।

नीतिशिक्षामूलक कविता लेखेर समाजमा जागरण ल्याउन चाहने अर्को कवि हुन् पारसमणि प्रधान। पुष्पलाल उपाध्यायले पनि देशभक्ति, जातिको उत्थान, नीति-शिक्षाको पाठ कविता मार्फत दिनचाहेका छन्।

14.4.5 वर्ग चेतना

वर्गीय चेतनाका कविता लेख्ने कार्यमा प्रगतिवादी कविहरूको बहुमुल्य योगदान रहेको छ। नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना कालपछि 2017 सालसम्म नेपाली प्रगतिवादी कविता धेरै लेखिएका पाइन्छन्। गोपालप्रसाद रिमाल, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, आनन्ददेव भट्ट, मोदनाथ प्रसिद, खगेन्द्र संग्रौला, के पी ढकाल, विजय मल्ल, भूपि शेरचन, हरिभक्त कटुवाल, विकास गोतामे, जस योञ्जन प्यासी, असित राई, मोहन दुखुन आदि वर्गीय चेतनामूलक प्रभृत्तिका कविहरू हुन्। कवि भूपिका कवितामा हामी वर्गीय भेदभाव र वर्गीय असमानताको राम्रो झलक उतारिएको पाउँछौं। उनको नयाँ झ्याउरेमा वर्ग शोषणको मुक्तिकामना गरिएको पाइन्छ-

भाले बास्यो, हिमाल हाँस्यो ढल्लकिन्छ चाँडै निशा

शोषित जनको गीतले मनको घन्किनेछ चारै दिशा ।

त्यसरी नै विकास गोतामेका कवितामा पनि वर्गशोषण र दमनको चित्र उतारिएको पाउँछौं। उनले शोषण र दमनविरुद्ध वीरबाहादुर रूपी वर्गलाई लड्ने आह्वान गरेका छन्। जस योञ्जन प्यासीका कवितामा पनि हामी वर्गभेद र असमानतप्रति आक्रोश व्यक्त गरिएको पाउँछौं। सामाजिक सांस्कृतिक, राजनैतिक वा आर्थिक क्षेत्रमा भएका अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन र उत्पीडनका विरुद्ध आवाज बुलन्द गर्ने कार्य प्रगतिवादी कविहरूले गरेका छन्।

14.4.6 जातीय चेतना

जातीय चेतनाका कविता नेपालीमा सबैभन्दा धेरै लेखिएको पाइन्छ। विश्वमा देखापरेको सामाजिक र बौद्धिक परिवर्तनको प्रभावले हाम्रा कविहरूलाई पनि नछोइरहन सकेन। विभिन्न संघ-संस्था, कवि, साहित्यकारहरूमा जातित्वको खोज सुरु भयो। नेपाली कविता-परम्परामा रोमान्टिक कालदेखि जातीय चेतनालाई अझ सशक्त रूपमा काव्य विषय बनाएर लेखिने कार्य भएको हो। नेपालका कविहरूमा जति राष्ट्र भक्ति र जागरणको सूर छ त्यसभन्दा धेरै नेपाल बाहिर छरिएका कविहरूले जातीय भावनालाई लिएर कविता लेखेका छन्। जाति समस्याले पिरोलिएका भारतका नेपाली कविहरूमा जातीय भावना प्रगाढ रूपमा अभिव्यञ्जित भएको पाउँछौँ। जातिप्रेमलाई मुटुमा खिलेर कवितामा जातीय भावनाको प्रगाड अभिव्यक्ति दिने अग्रणी कविका रूपमा हामी अगमसिंह गिरीलाई पाउँछौँ। तिनका कविताहरूमा जातीय चेतनाको भावना छताछुल्ल पोखिएको पाइन्छ। युद्ध र योद्धा तिनको जातीय भावनाप्रधान उत्कृष्ट काव्य-कृति हो। तिमी त यहाँ नचिनिने भएछौ गिरीको जातिमूखी प्रखर कविता हो। तिनको जाति प्रेमसित हिमाल पनि झुक्छ। तर जातिको वर्तमान अवस्थालाई देखेर कवि गिरी अत्यन्त व्यथित बन्नपुग्छन्। सुरु-सुरुमा जागृत तथा राष्ट्रिय ध्वनिहरू आलाप्ने कवि गिरी जातिको दुर्दशा, हीनता र विषाद्को कटकटीले सताइएर वेदनाका कवि बन्न पुगे। जातिको वर्तमानलाई तिनले अत्यन्त करुणा भावमा व्यक्त गरेको उदाहरण यस प्रकार छ-

गालाका रगतहरू सुकिसकेछन्

आँखाका ज्योति सब हराइसकेछन्

तिमी ता रुँदा रुँदै निदाएको

बालकजस्तो

कठोर कारागारको यातना भोगी

विरक्त, बन्दीजस्तो

गाँस खोसिएको बास लुटिएको

विह्वल हतभागी जस्तो

कस्तो कस्तो भएछौ ।

गिरी जस्तै जातीय चेतनालाई कवितामा उतार्ने कविहरू धैरे छन्।

14.4.7 बिम्ब-प्रतीक र मिथक

नेपाली कविता प्रारम्भिक कालदेखि नै बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग गरी कविता लेखिएको पाउँछौं। सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण कविता प्रतीक प्रयोगको दृष्टिले उत्कृष्ट कविता हो। यसरी नै वीरकालीन र भक्तिकालीन कविहरूले आफ्नो चरित्रनायकलाई बिम्ब बनाएर कविता लेखेका छन्। बिम्ब र प्रतीकको सचेत प्रयोग आधुनिक कालमा आएर भएको देखिन्छ। लेखनाथ पौड्याले प्रकृत्तिलाई पहिलो पल्ट बिम्ब बनाएर काव्यको तर्जुमा गरेका छन्। उनले आफ्ना काव्यमा मानवेतर प्राणी जगत्लाई प्रतीक उभ्याएर नैतिक र सामाजिक मूल्यहरूको उद्घाटन गरेका छन्। यसरी नै महाकवि देवकोटाका कविताहरू सरल बिम्ब विधानको दृष्टिले उच्च कोटिको कृति मानिन्छ। जीवित बिम्ब, ध्वनि बिम्ब, प्राकृतिक बिम्बले देवकोटाका काव्य-कृति सजिएको पाइन्छ। देवकोटा जस्तै सफल र सहज बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग गर्ने कवि रिमाल हुन्। उनको विद्रोहात्मक क्रान्तिकारी कविताहरूलाई हार्दिकताको पूट दिने कार्यमा बिम्ब मुख्य

आधार बनेको छ। उनले अपारम्परिक बिम्ब र प्रतीकमय भाषा शैलीको सुन्दर प्रयोग गरेका छन्। आयामिक कविता भनेको बिम्ब र प्रतीकहरूको समष्टि हो। बिम्बलाई नै आयामिक कवितोको संज्ञा पनि दिएका छन्। प्राचीन ग्रिक र जातीय मिथक प्रयोगको दृष्टिले आयामिक कविताहरू चर्चित देखिन्छन्। वैरागी काइँलाका अस्तित्वको दाबीमा साबतको वैला उत्सव मिथकीय विधानको सुन्दर नमुना हो। मोहन कोइराला, भूपि शेरचन प्रभृत्ति कविहरूले अपारम्परिक बिम्ब र प्रतीकमय भाषा प्रयोग गरेर कविता लेखेका छन्।

14.4.8 भाषा

प्रारम्भिक नेपाली कवितामा लोकलय प्रधान भाषाको प्रयोग पाइन्छ। त्यसपछि मानवीय संवेदना, सामाजिक चिन्तन, राजनैतिक विद्रोह, वर्गीय आवाज, राष्ट्रिय र जातीय भावलाई प्राञ्जल, सरल, सहज, दुरुह र कठीन भाषाको माध्यमबाट प्रकाश गर्दै आएको पाइन्छ। हामी देवकोटा, रिमाल, गिरी, कटुवाल, वल्लभ, व्यथित मनप्रसाद, रेमिका, बोगटी प्रभृत्ति कविहरूमा भाषाको सौन्दर्यमूलक, लयात्मक, ध्वन्यात्मक, रागात्मक, आलङ्कारिक विशेषताहरू पाउँछौं। रिमाल, काइँला, वल्लभ, कोइराला, नरेशचन्द्र, नोर्जाङ प्रभृत्ति कविहरूमा साङ्केतिक र प्रतीकात्मक भाषाको सुन्दर प्रयोग देख्छौं । यी कविहरूका कवितामा शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्य आदिको गठन प्रक्रियामा एकरूपता देखिँदैन। कोइराला, वल्लभ र काइँलाका कविताहरूमा प्रचलित व्याकरणको विपरीत भाषिक विचलनयुक्त भाषाको प्रयोग पाइन्छ। तापनि नेपाली कवितालाई हेर्दा प्रारम्भिकदेखि अहिलेसम्मका कविहरूले प्रयोग गरेर ल्याएका भाषामा धैरेजसो लक्ष्यात्मक, व्यङ्ग्यात्मक, अनेकार्थक, अलङ्कृत, विचलनयुक्त, भावोपयोगी, सिर्जनात्मक, कोशेतर आदि विशेषता रहेको पाइन्छ।

Notes

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ **2:**□

□□□: i) तल □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□

1. □□□-□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□-□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□-□□□□□?

....

....

....

3. □□□□□□□□□□□□□□□□-□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□?□

....

....

....

14.5 उपसंहार

समाज-सांस्कृतिक अध्ययन भनेको समाजका विविध संस्कृतिहरूको अध्ययन गर्नु हो। समाज मनुष्यको सामाजिक जीवनको समन्वित मूर्त रूप हो भने मानवको प्राकृतिक गुण र स्वभावमा, शिष्टचार र आचार-व्यवहारमा आउने परिष्कृत तथा परिमार्जित पक्षहरूको अभिव्यक्ति संस्कृति हो। समाज-सांस्कृतिक पक्षहरू लोक-सन्दर्भ, राष्ट्रिय चेतना, अध्यात्म चेतना, सामाजिक-नीतिमूलक चेतना, वर्ग चेतना, जातीय चेतना, बिम्ब-प्रतीक र मिथक, भाषाका रूपमा नेपाली कवितामा पाइने

मूल पक्षहरू हुन्। समाज-सांस्कृतिक दृष्टिले नेपाली कविताको विशेष महत्त्व रहेको देखिन्छ। नेपाली कवितामा पाइने राष्ट्रिय चेतना, वर्गीय चेतना, अध्यात्म चेतना, सामाजिक नीतिचेतना औ बिम्ब-प्रतीक र मिथक योजना र भाषिक विविधता नै नेपाली कविताका पहिचान पनि हुन्।

14.6 सार

यस प्रखण्डमा नेपाली कविताको समाज-सांस्कृतिक अध्ययनबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा समेट्न सकिन्छ।

समाजका विविध संस्कृतिहरूको अध्ययन नै समाज-सांस्कृतिक अध्ययन हो। परिवार, जाति, वर्ग, वर्ण, उत्सव, चाडपर्व, लोकसंस्कार, रहन-सहन, आमोद-प्रमोद, खान-पान, कला आदि समाजका विविध संस्कृतिहरू हुन्।

समाज-सांस्कृतिक अध्ययनले मानवीय जीवनको विविध पक्षलाई विस्तारपूर्वक अध्ययन गर्दछ। कवितामा मानव जीवनका विविध सांस्कृतिक पक्षहरू कसरी व्यक्त भएको छ त्यसको अध्ययनमा समाज—सांस्कृतिक अध्ययन उपयोगी मानिन्छ।

नेपाली कवितामा लोक-जीवनको ढुकढुकी, राष्ट्रिय, जातीय, वर्गीय, नीतिचेतना, अध्यात्म, भाषा, बिम्ब-प्रतीक, मिथकको प्रयोग आदि समाज-सांस्कृतिक विशेषता रहेका छन्। सुवानन्ददास प्रथम कविको पदार्पणभन्दा अघिदेखि मौखिक श्रुति-परम्परामा हाम्रा लोकगाथा वा लोकजीवनको ढुकढुकीहरू व्यञ्जित थिए। यसै क्रममा नेपाली कविताले उतरोत्तर विकास गर्दै राष्ट्रिय, जातीय, वर्गीय, नीतिचेतना जस्ता

विशेषताहरू अवलम्बन गरेको देखिन्छ। भाषा प्रयोगको दृष्टिले पनि नेपाली कविताले धेरै उन्नति गरेको देखिन्छ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले समाज-सांस्कृतिक अध्ययनका पक्षहरू के-के हुन्? नेपाली कवितामा उक्त समाज-सांस्कृतिक पक्षहरू कुन रूपमा प्रतिबिम्बित भएको छ भन्ने सम्बन्धमा बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। समाज-सांस्कृतिक अध्ययनका विभिन्न पक्ष र नेपाली कवितामा त्यसको प्रयोगबारे यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

14.7 अनुशीलनी

1. समाज-सांस्कृतिक अध्ययनको परिचय र विशेषतालाई प्रकाश पार्नुहोस्।

2. समाज-सांस्कृतिक अध्ययनका विविध आयामहरू के-के हुन्?

3. समाज र संस्कृति शब्द स्वरूप र परिचय दिनुहोस् ।

4. नेपाली कविताका समाज-सांस्कृतिक पक्षहरू के के हुन्? चर्चा गर्नुहोस्।

5. समाज-सांस्कृतिक मूल्यको दृष्टिले नेपाली कविताको विश्लेषण गर्नुहोस्।

टिप्पणी लेख्नुहोस्

समाज र जीवन ।

बिम्ब र प्रतीक ।

नेपाली कवितामा मिथकको प्रयोग ।

विचलनयुक्त भाषा ।

नेपाली कवितामा राष्ट्रिय चेतना ।

14.7 अतिरिक्त अध्ययन :-

1. भानुभक्त पोखरेल – साहित्यिक अनुशीलन ।

2. भीमकान्त उपाध्याय – सवाई र लहरी काव्य-सङ्ग्रह ।

3. अमर गिरी – कविता विमर्श ।

4. मोरिस गिंसबर्ग - रीसन्स एण्ड अनरीसन्स इन सोसायटी ।

5. एडवर्ड बर्नेट टाइलर - प्रिमिटिभ कल्चर ।

6. विलियम्स रेमन्ड - कल्चर एन्ड सोसायटी ।

7. संपूर्णानन्द – समाजवाद ।

8. मोनिका - चन्द्रकान्ता के उपन्यासों का समाज-सांस्कृतिक अध्ययन ।

9. राजेन्द्र सुवेदी - सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य ।

10.जनकलाल शर्मा - हाम्रो समाज : एक अध्ययन ।

14.8 □□□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

1. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ 1:□

□□□□□-1 □□□□□□□□□□ 14.3 □□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-2 □□□□□□□□□□ 14.3.1 □□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-3 □□□□□□□□□□ 14.3.2.1, 14.3.3 □□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

Notes

2. [illegible] 2: [illegible]

[illegible] -1 [illegible] 14.4.1 - 14.4.1.8 [illegible]

[illegible] -2 [illegible] 14.4.1 - 14.4.1.8 [illegible]

[illegible] -3 [illegible] 14.4.1 - 14.4.1.8 [illegible]